

- Andrija Krešić u svom i našem vremenu
- Ka бољој демографској будућности Србије
- Ka evropskom društvu – ograničenja i perspektive
- Multiculturalism in Public Policies
- Dug i (ne)razvoj
- Traditional and Non-Traditional Religiosity
- Xenophobia, Identity and New Forms of Nationalism
- Филозофија кризе и отпора: Мисао и дело Љубомира Тадића
- Contemporary Issues and Perspectives on Gender Research
- Different Forms of Religiosity and the Modern World
- Contemporary Religious Changes: From Desecularization to Postsecularization
- Strategic Streams 2019: European Elections and The Future of Europe
- Србија: род, политике, становништво
- Promišljanja aktuelnih društvenih izazova: Regionalni i globalni kontekst
- Ksenija Atanasijević: O meni će govoriti moja dela
- Izazovi održivog razvoja u Srbiji i Evropskoj uniji
- Political and Economic Self-Constitution: Media, Political Culture and Democracy
- Resetting the Left in Europe: Challenges, Attempts and Obstacles
- Kulturna autonomija nacionalnih manjina u svetlu činjenica
- Друштвене и хуманистичке науке у Србији
- Život za ideju: Misao i delo Đura Šušnjića

9 788670 932616

Zbornik predstavlja kritički osvrt na bogati naučni opus jednog od najznačajnijih mislilaca današnjice. Pored kompetentne obrade važnih filozofskih, socioloških i antropoloških pitanja, u delima Đura Šušnjića ispituju se i različite duhovne oblasti: kultura, umjetnost, mit, običaji, religija. Ukazuje se na njihovu slojevitost i polivalentno značenje za individualni i kolektivni život. Znački se krećući kroz mrežu različitih ideja raznorodnih naučnih disciplina, ukazano je na specifično značenje Šušnjićevog naučnog jezika i njegovih rezultata u vezi sa temeljnim epistemološkim, aksiološkim i metodološkim pojmovima.

Prof. dr Sonja Tomović Šundić

Zbornik tekstova posvećenih životu i delu profesora Đura Šušnjića predstavlja reč zahvalnosti onih koje je profesor inspirisao svojim knjigama i predavanjima. Ujedno to je sećanje na jedan životni vek posvećen idejama koji je prošao u borbi za život ideja, brojnih i kreativnih, u zalaganju za slobodu mišljenja i dostojanstvo ličnosti, bez obzira na versko, nacionalno i rasno pripadanje. Zbornik sadrži tekstove koje su pisali intelektualci s kojima je polemisao uživajući u dijalogu koji je ispunjen smislom.

Prof. dr Zorica Kuburić

Zbornik o Đuru Šušnjiću kao misliocu i društvenom istraživaču, ali i naučnom saradniku s početka formiranja Instituta društvenih nauka, izuzetan je prilog osvetljavanju njegovog dela, kao i početku rada i razvoja Instituta. Autori su znački, ali i sa povišenim pijetetom prema Šušnjiću kao filozofu i naučniku, ali i čoveku, obradili sve teme kojima se on bavio kao filozof, sociolog, metodolog, antropolog, kulturolog i religiolog. Ovaj zbornik je i prilog otvorenoj misli koja se opire svakom zatvaranju i dogmatizovanju. Tekstovi su i dobar primer onoga što Šušnjić u radovima stalno ističe – da treba izbegavati načine mišljenja koji ga zatvaraju samo u tamnice pojmova. Zajednički pojmovi i simboli i njihovi pristupi istraživanju stvarnosti podstiču misao i čine je otpornom od porobljavanja ideologa i jednomlja.

dr Milica Joković Pantelić

www.idn.org.rs

:תפ

ŽIVOT ZA IDEJU MISAO I DELO ĐURA ŠUŠNJIĆA

ŽIVOT ZA IDEJU

MISAO I DELO ĐURA ŠUŠNJIĆA

PRIREDIO
ČEDOMIR ČUPIĆ

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
Institut od nacionalnog značaja
za Republiku Srbiju

zbornici

Institut društvenih nauka je zajednička kuća pamćenja, a ovo je trenutak za moje izbirljivo sećanje. Nadam se da sam u ovu, rodnu kuću, upleo bar jednu, ako ne zlatnu, ono svilenu nit svoga duha. Bilo je to mesto susreta različitih ljudi, ideja, verovanja, vrednosnih sistema, tradicija i kultura. Niko od nas nije obraćao pažnju na to što smo bili podeljeni na odeljenja za istoriju, ekonomiju, sociologiju, demografiju, političke nauke, filozofiju... Ako je neko od naših ili stranih stručnjaka održao predavanje o značajnoj temi, retko ko je od nas propustio priliku da ga čuje: ako ništa, mogao je da dopuni svoje znanje stranog jezika. „Život je susret, a razgovor živi od razlike između rečenog i nerečenog“. Mogu reći da su to bile moje najplodnije godine, *godine učenja*, u uslovima koji su omogućavali pun duhovni rast i razvoj. Bila je to podsticajna sredina, jer smo se svaki dan susretali, pitali, odgovarali, razgovarali, spremali i davali ispite. Danas se sredstva komunikacije sve više i brže usavršavaju, a ljudi sve manje susreću licem u lice: kažu da nemaju vremena da gube vreme! Tzv. javna glasila navikla su nas da gotovo sve razumevamo na pogrešan način. Ja sam odrastao i učio u zemlji koja se pominje još samo u školskim čitankama iz istorije.

Đuro Šušnjić, *Sećam se*

ŽIVOT ZA IDEJU
MISAO I DELO ĐURA ŠUŠNJIĆA

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd, 2023.

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

RECENZENTI

Prof. dr Sonja Tomović Šundić
Prof. dr Zorica Kuburić
dr Milica Joković Pantelić

EDICIJA

Zbornici

UREDNIK EDICIJE

dr Veselin Mitrović

ISBN 978-86-7093-261-6

zbornici

ŽIVOT ZA IDEJU

MISAO I DELO

ĐURA ŠUŠNJIĆA

Priredio

Čedomir Čupić

Sadržaj

- 7**
ČEDOMIR ČUPIĆ
Uzor i orijentir
- 9**
IDEJE, DELO I POZIV
- 11**
ĐURO ŠUŠNJIĆ
Sećam se
- 17**
ČEDOMIR ČUPIĆ
Mislilac za sva vremena
- 39**
RATKO BOŽOVIĆ
Susret sa stvaralaštvom Đura Šušnjića
- 93**
DRAGAN K. VUKČEVIĆ
Brojanice Đura Šušnjića
- 95**
GORAN BAŠIĆ
Kako me je *Đurologija* učila da postanem nesvrstan ili o piscu knjiga koje prašina ne pokriva
- 107**
METODOLOGIJA I RELIGIOLOGIJA
- 109**
SLAVO KUKIĆ
Šušnjićev doprinos razvoju metodologije
- 121**
DRAGOLJUB B. ĐORĐEVIĆ
O kritici sociološke metode i još ponečemu
- 149**
MILAN VUKOMANOVIĆ
Pojam religije u sociologiji Đura Šušnjića
- 157**
MIRKO BLAGOJEVIĆ
Muke sa religijom: Šušnjićev doprinos interdisciplinarnom određenju pojma religije
- 173**
IVAN CVITKOVIĆ
Što su sociolozi religije mogli i mogu naučiti od Đura Šušnjića
- 185**
ĐURO ŠUŠNJIĆ
Religija i slični ili srodni pojmovi
- 195**
DUHOVNOST I DIJALOG
- 197**
DRAŽEN PAVLICA
Teorijski e(t)ros i antropološki vidici Đura Šušnjića u deset poteza
- 205**
SLOBODAN GAVRILOVIĆ
Sociolog, filozof i mislilac: Đuro Šušnjić – čovek, pesnik i snevač
- 213**
SARA PILETIĆ
Simfonija Đura Šušnjića
- 229**
MILAN MARKOVIĆ
Đuro Šušnjić – podvižnik i potpaljivač duhovnih vatari
- 239**
ĐURO ŠUŠNJIĆ
Zašto esej?
- 257**
DOBRILLO ARANITOVIĆ
Bibliografija Đura Šušnjića
- 315**
BIOGRAFIJA ĐURA ŠUŠNJIĆA
- 317**
AUTORI ZBORNIKA

Uzor i orijentir

■ Ko ne zaboravlja prošlost taj zna i može da proceni koliko-toliko sopstvenu sadašnjost, ali i da radi na boljoj neposrednoj budućnosti. Poduhvatom da izdvoji i obeleži najbolje iz svoje prošlosti, Institut društvenih nauka u Beogradu utemeljuje i ostavlja najbolji obrazac za svoju naučnu i istraživačku misiju, kao i za smisao svog postojanja i opstojanja. Za veliku je pohvalu i priznanje što se u Institutu grade i gaje dobri akademski običaji i ponašanje. Izdvajanjem najboljih i najvrednijih pojedinaca iz prošlog života institucije grade se mere i uzori i za sadašnjost i za budućnost. Nezaboravljanjem i obeležavanjem jubileja najboljih pokazuje se ko su sadašnji ljudi u Institutu i na čemu grade svoje naučno, istraživačko i pedagoško delovanje i ponašanje. Upravo najbolji su od samih početaka Instituta postavljali temelje, omogućavali različite pristupe naučnim istraživanjima, kao i prisustvo različitih orijentacija i pravaca po kojima će se kretati institucija tokom dosadašnjeg postojanja.

Sadašnji zaposleni u Institutu odlučili su da se na dostojan način oduže najboljima, utemeljivačima ugleda institucije u kojoj sada rade. Do sada su objavljena dva zbornika posvećena dvojici velikih mislilaca i filozofa, Andriji Krešiću i Ljubomiru Tadiću. Profesori Krešić i Tadić radili su na Univerzitetu u Sarajevu – Krešić na Filozofskom, a Tadić na Pravnom fakultetu, odakle su došli u Institut. Oni su odmah po dolasku u Institut postavljeni da rukovode sa dvama značajnim odeljenjima: Andrija Krešić Odeljenjem za filozofiju, a Ljubomir Tadić Odeljenjem za političke i pravne nauke. Njih dvojica ostavili su trajan trag u razvoju Instituta. Oni nisu samo unapredili filozofski i naučni proces u okviru Instituta, već su bili i veliki pedagozi i pokretači i realizatori naučnih istraživanja i tribina. Jedan broj njihovih saradnika kasnije će postati značajna imena u filozofiji i sociologiji, kao i u oblasti političkih i pravnih nauka.

U okviru projekta objavljivanja zbornika o najznačajnijim filozofima i naučnicima Instituta na red je došao jedan od najtalentovanijih iz tog početnog perioda koji će se tokom vremena razviti i potvrditi kao jedan od najznačajnijih mislilaca, naučnika i profesora – Đuro Šušnjić. Počastvovan sam pozivom sadašnjeg direktora Instituta dr Gorana Bašića i Naučnog veća Instituta da, kao čovek van Instituta, priprelim Zbornik o životu i delu Đura Šušnjića.

Pored Ljubomira Tadića, Đuro Šušnjić je jedan od ljudskih, filozofskih, naučnih i profesorskih uzora još iz perioda mojih akademskih početaka. Oni su mi predstavljali orijentire kako treba misliti i pristupati ne samo u naučnom nego i u ljudskom delovanju. Da li sam ovim izborom uglednih filozofa, naučnika i akademskih delatnika koji su napisali svoja viđenja naučnog i istraživačkog rada Đura Šušnjića uspeo, oceniće ne samo ljudi iz Instituta društvenih nauka nego i šira naučna i čitalačka javnost. Nažalost, nisam uspeo da okupim sve koje sam predvideo da napišu svoje viđenje o delu Đura Šušnjića.

U svakom slučaju, Šušnjićev ljudski lik i njegovo delo trajno su ugrađeni u Institut društvenih nauka, njegovo naučnoistraživačko delovanje, zato što je on jedan od uzornih stubova i orijentira ove akademske institucije od nacionalnog značaja.

Prof. Čedomir Čupić

**IDEJE,
DELO
I POZIV**

Sećam se

■ Ovoga trena vraćam se unazad, u prošlost, kada sam pre više 60 godina ušao u ovu kuću, moju drugu kuću, u kojoj sam se duhovno rodio¹ (Saramago, 2020: 92), u kojoj sam činio prve korake u nauci o čoveku, u kojoj sam, takoreći, progovorio, napisavši prvu knjigu. Ovo što sada osećam, kada se sećam tih prvih desetak godina moga radnog veka, mogu ukratko da opišem, ali ne mogu da zaboravim. Institut društvenih nauka je zajednička kuća pamćenja, a ovo je trenutak za moje izbirljivo sećanje. Nadam se da sam u ovu, rodnu kuću, upleo bar jednu, ako ne zlatnu, ono svilenu nit svoga duha.

Bilo je to mesto susreta različitih ljudi, ideja, verovanja, vrednosnih sistema, tradicija i kultura. Niko od nas nije obraćao pažnju na to što smo bili podeljeni na odeljenja za istoriju, ekonomiju, sociologiju, demografiju, političke nauke, filozofiju... Ako je neko od naših ili stranih stručnjaka održao predavanje o značajnoj temi, retko ko je od nas propustio priliku da ga čuje: ako ništa, mogao je da dopuni svoje znanje stranog jezika. *Život je susret, a razgovor živi od razlike između rečenog i nerečenog.* Mogu reći da su to bile moje najplodnije godine, *godine učenja*, u uslovima koji su omogućavali pun duhovni rast i razvoj. Bila je to podsticajna sredina, jer smo se svaki dan susretali, pitali, odgovarali, razgovarali, spremali i davali ispite. Danas se sredstva komunikacije sve više i brže usavršavaju, a ljudi se sve manje susreću licem u lice: kažu da nemaju vremena da gube vreme! Tzv. javna glasila navikla su nas da gotovo sve razumevamo na pogrešan način. Ja sam odrastao i učio u zemlji koja se pominje još samo u školskim čitankama iz istorije.

Sad je došlo vreme da kažem zašto sam napustio Institut društvenih nauka, uprkos povoljnim uslovima, i prihvatio poziv da predajem na Filozofskom fakultetu u Nišu. Poznato je, iz socioloških istraživanja, koja se odnose na kreativnost društvenih institucija,

¹ „Pravo mesto rođenja je ono u kojem, po prvi put, ugledamo sebe s razumevanjem“, videti: Saramago, 2020.

posebno naučnih, da su institucije u razvoju *otvorene* za nove ideje, teorije i metode, kao i za kadrove različitih profila. Te institucije, prema svojim mogućnostima stvaranja novih formi saznanja, kao i po stvarnim rezultatima, pokazuju najviši mogući stepen stvaralačke moći, upoređen sa postojećim, poznatim i priznatim starim institucijama, gde se većina bori za više položaje, veće dohotke, rukovodeća mesta, stipendije, gostovanja, putovanja – *manje snage se ulaže u sticanje znanja a više u osvajanje zvanja!* Sve se to, redovno i dosadno, ponavlja u svakoj uhodanoj naučnoj ustanovi.

Saznanje da je najveći broj naučnih i kulturnih otkrića nastao *izvan* postojećih naučnih i kulturnih ustanova svedoči u prilog tome da postojeće ustanove nisu – ili uopšte povoljne za otkrića ili ih koče u zametku. Jer ako bi postojeće naučne i kulturne ustanove bile povoljne za stvaralaštvo, ne bi bilo potrebe da uistinu nove ideje, teorije i vrednosti nastaju izvan njih. A znamo da su izumitelji bili pojedinci od kojih se ništa nije očekivalo, a otkrića su nastajala tamo gde se niko nije nadao: izabrao sam da se bavim usamljeničkim ljudskim pozivom! Duhovni plod pojedinca stvara se u samoći, suočen sa sobom i svetom oko sebe. Cela nezvanična nauka i kultura, sa svim svojim idejama, verovanjima i vrednostima, predstavlja pokušaj da se izađe iz sveta značenja zvanične nauke i kulture. Postojanje nezvanične nauke i kulture upućuje na pukotinu ili rascep u naučnom i kulturnom sistemu, narušavanje naučnog i kulturnog obrasca zvanične kulture.

Filozofski fakultet u Nišu upravo je 1971. godine otvorio svoja vrata za upis studenata prve godine. Rado sam prihvatio poziv da predajem Metodologiju naučnih istraživanja i Sociologiju nauke, uz znatno manji lični dohodak od onog u IDN-u. Mogu reći da sam rano stekao mudrost podnošenja nemaštine i oskudice, pa me ovaj manjak nije uplašio, jer sam često gubio sve što sam imao. Nikad nisam bio pijan od uspeha ni klonuo od neuspeha. Nije sve u hlebu.

* * *

Ne mogu, a da se ne setim vremena kada je sve bilo drugačije, izglednije, puno nade. Zato mi je, valjda, lakše da zapišem ko sam bio nego da kažem ko sam danas. Knjiga je bila na ceni, a u ovo vreme možete da objavite 16–17 knjiga (a toliko sam ja objavio), a da niko ne zna ni naslov jedne od njih. „Znajući šta od knjige dobijam ja, koji je čitam, znam šta gube oni koji je ne čitaju“ (Simović, 2013: 33).

Kao radoznali svedok ljudske duše imam pravo da istaknem i ovo: izumire renesansni, duhovni čovek, nazvan čovekom sa više glava. Na njegovo mesto stupio je uski stručnjak – uvreda za celu kulturu i vlastite snove. Kad se raspadne sistem vrednosti, onda je sve ostalo u rasulu i više ništa nema opšteg značaja i značenja. Kad se, dakle, slomi sistem vrednosti, lomi se u nama svaka sigurnost i mogućnost predviđanja ponašanja ljudi u društvu i kulturi. Zlo je vidljivo prostim okom: glupi su dospeli na mesta određena za mudre!

* * *

Terani bičem vremena, mi ne možemo pustiti da naše delo sazri u duhu i da ga, kao posve zrelo, prepustimo vlastitoj sudbini. Naš je udes da ga nedorasla pustimo među ljude, neka se dovršava, raste ili vene. Sada kritika ima reč: da prepozna i preporuči ono što je u delu vredno i trajno, ali i da upozori čitaoce na slaba mesta, kojih ima gotovo u svakom delu. Svaka kriva reč u rečenici jednako vređa kao pogrešno odsvirana nota u melodiji. Srećan sam kada, prebirajući po rečima, osvanem u svom jeziku: muka mi je kad me reči ne slušaju! Čemu reči ako ne kažemo nešto više od reči? Naučio sam da vodim računa o rečima kako se vremenom ne bi posve istrošile.

Kad naš kritičar govori ili piše o nekoj knjizi, ne napušta ga osećaj nadmoćnosti u odnosu na pisca te knjige. Čujte reči Svetog Anselma: „Staviti knjigu u ruke nezalce opasno je koliko i dati mač u ruke detetu“. Kao narod mi se držimo podalje od knjige. Mi nismo *narod knjige*: kult knjige je na umoru! Ja govorim i pišem tako da ne mogu da udovoljim svima, posebno ne mojim ideološko-političkim kritičarima. Oni, po rečima Mirka Kovača, vlastitu histeriju prenose u historiju. Siguran u svoje obrazovanje i znanje, dovoljno sam hrabar da ih zanemarim. Nisam osvjetnik. Lav Nikolajevič Tolstoj je savetovao: „Kada želiš da se nekom osvetiš, misli na to da je jednoga dana bio dete i da će jednog dana neizostavno umreti“. E pa, to je ništa, ama baš ništa, što ne bi moglo da se oprosti.

Napadali su me oni bez obraza i obrazovanja. To nisu ljudi duha, već više turisti duha, zalutali u nedodžiju. To je bila uloga za koju ih je režim plaćao: da laju i ujedaju politici za ljubav! Boj se bije za vlast nad rečima, na bojnopolju koje se zove tržište knjige. Žrtve tih sirovih i surovih napada bili su politički siročići, nevini ljudi, koji su verovali da ih istina može spasiti. Veoma je malo knjiga

uspelo da odoli zubu vremena, ali se moji *Ribari ljudskih duša* već punih 50 godina dobro drže i nagoveštavaju još duži vek. *Najčitnije su one knjige iz kojih uvek saznajemo nešto novo kad ih čitamo ponovo.*

* * *

Nisam bio u redu kada su se delile nagrade i priznanja, ali sam bio kada su se delile uvrede i poniženja. Nikad ništa nisam radio radi priznanja i nagrade, nego iz neke unutrašnje potrebe. Tomas Man tačno veli: „Samo ono što se hoće postaje sudbina“. Ispao sam veći od svoje prave mere, od svoje prosečnosti, jer sam lične nevolje pretočio u knjige i tako im dao trajniji oblik, ali ne zadugo. Najveća nagrada moga života bila je da radim ono što volim, da svoj život ispunim pitanjima koja mene zanimaju i odgovorima koji mene zadovoljavaju. I da se sto puta ponovo rodim, opet bih izabrao isti životni poziv, drugo ne dolazi u obzir. Poziv je nešto više od struke, zanimanja, profesije: to je zov sa najvišeg mesta da se ostvare najbolje ljudske mogućnosti! *Ili bog, ili profesor* – rekao bi Niče.

U ovom životnom pozivu deliti (davati) ne znači gubiti. Ako sa nekim delite novac, moć, vlast, onda svakako gubite. Ja delim svoje znanje i umeće, ali ništa ne gubim, kao što je slučaj sa svim materijalnim dobrima. Ali ne i sa duhovnim vrednostima: duhovne vrednosti se množe kada se dele! Ovde ne važe ekonomska merila raspodele dobara, jer duh ima vlastita merila raspodele vrednosti! Mišel de Montenj lepo je primetio: „Da dam drugome a da ne oduzmem sebi“. Nije siromah onaj koji daje: ko voli ne prestaje da daje! Za razliku od materijalnih dobara koja se kvare, koja su propadljiva i prolazna, duhovne vrednosti su neuništive i večne. Ljubav, istina, pravda, dobrotu, lepota i svetost života jesu vrednosti koje ne gube na vrednosti kada se dele među ljudima.² (Bruks, 2020: 280–284).

Uvek se nađu pojedinci koji svojim primerom pokazuju kako se reč pretvara u delo, duhovni stav u duhovni život, moralna ideja u moralnu osobu. Sanjaju svoj osobni *san* u vreme kada cela zajednica

² Razni su načini otkrivanja smisla života. „Postoji grčka tradicija, koja je isticala značaj časti i slave, postoji hebrejska tradicija koja ističe pokornost zakonu i strogost glasa savesti. Postoji hrišćanska tradicija, a ona važnost pridaje poniznosti, odricanju od sebe i milosti. Projekat prosvetiteljstva zasniva se na razumu, individualnoj slobodi... Ne postoji tako nešto kao što je neverovanje ni u šta. Svi veruju u nešto. Jedini izbor koji imamo jeste u šta ćemo verovati. Uverljiv razlog da se izabere neki bog ili neki oblik duhovnosti kome ćemo se klanjati – bio to Isus Hrist, Alah, Jehova ili Velika majka boginja ili četiri plemenite istine ili neki skup nepovredivih etičkih načela“.

živi *sudbinu*: izmaknuti iz svakodnevnog života, oni stražare nad vrednostima koje su delom zaboravljene, a delom neostvarene. Danas je malo takvih *ličnosti*, njihovo mesto zauzeli su *članovi organizacija*.

* * *

Za kraj i oproštaj. Sve što sam doživeo, proživeo i preživeo rasporedilo se u meni po nekom čudnom pravilu ne/pogrešivog gubitnika. Peter Sloterdajk bi rekao: „onaj koji na samom sebi čini vidljivim rane vremena“. Upoznao sam takozvane granične situacije, daleke od uobičajenog života, trenutke blizu kraja života, blizu smrti. S manje pažnje sam posmatrao događaje spolja, a daleko više iznutra, kad događaj pređe u doživljaj.

Dok prevrćem po svojim sećanjima i osećanjima, čini mi se kao da ponovo oživljavam i doživljavam prošle zgone i nezgode. Živim dok se sećam, jer od nečega se mora duhovno živeti. O ključnim problemima vremena izrekao sam istine o kojima je, bar za mene, bilo korisnije da sam ćutao. Istina je da se naši ljudi nikad nisu borili za istinu koliko za interes: moć, vlast i korist uvek su bili draži od istine! Neodoljivo ih privlači ona istočna mudrost koja savetuje da bi trebalo izbegavati neugodnu istinu i ugodnu neistinu. Uvek se osećam nedostao u odnosima sa istinom. Zato je puno pitanja u svakoj mojoj knjizi. Svako pitanje samo je zaobilazan put da se prizna neki nedostatak, da još nešto treba domisliti i dodati. Ko pita, taj je u pitanju, taj se buni protiv postojećeg reda stvari, bilo u duhu ili u ustanovama društva.

Na kraju da se još jednom zahvalim svakome *na moj način*. Hvala onima koji su me *podržavali* u naporima da ostvarim svoje zamisli; hvala onima koji su me *osporavali*, jer kad su oni bili protiv, znao sam da sam na pravom putu; hvala i onima koji su ostali *ravnodušni*, jer ako ne čine dobro, bar su se uzdržali da čine zlo, a to ovde nije malo. Što se istine tiče, ništa se nije promenilo: sa njom stoji loše, iako sam se svojski trudio da bude bolje! Slažem se sa Svetim Tomom Akvinskim kada veli: „Nije mi toliko stalo da istina bude na mojoj strani, koliko mi je stalo da ja budem na strani istine“.

LITERATURA

- Bruks, D. (2020). *Druga planina, Potraga za moralnim životom*. Beograd: Laguna.
- Saramago, Ž. (2020). *Priručnik o slikanju i pisanju*. Beograd: Laguna.
- Simović, Lj. (2013). „Titanik“ u akvarijumu. Novi Sad: Izdavački centar Matice srpske.

Đuro Šušnjić: Mislilac za sva vremena

■ Đuro Šušnjić je temelj svoje filozofske i naučne delatnosti postavio na samom početku intelektualnog angažmana i na tom temelju gradio je misaonu građevinu. Različitim filozofskim pristupima preispitivao je svoje stvaralačke darove u obliku misli i ideja. Obradujući izabrane pojave, odnose i probleme, izatkao je svoje poglede na njih, ali i na stvarnost svojeg vremena. To što je obradio logički i metodološki je utemeljeno, i misaono i stilski vajariski ugladeno, literalno oplemenjeno i vrednosno začinjeno. U njegovim knjigama i tekstovima objavljenim u časopisima, zbornicima i medijima, slojevitostu i harmonično ukomponovane filozofske misli, naučna znanja i argumenti, literalni misaoni biseri i umetničke tvorevine i vizije.

U Šušnjićevom delu nematerijalno je ispred, unutra i iznad materijalnog, odnosno fizičkog. Metafizika je iznad i pored fizike. Sve spolja materijalno oblikuje se u ovom nevidljivom – znanju nedokučivom svetu. Bez tog unutrašnjeg apriornog ne bi se ništa znalo ni za spoljašnju aposteriornost, odnosno svet stvari. Zato su metafizika i religija u duhovnom čovekovom svetu na početku i na završetku ovozemaljskog fizičkog života. Religija, umetnost, filozofija i nauka su u čovekovoј duhovnosti paralelni svetovi. To je Šušnjić u svojoj misaonoj građevini sjajno dokazivao i pokazao.

Ono što ga je vodilo, i kao pogled na svet i kao praktična orijentacija, bilo je univerzalno. Ono mu je uvek bilo mera za sve partikularno i pojedinačno. Takav pristup omogućavao mu je da pojave, odnose i probleme šire razmotri, ali i da uđe u njihovu dubinu, odnosno suštinu. Sve partikularno i pojedinačno koje ne može da izdrži sud ili meru univerzalnosti, sužava viđenje sveta, ali i naučno saznavanje. Takođe, kada su u pitanju društvo i društvene pojave i odnosi, partikularno, posebno u političkim okolnostima, može da bude izvor opasnosti u obliku zatvaranja ili nešto iz čega će proizilaziti razne predrasude, stereotipi, diskriminacija.

Univerzalne vrednosti Šušnjiću su mera za ceo svet stvari i stvarnost. U unutrašnjem životu vrednosti pomažu da čovek izgradi ličnost na kvalitetnijoj, boljoj i lepšoj način, da okupi sve svoje unutrašnje dobre strane. Kada je u pitanju spoljašnji svet, vrednostima se meri smisao, značaj i uloga stvari, a samim tim procenjuje se stvarnost koja nas okružuje.

Za Šušnjića je strategija uvek bila mera za taktiku. Tamo gde nije dobro utemeljena i promišljena strategija taktičke mere mogu da budu opasne i zloupotrebljive. Strategija pokazuje čovekove ciljeve i njihovu vezu sa univerzalnim vrednostima. Strategija se upravo sprovodi pomoću taktike, pri čemu sredstva često lako mogu da upropaste i najbolju strategiju. Drugim rečima, Šušnjić pridaje podjednak značaj i strategiji i taktici, s tim što smatra da bez strategije taktika ništa ne znači, stoga što ostaje samo na nivou pukog sredstva pomoću kojeg se može raditi sve, i dobro i rđavo.

U stvarnosti i krupno i sitno boji i začinjava svakodnevni život. Stvarnost je izgrađena i od jednog i drugog. Zbog toga Šušnjić nikada nije ništa prezirao u stvarnosti. Njegov prezir odnosio se samo na delovanje i ponašanje ljudi. Dovodio je u pitanje sve što nije u skladu sa univerzalnim vrednostima. Smatrao je da je sve to bezvredno, nezavisno od toga što ga ima u ogromnim količinama, kada je u pitanju ljudski život. Razlikovao je slobodu mišljenja i govora od slobode delovanja i ponašanja. Sloboda ima i ograničenje – u njeno ime ne sme se ukidati sloboda drugoga.

Znao je svoje retoričke domete i zato ih nikada nije oprobavao pred masama. Njegova retorička moć zadržavala se u okviru kamernih prostora – fakultetskih amfiteatara, seminara i tribina na kojima je učestvovao u narodnim univerzitetima, centrima i domovima kultura. To je činio samo u tim prostorima jer se plašio moći svoje zavodljivosti koju je posedovao. Pazio je šta izgovara – da izgovoreno ne izazove rđave posledice zbog nerazumevanja i nemislećeg delovanja. Mase imaju višak nagona, osećanja i volje, a manjak razuma, razmišljanja i razboritosti. To je razlog zbog čega ih se klonio.

Njegovo je delo kao veličanstvena peščana dina, izatkano je iz mnogo delića, ali nepodložno vremenskoj nepogodi koja dinu u trenutku može da podigne i raseje. I kada vreme opustoši detalje i deliče dine, ostaje iza nje u sredini jedan kristalni obeliks kao trajni misaoni orijentir oko kojeg će se vremenom oblikovati tumačenja

i značenja pojava, odnosa i problema, koje će budući savremenici lako i razumeti i osmišljavati. Njegov život i njegovo celokupno delo prilog je ovom trajnom „kristalnom“ univerzalnom misaonom korpusu poruka i pouka koje su neporozne kada su u pitanju razne vrste neprilika – od fizičkih do duševnih i duhovnih. Šušnjićevo delo jeste ne samo za trenutno vreme nego za sva vremena.

Šušnjić – predavač i pedagog

Retki su predavači kao što je Đuro Šušnjić. Njegova predavanja su primer sistematičnosti i metodičnosti, sadržajnosti i simboličnosti. Ono što ga izuzetno krasí jeste retoričnost u saopštavanju onoga što je tema predavanja. Njegove glasovne sposobnosti pokazuju da se iz njega izliva svojevrsna glasovna muzikalnost. Jasan izgovor s akcentovanjem koje skladno harmonijski zvučno deluje. Iz njegovih usta izviru, zvuče reči, pojmovi, kategorije, konstatacije, propovedi, koje kao da su upućene sa nebeskih prostranstava i visina. U tom govorničkom sazvučju smenjuju se zvučne jednočinke violine, a onda sve to prepliva celo orkestarsko sazvučje. Zato se njegova predavanja slušaju kao koncerti izvedeni u najboljim zvučnim prostornim oblicima. Tišina i otvorena usta slušalaca prate njegova „božija“ saopštenja, poruke i pouke.

U njegovim predavanjima na zadatu temu okupljena je sva istorija misli izrečenih pre toga, od antičkih vremena do danas, uz njegove ideje, stavove, konstatacije i zaključke. Muzika misli iz prošlih vremena sa muzikom njegovih misli izliva se predavačkim prostorom. Na predavanjima on se do kraja predaje. Potpuno je predan svojim slušaocima. Njegova predavanja su prave čarolije uzbuđenja, zanesenjaštva i očaranja. Ta predavanja su gozbe i drame emocionalnog raspoloženja, vesele duševnosti i radosne duhovnosti. Slušaoци na njegovim predavanjima prisustvuju činu u kojem se slave misli i mišljenja. Slavska razdraganost, uz magijski i mistični ritual. Metafizika i fizika u skladnom sazvučju. Šušnjić slušaocce pretvara u misleću zajednicu, u kojoj niko ništa ne gubi već samo dobija. Predavanja su primeri duhovnog deljenja koje se umnožava u srcima, dušama i razumu slušalaca. Završetak njegovog predavanja uvek je praćen salvom izlivené srčanosti i duševnog raspoloženja. U tom završetku vlada osećaj kraja vrhunske muzičke majstorije koja sve u prostoru

uzdiže do božanskih visina. Ta njegova *pastorala finalis* uvek je uzbuđljiva i uzvišena, srce radosno kuca, a duša je mistično opijena.

I kao pedagog Šušnjić je studente i slušaoce prihvatao na primeren ljudski način. Pored toga što ih je poštovao kao ličnosti, stvarao je i odnos poverenja i strpljivosti. Uvažavao je njihova pitanja, mišljenja, stavove i bio uvek spreman da odgovori, da dà mišljenje, stav, izrekne sud i otvori dijalog u kojem je uspostavljao kriterijume ravnopravnosti, pažljivosti, učtivosti, primerene gestikulacije i boljeg argumenta. Često je naglašavao da je, koliko god studente učio, mnogo toga i od njih naučio. U knjigama je citirao svaku njihovu valjanu ideju, stav i duhovitost. Stvarao je stanja uzajamnog poštovanja i saradnje. Fakulteti i univerziteti za njega su bili u pravom značenju zajednice studenata i profesora, a ne nadređenih i podređenih. I kao ispitivač držao se kriterijuma prema kojem mu je bilo važno da se pokaže znanje, razumevanje, značenje i tumačenje. Pravio je selekciju između bitnog i pomoćnog, između razumevanja i verbalnog deklamovanja (zapamćenog bez razumevanja). Pravda je bila mera po kojoj je ocenjivao. Bio je uvek spreman da obrazloži predloženu ocenu, ali i da omogući studentu da pokuša da ponovo doda ono što zna, a što nije tokom odgovaranja na ispitno pitanje uspeo da pokaže. Ako je to bilo bolje, Šušnjić bi bez problema korigovao ocenu, odnosno povećavao je. Nije pokazivao sujetu koju mnogi profesori nažalost pokazuju prilikom ispitivanja, da kada jedanput donese odluku, to ne može više da dovede u pitanje, odnosno ne postoji mogućnost da boljim odgovorom poveća ocenu. Ispit je za njega, nezavisno od položaja ispitivača i ispitivanog, bio saradnja, a ne preki sud.

Šušnjić – kritički mislilac

Sve u sebi i oko sebe Šušnjić kritički preispituje. Kritika je moćno oruđe u njegovom mišljenju. To je spoznao i razvio tokom studija filozofije. Kant je nesporno trajno uticao na sve ono o čemu je mislio, posebno na ono čime se bavio – na nauku. Kritika je za njega, kao i za Kanta razumno, racionalno i argumentovano suočavanje sa mišljenjima, idejama, pojavama, odnosima i problemima. Kritikom se sve preispituje i vrednuje, kada je u pitanju proces saznavanja. Ona je najbolje sredstvo da se optimalno dosegne istina o onome

što se istražuje. Kritika je bitna i za sve što čoveka okružuje u stvarnosti. Ona je kiselina kojom se zaustavljaju ponekad burna emocionalna stanja i nepromišljene voljne reakcije. Pojedinci, društvene grupe, društva i politike, koje prihvataju kritiku kao jedno od sredstava za korigovanje pri donošenju odluka od kojih zavisi kvalitet života, postaju razboritiji, bolji i normalniji. Kritika kod ljudi stvara odgovornost, uzdržanost i istrajnost. Pametno je kritiku prihvatati kao jedan od obrazaca i načina života u zajednici.

Kada je u pitanju ljudska priroda, na Šušnjićev oprez uticali su posebno Volter, Fridrih Niče i Fjodor Dostojevski. Često je oprez i kritički pristup prema ljudskoj prirodi u svojim delima potkrepljivao citatima iz dela ove trojice velikih mislilaca. Volter ga inspiriše filozofskim cinizmom, ali i direktnim porukama kao što je: „Prestati kritikovati znači biti mrtav“. Ničeovo izoštreno viđenje slabosti čoveka i stvarnosti izrečeno kristalno jasno, metaforično moćno i simbolički raskošno, podstiče Šušnjića da prodre u svet savremenika i stvarnost u kojoj živi. Ničeova zapažanja pojava, odnosa i problema duboko prodiru u njihovu suštinu. I Šušnjić, kao i Niče, iza spoljnih manifestacija pojava, odnosa i problema, traga za njihovim uzrocima, razlozima i motivima. Duboki prodor Dostojevskog u ljudsku psihu otvara ponore u tamnoj strani ljudske prirode. Taj dubinski psihoanalitički pristup ljudskoj duši podstiče Šušnjića da produbi znanja koja su pod uticajem Dostojevskog psihoanalitičari utemeljili i razvili, posebno Zigmund Frojd, Alfred Adler, Karl Gustav Jung i Erih From. Na Šušnjića je uticao i filozof Karl Jaspers, posebno njegova *Psihopatologija*.

Psihološki i psihoanalitički pristup u nauci oslobodio je nauku ograničenja koja joj je nametnuo pozitivizam. Ovakav pristup značajno je uticao na produbljivanje u istraživanju pojava, odnosa i problema. Dok se pozitivna nauka bavila samo uzrocima i razlozima, nije uspevala potpunije da razume, protumači i objasni mnoge društvene pojave, odnose i probleme. Koliko god su bitni uzroci i razlozi, toliko su bitni i motivi u saznavanju ljudskih pojava, odnosa i problema. Pokazalo se, a to je Šušnjić moćno demonstrirao, kako u nekim slučajevima dominantno mesto u saznavanju imaju motivi. Šušnjić svojim mislima, imaginacijom i istraživačkim poduhvatima otkriva i kritički preispituje uzroke, razloge i motive društvenih pojava, odnosa i problema. To je primenio u svemu što je istraživao. Da bi imao

što šire i dublje uvide uključivao je ne samo ono što pripada nauci i filozofiji nego i ono što je plod književnosti i umetnosti, ali i magije, mistike, mita i religije. Kod njega su duhovni darovi na okupu. Otvario je široki put sa mnogo različitog i slojevitog u svom misaonom istraživačkom delovanju.

Kada je u pitanju društvena nauka, Šušnjić razlikuje pozitivnu i kritičku nauku. Za razliku od pozitivne nauke koja opisuje, klasifikuje, definiše, meri, eksperimentiše, objašnjava prikupljene činjenice u trenutku istraživanja, kritička nauka sve to radi, ali i „unapred posmatra s obzirom na mogućnosti njihove reorganizacije, prevazilaženja negacije u skladu s realnim humanističkim ciljevima“ (Šušnjić, 1971: 11). Kritička nauka se bavi ne samo onim što jeste, već i onim kako bi moglo da bude sa aspekta mogućnosti, onih boljih po čoveka i stvarnost u kojoj živi. Pozitivna nauka se bavi samo stvarima u stvarnosti, a kritička i stvarima, ali i, što je još bitnije, otvorenim mogućnostima u stvarnosti. Kritička nauka oslobađa zarobljene mogućnosti u stvarnosti kao stvari.

Iako je knjiga napisana pre 50 i više godina, i u današnjoj stvarnosti, kada su se stvari namnožile, pokazuje se da ako se ne vodi računa o njihovom smislu, odnosno vrednovanju, i najbolje čovekove mogućnosti lako postaju roblje stvari. Savremene tehnike i tehnologije, koliko god čoveka oslobađaju fizičke nužde, još više mogu da ga duševno i duhovno porobe. Zato je kritika neophodna. Tamo gde kritike nema ili se potiskuje ili nasilno sprečava, silnici nasilno porobljavaju čoveka i društvo tehničkim i tehnološkim sredstvima. Nauka treba da bude u službi oslobađanja i rešavanja ljudskih problema, da bude oruđe mira, a ne ratobornih, kojima nažalost najčešće služi, odnosno oni je zloupotrebljavaju. Svrha nauke jeste ljudski opstanak, a ne nestanak. Kritika je nauci i naučnicima potrebna radi opomene, odnosno da se upitaju – zašta stvaraju i u koje svrhe se njihovo stvaralaštvo upotrebljava? Kritička nauka jeste ono za šta je Šušnjić zalagao svoje darove, znanja i savest. Pomoću nje je istraživao pojave, odnose i probleme koji su ga posebno izazivali, inspirisali i obuzimali. Posvećujući se kritičkom naučnom istraživanju do kraja, Šušnjić se uvrstio u malobrojne kritičke mislioce.

Šušnjić – metodolog

Kao filozof, ulazeći u akademski svet i institucije, shvatio je značaj logike za društvenu nauku. Od početka bavljena naukom posvetio se njenom cilju – da sazna istinu o stvarnosti. To je razlog zbog kojeg se po opredeljenju odlučio da se bavi naučnim radom, posebno se usmerivši na naučnu logiku, odnosno na logičke probleme u istraživanju društvene stvarnosti. U okviru logike bavio se pojmom zakona u sociologiji. To je bila i njegova doktorska disertacija. Često je izjavljivao da je taj njegov prvi rad u nauci pozitivističkog karaktera, odnosno da je to pretežno pozitivistički pristup u obradi teme. Knjiga objavljena u Institutu društvenih nauka pod nazivom *Pojam zakona u sociologiji* jeste njegova nešto dopunjena doktorska disertacija. Posmatrano sa distance duže od 50 godina, ipak se vidi da ovaj njegov rad nije zarobljen u pozitivizmu, kako je on to često isticao. Bio je to jedan novi i drugačiji pozitivistički pristup. Već je u toj knjizi nagovestio oprez i sumnju da se društvene pojave, odnosi i problemi mogu potpunije saznati čisto pozitivističkim, odnosno empirijskim pristupom.

Šušnjić u knjizi ističe da uvođenje pojmova u određenu društvenu nauku, u ovom slučaju u sociologiju, kao što su funkcija, svrha, razumevanje, idealni tip, ne ugrožava kategorije uzroka i zakona koje su u središtu pozitivizma. Shvatio je i upozorio na to da je kauzalna analiza samo deo pri kojem se objašnjavaju društvene pojave, odnosi i problemi. Naravno, smatrao je da kauzalnoj analizi pripada ono najbitnije u nekom istraživanju. Imao je već tada uvid u to da jednostrani pristup u istraživanju uvek treba preispitati. Takođe, došao je do zaključka da se društvene nauke „sve manje razlikuju po predmetu, a sve više po metodu istraživanja“ (Šušnjić, 1967: 11). To je jedan od bitnih argumenata zbog kojih se tokom cele naučne aktivnosti Šušnjić posvetio metodologiji i metodološkim problemima.

Metodologija, odnosno metodološki pristupi, ključni su za njegovo istraživanje tema kojima se bavio i koje je potom objavljivao u knjigama i radovima. Za svaku pojavu, odnos i problem koji je istraživao, nezavisno da li je teorijske ili empirijske prirode, odabirao je metodološki pristup ili više pristupa koji su mu omogućavali da to što istražuje dublje i šire obradi. Šušnjić pripada filozofima i naučnicima iz društvenih i humanističkih nauka koji su razvili sopstvenu

metodološku kulturu kao moćno oruđe u istraživanjima, kod nje ga pretežno teorijskim. Teorijska istraživanja potkrepljivana su na valjan način – empirijskom argumentacijom u obliku prikupljanja činjenica (podataka) i merenja iz istraživanja u kojima je učestvovao ili onima koja je od drugih koristio.

U njegovoj metodologiji su na skladan način ukomponovani svi njeni slojevi – teorijski, logički, tehnički, organizacijski i heuristički. Baveći se teorijskim, logičkim i empirijskim istraživanjima u Institutu društvenih nauka u Beogradu, Šušnjić je otpočeo da gradi pristup metodologiji kojeg će se pridržavati u istraživanju tema i problema. Stečena znanja i iskustva u Institutu društvenih nauka preneo je na studente Odseka za sociologiju, kada je prešao na Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu 1971. godine. Na fakultetu je predavao predmete – Uvod u metodologiju društvenih nauka i Sociologiju saznanja. Predavanja iz Uvoda u metodologiju društvenih nauka je posle dve godine uobličio u knjigu *Kritika sociološke metode*, koju je 1973. godine objavilo izdavačko preduzeće *Gradina* iz Niša. Knjiga nesporno predstavlja originalan prilog teoriji i praksi naučnog istraživanja. Prema mom mišljenju, to je do sada kod nas najbolji udžbenik iz metodologije društvenih nauka. I posle 50 godina od njegove pojave – ništa se u njemu ne može dovesti u pitanje. Sve optimalne kriterijume koje treba da ispuni udžbenik metodologije Šušnjić je na najbolji način demonstrirao u ovom delu.

Pojmovi su kod njega precizno, jasno i logično definisani, istaknut je značaj teorije za istraživanja društvene stvarnosti i temeljno obrazloženi teorijski pristupi koje je kritički preispitao. Argumentovano je pokazao njihove domete, ali i ograničenja. Šušnjić se posebno bavio, obradio i obrazložio poteškoće u istraživanju društvenih pojava: od njihove složenosti i promenljivosti, preko povezanosti sa istorijom, odnosno tradicijom, njihove svrhe, smisla i ciljeva, kao i uticaja interesa i vrednosti na njih, do problema merenja, eksperimentisanja i predviđanja. Posebno su jasno obrađene metode, odnosno tehnike, u istraživanju društvenih pojava, odnosa i problema. Svakoj od metoda Šušnjić je pored značaja i upotrebljivosti precizno odredio i granice do kojih može da dopre i u kojoj meri može da se koristi u istraživanju. Te granice, odnosno ograničenja pristupa i metoda, izuzetno su bitne za dobijanje što optimalnijih rezultata u istraživanjima. Kada je u pitanju primena metoda, neodgovarajući

istraživački postupak može istraživača dovesti u zabludu, što kao krajnji rezultat ima pogrešan zaključak, odnosno nepotpun, pa i netačan rezultat.

Šušnjić je i posle ove knjige nastavio da se bavi problemima metodologije. Tako je 26 godina kasnije objavio knjigu *Metodologija, kritika nauke*. U tom temeljnom delu Šušnjić se bavi problemima strukture nauke koja je bitna za teorijski pristup metodologiji, a samim tim i za empirijska istraživanja. U prvom delu knjige obradio je pretpostavke nauke, njene pojmove, hipoteze, naučni zakon i teorije. Takođe, posebno je na teorijskom nivou obradio predmet nauke, značaj metoda za nauku, norme nauke, zadatak nauke koji proizilazi iz ciljeva, ali i praktičnih svakodnevnih ljudskih potreba, te na kraju smisao nauke, odnosno vrednovanje nauke. Tu je istakao značaj vrednosti za nauku, samim tim i za metodologiju. U drugom delu knjige obradio je filozofiju nauke, sociologiju nauke, istoriju nauke i logiku nauke. Deo drugog dela knjige posvetio je sociologiji saznanja i odnosu između nauke i zdravog razuma. Objavljivanjem prvog izdanja te knjige Šušnjić nije zaustavio rad na ovom delu. Tako je 2018. godine objavio šesto, prerađeno i dopunjeno izdanje *Metodologije*.

Kada je u pitanju metodologija, Šušnjić je posebno kao metodološki problem obradio akademsko pisanje u kojem je istaknuto mesto dobilo i neakademsko pismo, kao i uputstvo za izradu akademskih radova. Objavljivanjem knjige *Metode i pismo* u Podgorici 2021. godine Šušnjić je zaokružio svoje šezdesetogodišnje bavljenje metodologijom. Ovu poslednju knjigu objavio je na svoju preporuku. Akademik Dragan Vukčević dao je knjizi sjajan naslov i omogućio da se objavi u biblioteci *Društvena misao* Humanističkih studija Univerziteta Donja Gorica. Knjiga je spoj *Kritike sociološke metode* iz njegovog prolećnog dela života i *Akademskog pisma* iz njegove jeseni života. Na taj način, Šušnjić je simbolički zaokružio svoj deo filozofskog i naučnog bavljenja metodologijom, odnosno njenim značajem, ulogom i primenom u istraživanjima stvarnosti.

Na početku bavljenja naučnim radom Šušnjić je izdvojio i odredio ključne pojmove za istraživanje pojava. Ti ključni pojmovi su: poreklo, struktura, razvoj, funkcija, oblik, suština, značenje i vrednost. On smatra da se pojave „objašnjavaju i razumevaju s obzirom na ove ključne pojmove (pojmovima pripada metodološka

a ne ontološka prednost u odnosu na pojave)" (Šušnjić, 1988: 39). Sve pojave i probleme kojima se bavio do danas Šušnjić je analizirao upravo pomoću ovih ključnih pojmova, a potom sintetički zaključivao. I analize i sinteze ostaju njegov veliki doprinos koji je upravo proizašao iz njegovog razumevanja, značenja i tumačenja metodologije kao ključnog i početnog dela u naučnom istraživanju. Ovaj njegov metodološki pristup pokazao se kao sveobuhvatan i celovit kada su u pitanju društvene i humanističke nauke i njihove naučne discipline. Svaku pojavu je multidisciplinarno obrađivao da bi se u obradi poslužio i plodovima iz književnosti i umetnosti. Jezička jasnoća i poetičnost jesu nešto što Šušnjića izdvaja kada je jezička obrada naučnih pristupa i tema u pitanju. Njegova jezička poetičnost najbolji je primer kako se slave, pamte i šire naučni darovi.

Šušnjić – sociolog ideja

Misli i ideje izvire iz života, a trajnije su od bilo kojeg konkretnog života. Taj paradoks traje od pojave misli i ideja – traje i danas i trajaće i u budućnosti. Deo te drame između ideja i života Šušnjić prati u tekstovima i knjigama od početka svog stvaralačkog delanja. Uvid i razmišljanje o idejama uobličio je na sistematičan način u knjizi *Cvetovi i tla*. Ono za šta je bio posebno zainteresovan, kada su u pitanju ideje, jeste njihova uloga, kako u životu pojedinaca, tako i u okviru društvenih grupa i društava u celini.

Kada je 1971. godine prešao iz Instituta društvenih nauka u Beogradu na novoosnovani Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, jedan od predmeta koji je predavao je Sociologija saznanja. Od početka je smatrao da je ta naučna disciplina preuska ako su njen predmet ideje koje bitno utiču na društveni život, zato što se ona bavi samo idejama koje podležu saznavnom pristupu – filozofskim i naučnim idejama. Šušnjić je uvideo da je to ograničen broj ideja koje utiču na društven život. Postoje ideje koje snažno utiču na ljude i njihov život, a nisu saznavne prirode, kao što su umetničke, mitske, religijske, ideološke i druge. To je razlog što je u okviru predmeta koji je nastavnim programom određen predavao ono što pripada predmetu, ali proširio i razmatranjem ideja koje strogo posmatrano ne pripadaju ovoj disciplini. Zato je smatrao da je naziv Sociologija ideja primereniji od naziva Sociologija saznanja. Ta predavanja podstakla

su ga da se narednih deset godina bavi proučavanjem uloga ideja u ljudskom životu.

Prvih pet godina rada posvetio je ideji moćno prisutnoj u savremenim društvima, čije posledice savremenici dnevno žive, a to je ideja manipulacije. Posle pet godina proučavanja uloge te ideje u društvenom životu objavio je knjigu *Ribari ljudskih duša*. Ta knjiga bila je ne samo nešto novo i originalno u društvenoj nauci u Jugoslaviji, nego i nešto što je uzdrimalo učaurenu dominantnu ideološku i partijsku matricu. U podnaslovu ove simbolički nazvane knjige pojašnjeno je čime se ona bavi – idejom manipulacije i manipulacijom idejama. U četiri dela ove knjige obradio je pojam, metodološki pristup, pretpostavke i saznanja koja imaju oni koji manipulišu, strukturu pojma, oblasti primene, granice manipulacije i kritički pristup manipulaciji sa humanističkog gledišta.

Obradi ove ideje i pojma Šušnjić je prišao tako što je uključio niz znanja i promišljanja koja su bila plod različitih pristupa: sociološkog, psihološkog, psihoanalitičkog, kulturološkog, mediološkog i politikološkog, kao i njima srodnih naučnih disciplina. Taj Šušnjićev projekat je multidisciplinaran. Ovu knjigu i Šušnjića kao autora posebno izdvaja to što se u naučnoj obradi poslužio moćnim porukama i poukama izdvojenim iz književnih dela kako svetskih, tako i naših najboljih pisaca. Ta literalna argumentacija ne samo što je ojačala naučnu argumentaciju, nego je na plastičniji i bolji način osvetlila i one strane manipulacije koje nauka često previđa. Takođe, te poučne poruke osvetljavaju dublje slojeve neke pojave, a jednostavnošću i stilskom doteranošću na najbolji način pojašnjavaju predmet istraživanja. To su munjevite misli koje moćno na trenutak osvetle često nevidljive strane ili unutrašnje skrivene napukline i udubljenja. One su i inspirativne, posebno kada je u pitanju podsticanje imaginacije naučnika. Kada je u pitanju čitalačka publika, *Ribari ljudskih duša* postala je njegova kulturna knjiga. To je u toj oblasti najbolja svetska knjiga. Velika je šteta što nije bilo dovoljno izdavačke razboritosti i hrabrosti da se ona prevede na engleski jezik. Tada bi svet saznao za autora jednog velikog i raskošnog dara. Velikom svetu bila bi dostupna knjiga u kojoj je nesporno najoptimalnije, najbolje i najmaštovitije obrađena ideja manipulacije i manipulacija idejama.

Šušnjić je prvi od naših naučnika iz društvenih nauka koji je književne darove sistematski uneo u naučnu obradu. Ponekad su

naučniku potrebne stranice i stranice da bi nešto opisao ili postigao sintezu, a daroviti pisci to izliju u nekoliko reči. Upravo je uključivanje sjajnih misli svetskih velikana i naših pisaca jedan od velikih doprinosa Šušnjića društvenoj nauci. Taj njegov slojeviti pristup u obradi pojava, odnosa i problema upotpunjuje naša znanja o njima, ali i razotkriva mogućnosti koje se u njima kriju. Pored čisto naučnog pristupa, Šušnjić ovim na najoptimalniji način otpočinje traganje za istinom o stvarnosti. Njegov način pokazao se uspešnim, posebno ako se zna da je i stvarnost ne samo složena već i bipolarna, odnosno da se u njoj sadrže dve dimenzije: vidljiva i nevidljiva, koja je, takođe, stvarna.

Šušnjić – religiozolog

Kada je u pitanju ljudska duhovnost, Šušnjić je od početka bavljeno filozofijom i naukom prihvatio gledište da je ona slojevita i da su ti slojevi paralelni, odnosno da se ne isključuju. Umetnost, religija, filozofija i nauka su paralelne duhovne tvorevine koje kod čoveka bogate čovečnost, odnosno proširuju i produbljuju njegovu kulturu. Ograničeni i ideolozi stvaraju stanje netrpeljivosti i isključivosti između duhovnih slojeva. Upravo odatle nastaju sukobi koji se manifestuju različito od nastanka čovekove duhovnosti. Razvoj ljudske svesti praćen je razvojem čovekovog mišljenja. Mišljenje se razvijalo od zdravorazumskog, zasnovanog na čulima, preko usmerenoapstraktnog, kao što je magijsko, mistično i mitsko, do organizovanog, odnosno sistematskog, kao što je religijsko i filozofsko. Filozofsko mišljenje vremenom se redukovalo na ideološko i naučno. Svaki od ovih oblika mišljenja došao je do izražaja u njegovim delima. Praktično je to realizovano pojavama, odnosima i problemima kojima se bavio.

Jedna od duhovnosti kojoj je posvetio veliki deo vremena jeste religija. Šušnjić je istraživao religiju kao pojavu, a ne kao konkretnu religiju. Upoznavanje konkretnih religija omogućavalo mu je da dobije uvid u njihov nastanak, organizaciju, učenje koje se oblikovalo u dogmama. Takođe, koje su rituale te religije praktikovale i kako su kod njih religijske ličnosti postale svete, odnosno uzorne, prema kojima će se orijentisati vernici u svojoj praktičnoj religioznosti.

Još je u svojoj temeljnoj, i po mom mišljenju programskoj knjizi *Otpori kritičkom mišljenju*, zacrtao skoro sve pojave i teme

kojima će se baviti do današnjeg dana. Jedna od tema koja je u toj knjizi obrađena bila je – nauka i religija. Upravo u toj knjizi, iz njegovog proleća života, Šušnjić je otpočeo da se bavi religijom kao pojavom i jednom od velikih ljudskih duhovnosti, ali i ljudskih potreba. U *Otporima kritičkom mišljenju* religiji je posvetio dva poglavlja. U njima je argumentovano i na svoj način pokazao da se religija i nauka ne isključuju već dopunjuju u ukupnoj ljudskoj duhovnosti. Niti nauka može da ospori religiju, niti religija može da ospori nauku. Naravno, mnogi od učenih teologa nauku su osporavali, kao što su isto činili i mnogi filozofi i naučnici. Šušnjić je moćno demonstrirao argumente da ni jedni ni drugi nisu bili u pravu. Nije im pri tome osporavao parcijalnu argumentaciju i kod pojedinih sjajnu inspiraciju.

Kao naučnik istakao je do kojih granica nauka može da kritikuje religiju i da ta kritika ima smisla. Prema njemu, upravo nauka može da kritikuje racionalnu, odnosno intelektualnu dimenziju religije. To nije ništa drugo nego naučna kritika religijskog učenja, odnosno njene dogme ili dogmi. Ta kritika je kritika dogmatske teologije. Sve ostale dimenzije religije, kao što su emocionalna, ritualna, iskustvena, moralna i funkcionalna, ostaju van domena naučne kritike. I kada bi se nauka, odnosno naučnici, upustili u kritiku ovih dimenzija pokazali bi nemoć, ograničenost, a najčešće glupost.

Desetak godina posle objavljivanja knjige *Otpori kritičkom mišljenju*, Šušnjić je objavio jedan bitan tekst za njegov pristup istraživanju religije pod naslovom *Šta je religija?* (Šušnjić, 1981). U tom tekstu tragao je za definisanjem religije, odnosno za kriterijumima koji omogućavaju razlikovanje religijskih od nereligijskih ideja, verovanja i ponašanja. Na samom početku teksta istakao je da „jedna završena i savršena definicija religije nije moguća, jer nije moguće do kraja definisati pojavu koja se menja i koja ima istoriju. Svaki pokušaj da se pruži potpuna definicija religije ne samo što vodi do posmatranja religije kao mrtve stvari, već i do zanemarivanja nekih religijskih pojava koje se po *definiciji* ne smatraju religijskim, a jesu religijske pojave“ (Šušnjić, 1981: 93). Naznačujući razlike između postojećih definicija religije, Šušnjić je pokazao da svaka od njih ima ograničenja i da religiju kao pojavu ne može obuhvatiti u svim njenim dimenzijama.

Filozofija i društvene nauke koje se bave religijom obuhvataju samo jedan njen sloj. Tako, na primer, filozofa religije interesuje suština religije, dok sociolog religije istražuje kakve posledice religija

ima kada su u pitanju društvene grupe, zajednice i društva. Psiholog religije je zainteresovan za uticaj religije na emocionalni i vrednosni život pojedinca. Istoričar religije će se baviti poreklom religije u jednom društvu ili čak celoj društvenoj epohi, dok će antropologa religije interesovati „odnos religije prema nekim univerzalnim ljudskim svojstvima (mogućnostima, potrebama, vrednostima, osećanjima, iskustvima, pitanjima...)“ (Šušnjić, 1981: 96). Na kraju Šušnjić daje svoju, kako je naziva – radnu definiciju religije. Prema njemu, „religijom se može smatrati svako verovanje u mističnu i apsolutnu moć od koje čovek zavisi i koja kontroliše njegov život i smrt, ali na koju može uticati ako se ponaša na određene načine; svoja *iskustva* sa tom moći čovek može da izražava na kognitivan, emocionalan i praktičan način, tj. u obliku učenja, obreda i organizacije; sticanje i izražavanje iskustava sa tom moći ima za njega određeno *značenje*, a za zajednicu određen *značaj*, jer bi bez toga njegov život i život zajednice izgledao drugačije“ (Šušnjić, 1981: 100–101).

Kada je započeo rad u Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Šušnjić se opredelio da se u okviru ponuđenih projekata bavi istraživanjima religije i ateizma. U Institutu su za 12 godina objavljene tri njegove studije: *Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma, I, II, III*. U te tri studije obradio je filozofsko-racionalistički, sociološki, psihološki, istorijski, antropološki, estetički i etički pristup religiji. Prva studija dobila je i oblik knjige, objavljena je pod nazivom *Znati i verovati* 1988. godine. Šušnjić i posle odlaska iz Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu i dolaska na Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu nastavlja rad na istraživanju religije. Posle deset godina objavio je kapitalno dvotomno delo *Religija I, II* kod izdavača *Čigoja štampa*. To obimno delo na bezmalo 900 stranica predstavlja sintezu njegovog dugog bavljenja ovom velikom ljudskom duhovnošću.

Šušnjić – antropolog

Jedna od preokupacija Đura Šušnjića jeste antropologija. Antropologija je jedna od tragičnih nauka. Njen predmet star je koliko i misao o čoveku, a ona kao nauka nastaje, oblikuje se i razvija tek u 19. veku. Šušnjić se još u knjizi *Cvetovi i tla* bavio pitanjem čoveka. Njega je interesovalo „*ko je čovek ili šta je suština čoveka kao čoveka*“

(Šušnjić, 1982: 194). Upravo to je predmet antropologije, posebno filozofske antropologije. Tražeći odgovor na pitanje *ko je čovek* na osnovu onoga što su mislioci i naučnici tokom vekova odgovarali, nabrojao je sedamdesetak odgovora i naznačio da to nisu svi. Zaključio je da nijedan od ponuđenih odgovora ne definiše čoveka u potpunosti. „Svaka definicija izražava poneku ljudsku mogućnost, a sve zajedno ne iscrpljuju *pojam* čoveka“ (Šušnjić, 1982: 196). Upravo je ovo pokazatelj da čoveka ne možemo pojmiti kao dovršeno, ali i savršeno biće. *Čovek je tajna*, izrekao je Dostojevski, a ta tajna je, prema Šušnjiću, beskrajna.

U središtu Šušnjićeve zainteresovanosti za antropologiju je posebna antropologija, koju je on nazvao *otvorena antropologija*. Pošto je čovek između raznih određenja i otvoreno biće, onda ga najbolje može istraživati otvorena antropologija. Prema Šušnjiću, otvorena antropologija otpočinje i otvara dijalog u okviru antropologije i antropoloških disciplina. Otvorena antropologija na najbolji način povezuje posebne antropologije. Ona traži bitno zajedničko obeležje među ljudima. Njen cilj i zadatak jeste „da zahvati i shvati ono što je ujedno opšte i pojedinačno, slično i različito, bilo da je reč o zajednicama i njihovim kulturama koje su prostorno veoma udaljene, bilo da je reč o onima koji su vremenski na velikom rastojanju“ (Šušnjić, 2019: 75). Holistička i uporedna metoda jesu metode koje koristi otvorena antropologija. Uporedna istraživanja omogućavaju tačnija „razumevanja ljudske prirode no što je to bio slučaj na početku razvoja antropološke misli. Ova misao često je dala nove odgovore na stara pitanja, oslobađajući ljude od predrasuda i stereotipa prema drugom i drugojačijem od nas“ (Šušnjić, 2019: 114). Samo pomoću uporedne metode moguće je izdvojiti kulturne sličnosti iz različitih kultura. Kulturne sličnosti povezuju kulture tako što ne vode u pitanje njihove posebnosti, odnosno razlike.

Šušnjić zastupa i brani univerzalističko gledište u antropološkim istraživanjima. Prema univerzalističkom gledištu, *drugi* su kao i *mi*. S drugima delimo „slična ili ista iskustva patnje, bolesti, starosti, smrti, itd.“ (Šušnjić, 2019: 115). Šušnjić je pobunjenik protiv delova koji gube vezu sa celinom. Protivnik je zatvaranja i deljenja naučnih disciplina u uske predmete, kao i fragmentacija koje se sebično zatvaraju i pružaju otpor celini. Delovi imaju smisla samo ako se mogu spojiti u celinu. Filozofija je ta koja održava vezu između delova i

celine. Zato je, prema Šušnjiću, „ključni cilj otvorene antropologije... pokušaj da se slomi otpor prema filozofiji. Jer sa umiranjem filozofa i filozofije, umiru i opšti pojmovi teorije i metode, što znači da postepeno ali sigurno slabi naša sposobnost za apstrakciju, generalizaciju i sintezu, uz istovremeno jačanje pukih deskripcija, teorija srednjeg obima i analitičke moći. Analiza upravo i znači rastaviti na delove, ali bez snage da se oni slože u celinu, analiza ubija celinu... U savremenoj društvenoj nauci već dugi niz decenija vlada tzv. duh pozitivističke, empirističke, pragmatičke nauke na sitno... Moj zaključak je jasan: *deljenje nauka o čoveku samo je udaljavanje od poznavanja čoveka i njegove kulture. U naukama o čoveku kao da više nema istine kojoj bi se mogli radovati*“ (Šušnjić, 2019: 165–166). Fragmentacija u nauci i životu zatvara i nauku i ljude. Ona među njima gradi nevidljive ograde koje su često izvor nesporazuma i sukoba. Iz tih razloga Šušnjićeva otvorena antropologija ruši te nevidljive, a opasne mentalne zidine proširujući i naučne uvide i ljudski život. To je pravi način kako da se ljudi oslobode nevidljivih unutrašnjih i vidljivih spoljašnjih granica i da se u susretu sa drugima šire, razvijaju i bogate.

U drugom delu ove izuzetne knjige Šušnjić razmatra predmete različitih antropoloških disciplina: fizičke ili biološke antropologije, religijske antropologije, filozofske antropologije, kulturne antropologije i socijalne antropologije. Tih pet antropologija nisu ništa drugo do pet posebnih, ali i različitih uvida u čoveka i njegovu prirodu. Fizička antropologija obuhvata i proučava čoveka kao prirodno biće. Religijska antropologija vidi i bavi se čovekom kao religioznim bićem kojeg je Bog stvorio darujući mu iznad svega razum i slobodnu volju. Razum da ga do kraja koristi, a slobodnu volju kao mogućnost izbora. Čovek kao religiozno biće treba stalno da bude upućen i pogledom i pokretom i mišlju ka stvoritelju koji je simbol savršenstva i autoritet sa najvećim, odnosno svemoćnim ugledom. Zadatak čoveka kao religioznog bića jeste da otelotvori božji lik u sopstvenoj ličnosti. Filozofska antropologija bavi se čovekom kao pripadnikom celokupnog ljudskog roda kojem su bitne sličnosti, a njegova konkretna iskustva čine sadržaje njegovog života. Filozofska antropologija „vidi suštinu čoveka u samom čoveku i, kao da joj nije potrebna mera izvan čoveka. Čovek hoće da bude samo čovek, ništa više i ništa manje od čoveka“ (Šušnjić, 2019: 243). Kulturna antropologija bavi se čovekom kao bićem određene kulture i kulturnim sistemima

koji su različiti. Socijalna antropologija bavi se čovekom kao društvenim bićem. Ona istražuje sve odnose koji se odvijaju u drami zajedničkog života između ljudi (u porodici, rodu, klanu, plemenu, narodu, naciji, klasi, stranci, selu, gradu).

Šušnjić je interesovanje za antropologiju i uvide u sve ono čime se bavi antropologija oprobavao i na predavanjima koja je držao iz predmeta Kulturna antropologija na postdiplomskim studijama Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Ovog velikog znalca i mudraca slušalo je 15 generacija postdiplomaca. Njegova predavanja studenti su ocenjivali najvišom ocenom. To su bile noćne predavačke čarolije koje su ostale u pamćenju i sećanju studenata do današnjih dana. Kao voditelj programa i predmeta na postdiplomskim studijama svedok sam svega što se u seminarima odvijalo kada je Šušnjić predavao, ali i utisaka koje slušam godinama u susretima s bivšim studentima. Mnogi od njih su se posle studija uključili u akademsku zajednicu – na fakultete i u institute.

Šušnjić – teoretičar kultura

Šušnjić je studirajući filozofiju, posebno deo filozofije i filozofe koji su se bavili antropološkim problemima, došao do saznanja da se, kada su u pitanju čovekov život i njegova priroda, drama življenja odvija na dva nivoa – *biološkom*, odnosno organskom i *kulturnom*. *Biološki*, odnosno organski, čovekov život proizvod je prirode i u tom smislu čovek je jedno od živih prirodnih bića. On je u okviru svoje vrste, sisara, najsavršenije biće u fizičkom smislu. Još antički filozofi, posebno Aristotel, smatrali su da je čovekovo telo najsavršeniji oblik materije. Ostajući u stanju biološkog bića, čovek se ne razlikuje mnogo od pripadnika svoje vrste. On je kao biološko biće *jedinka* koja je duboko vezana sa prirodom i u tom određenju pripada svemu što čini nužnost prirodnog življenja. Čovekom kao prirodnim bićem upravljaju instinkti i nagoni. Ono što čoveka razlikuje od svih drugih živih bića jeste posedovanje svesti, odnosno razuma. Upravo su mu svest i razum omogućili da izgradi još jedno svoje biće, veštačko, a to je kultura. Kultura je ono što čoveka izdvaja iz celokupnog živog sveta na planeti. Čovek kao *kulturno biće* gradi razliku u odnosu na sva druga živa bića, odnosno on preko kulture postaje *čovečan*.

Interesujući se za ove dve ljudske prirode, Šušnjić je jedan deo svog pedagoškog i stvaralačkog rada posvetio kulturi u njenom najširem određenju i tumačenju: filozofsko-antropološkom. Prema ovom određenju, sve što je čovek stvorio proizvod je njegove druge prirode, kulture. Iz tog Šušnjićevog interesovanja i proučavanja ljudske prirode nastalo je nekoliko dela. Kruna njegovog bavljenja kulturom jeste knjiga *Teorije kulture*. U tom delu, koje je nastalo kao rezultat njegovih predavanja koja je deset godina držao na crnogorskim fakultetima i univerzitetima, pokazao je da to nisu samo predavačke skice. Svako od tih predavanja posvećeno jednoj od teorija jeste dobro promišljena studija o pristupu teoriji kulture i kulturnim pojavama, odnosima i problemima. U knjizi je Šušnjić, kao što su to činili antički mudraci i filozofi, jezgrovito i jasno promišljao i opisao značaj, bitnost i vrednost kulture za ljudski život, ali i oblike, razvoj, značenja, tumačenja i viđenja – i kulture u najširem smislu i posebnih kultura i njihovih sadržaja.

Na početku knjige Šušnjić jasno i razumljivo problematizuje pojam kulture, kao i sve ono što taj pojam znači, zrači i simbolizuje za ljude i ljudski život. U ovom obimnom i sintetičkom delu udružili su se Šušnjićeva misao i mašta, znanja i uvidi, razboritost i mudrost. On je u tom delu demonstrirao kako se kulturi i kulturnim fenomenima prilazi i sa aspekta razuma i sa aspekta uma, odnosno kako se oni analiziraju i kako se zaključci iz analize sintetizuju. Za čovekovo kulturno biće podjednak značaj ima i svesno i nesvesno. Svesno osvaja visine, a nesvesno ponire u dubine. Kultura kao pojava, ali i kao pojam je paradoksalna: u njoj podjednako prebivaju i sličnosti i razlike. Sličnosti je univerzalno uzdižu, a razlike je šire i pokazuju kojim raskošnim bogatstvom raspolaže.

Kada je u pitanju čovek, odnosno ljudi, sve je u kulturi i sve je u odnosu sa kulturom – njegov unutrašnji život i spoljašnji svet stvari koji ga okružuje. Kultura je u nama i kultura je za nas. Ona je i sve pored nas, iznad nas i za nas. Kultura je i pogled i pokret, i misao i mašta, i san i java. Šušnjić piše: „Nijedna posebna oblast života ne može se odvojiti od kulture i razumeti van kulture. Ne postoji ljudsko delovanje koje bismo mogli smatrati čisto prirodnim: čak su rođenje, disanje, krvotok... kulturno obeleženi. Najdublji i tajnoviti trenuci ljudskog iskustva preoblikuju se i pretvaraju u kulturu“ (Šušnjić, 2015: 9). Baveći se kulturom i sam je boravio u dva sveta, kao i svi

koji to isto čine: „U svetu kulturnih činjenica koje objašnjava i u svetu kulturnih vrednosti koje razumeva“ (Šušnjić, 2015: 15). Kultura je drama u ljudskom biću i kao takva ona dramatiizuje život i stvarnost.

Pojam *kultura* je zatvoren i zato je jednoobrazan. Međutim, ispoljavanje kulture je mnoštveno. Kada je u pitanju kultura, veliki značaj imaju simboli jer pokazuju procese koji se odvijaju pod uticajem kulture. Simboli otvaraju procese tumačenja i značenja kulture i kulturnih sadržaja i iz tih razloga oni skaču u beskonačnost, dok pojmovi završavaju u konačnosti. Šušnjić je u ovom delu izdvojio deset teorija koje je na svoj način obradio: strukturalističku, funkcionalističku, psihoanalitičku, kritičku, hermeneutičku, postmodernu, cikličnu, evolucionističku, difuzionističku i teoriju o poreklu kulture. On se zalaže za još jednu, po njemu bitnu teoriju kulture – dijalošku teoriju kulture. Pored teorija koje je obradio kao sintetičke posebne studije, Šušnjić je analizirao i odnose prirode i kulture, društvene strukture i simboličke kulture, kao i odnos između kulture i civilizacije, zatim između zvanične i nezvanične kulture. Posebni deo u knjizi posvetio je osvetljavanju, razumevanju i tumačenju kulturnog determinizma, etnocentrizma, relativizma i multikulturalizma.

Šušnjić – intelektualac

Đuro Šušnjić je živeo i živi život intelektualca u punom značenju tog pojma. Kod njega su podjednako u skladu tri bitne moći kojima raspolaže intelektualac – moć stvaralaštva, moć znanja i moć savesti. Ceo život posvetio je njima. Moć savesti bila mu je mera i za stvaralaštvo i za znanje. Šušnjić je sopstvenim misaonim uvidima i istraživanjima pokazao posledice ljudskog nevremena na društvenoj sceni, kao i posledice destruktivnih sila koje ponekad rušilački ovladaju društvenim životom. Njegova istraživanja rđavih strana društvenog života su opomena, odnosno upozorenje i sadašnjima i budućima kako ne treba delovati.

Šušnjić je bio, a i sada je, van intelektualnih klika, a posledica toga je da nikada nije dobio nagradu za svoje knjige niti je primljen u članstvo najviše naučne institucije. Njegov život i delo bili su otpor svemu što je zlo, ali i svemu što je namešteno, što je tražilo bezuslovnu lojalnost, svemu gde je trebalo moljati, saginjati se, korisno udruživati i aplaudirati. Prema svakoj moći kao nadmoći pružao

je razuman i racionalan otpor, ali i imao prezir. Lično dostojanstvo uspravnog hoda kroz život bilo mu je važnije od bilo koje nagrade iza koje je stajalo interesno prilagođavanje, klimanje i ulagivanje. Prema klimoglavcima, u bilo kojem društvenom kontaktu, imao je istovremeno osećaj sažaljenja i gađenja. Kao i filozof nade, Ernest Bloh je smatrao da će glava koja klima uskoro zaspati.

Đuro Šušnjić je kroz život hodao stoički. Njegov put bio je onaj koji je to sjajno i lepo opisao, ali i preporučio ljudima, Seren Kjerkegor: „Jedan jedini sam stiže na cilj“. Samoća i malo ljudsko ostrvo, koje je birao, bili su sadržaji, pratioci i začini njegovog života. Njegovi misaoni i naučni plodovi vremenom su od njega oblikovali filozofa, naučnika i mudraca. Na taj način on se izdigao u intelektualnoj sadašnjosti i preporučio se onoj boljoj misaonoj budućnosti. Budući će nesporno uočiti i odrediti njegovo pravo mesto u intelektualnoj zajednici i na intelektualnoj lestvici. A ono će biti na vrhu te lestvice i zajednice.

LITERATURA

- Šušnjić, Đ. (1967). *Pojam zakona u sociologiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Šušnjić, Đ. (1971). *Otpori kritičkom mišljenju*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Šušnjić, Đ. (1973). *Kritika sociološke metode*. Niš: Gradina.
- Šušnjić, Đ. (1976). *Ribari ljudskih duša*. Beograd: Mladost.
- Šušnjić, Đ. (1981). Šta je religija? *Gledišta*, br. 1–2.
- Šušnjić, Đ. (1982). *Cvetovi i tla*. Beograd: Mladost.
- Šušnjić, Đ. (1986). *Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma I*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Šušnjić, Đ. (1988). *Znati i verovati*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Stvarnost.
- Šušnjić, Đ. (1990). *Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma II*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Šušnjić, Đ. (1991). *Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma III*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Šušnjić, Đ. (1994). *Dijalog i tolerancija*. Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Šušnjić, Đ. (1998). *Religija I, II*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1999). *Metodologija*. Beograd: Čigoja štampa.

- Šušnjić, Đ. (2004). *Drama razumevanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2005). *Žetva značenja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2008). *Nedovršeni razgovor*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2012). *Ogledi o skrivenoj strani stvarnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Šušnjić, Đ. (2016). *Teorije culture*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Šušnjić, Đ. (2019). *Sjaj odlomka*. Podgorica: Fakultet umetnosti UDG.
- Šušnjić, Đ. (2020). *Sećanja i zaboravljanje*. Podgorica: Fakultet umetnosti UDG.
- Šušnjić, Đ. (2021). *Metode i pismo*. Podgorica: Humanističke studije UDG.

Susret sa stvaralaštvom Đura Šušnjića

1.

Prvi susret sa stvaralaštvom Đura Šušnjića dogodio se preko njegove knjige *Otpori kritičkom mišljenju*, koja se pojavila 1971. godine. Knjiga je objavljena u kulturnoj ediciji „Zodijak“ Izdavačkog preduzeća *Vuk Karadžić*. Još kao student pomno sam pratio djela iz ove edicije. U njoj je pretežno objavljivana svjetska naučna i filofska elita. Naši autori predstavljali su manjinu, gotovo rijetkost. U njoj se, eto, opravdano, našao i Šušnjićev spis, koji je od prve do posljednje rečenice umicao ideološkom i pozitivističkom redukcio- nizmu tadašnje društvene nauke. Bila je to prva ovdašnja relevant- na rasprava iz domena sociologije saznanja, u kojoj se njen autor veoma temeljno pozabavio idejama za jednu moguću sociologiju ideja. Tada mi je bilo jasno da se pojavio originalni mislilac, istraži- vač novih kreativnih mogućnosti, erudita koji pouzdano osmišljava vlastitu kritičku stazu. Ironijski diskurs u ovom djelu djelovao je kao alternativa svemu što se tada pisalo iz domena filosofije i društven- nih nauka. Bila je to za mene umna provokacija: „Od svih veza koje čovek treba da ima izgleda da je od najmanjeg značaja veza s mo- zgom.“ Aluzija na socijalni kontekst bila je očigledna, a ta knjiga je bila od velikog značaja ne samo po tome što je razgonila ideolo- šku maglu, koja je vladala u političkoj svakodnevnici, već je označila i autora čije se knjige očekuju s velikom radoznalošću. U predgovo- ru za prvo izdanje ovog djela nalazimo misao Karla Jaspersa – „Ko izbegava kritiku, u stvari, ne želi da zna“. Tu se nalazi i refleksija da je „bolje ne biti sasvim u pravu nego biti previše“ Migela de Unamu- na. Šušnjić će, bez sumnje, u cjelini svog stvaralaštva pokazati da su ova mišljenja bila i ostala u blizini njegovog razumijevanja stvaralač- kog svijeta. Za njega je velika sigurnost bila nespojiva sa mudročću i kritičkim duhom sumnje. Štaviše, prevelika sigurnost je bila opa- sna za lucidno otkrivanje istine i tamnih dubina stvarnosti, utoliko

prije što ni um ni razum nijesu svemoćni. Đuro Šušnjić u tom pogledu nije imao nikakvih iluzija. Ovo djelo je bilo temelj i platforma za najveći dio njegovog plodnog stvaralaštva. U predgovoru za treće izdanje knjige *Otpori kritičkom mišljenju*, to će nam reći i njen autor: „Sve o čemu sam kasnije mislio i pisao, već je bilo naznačeno u njoj, samo u nedovoljnom obliku“. Da je to bila „knjiga program“ već se pokazalo u osmišljavanju ideje o manipulaciji u njegovoj knjizi *Ribari ljudskih duša*, kao i u produbljenoj analizi relacije – društvena struktura i strukture ideja i vjerovanja u spisu *Cvetovi i tla*. U knjizi *Znati i vjerovati* pokazuje se da je čovjek i logičan i teologičan istovremeno, a u djelu *Dijalog i tolerancija: iskustvo razlike* anticipira se zajednica ličnosti. I kad je prepoznavao čovjeka kakav doista *jeste* u prirodnim odnosima i prema sebi i svetu koji ga okružuje, zatim i kakav bi *mogao* biti i prema sebi i drugima svojom slobodnom voljom i konačno, kakav bi *trebalo* da bude u svojim vjerskim i moralnim idealima, to znači kad podleže zakonu *nužnosti*, svetu *moćnosti* i *božanskom* biću – sve se to našlo u Šušnjićevom stvaralaštvu. Svakako, to i jeste dokaz da svaki stvaralac od formata piše samo jednu knjigu, koju samo dograđuje.

2.

Kada se 1976. godine pojavila knjiga *Ribari ljudskih duša* ubrzo je kulturnoj i naučnoj javnosti postalo jasno da je riječ o djelu ne samo velike teorijske promišljenosti nego i o autoru čija poniranja u životne tokove savremenosti ruše i stereotipno mišljenje i nagomilane predrasude svih vrsta. U podnaslovu čitamo: „Ideja manipulacije i manipulacija idejama“. Briljantne Šušnjićeve formulacije o tome kako se „zavode mase na uzici laži“, kako se manipulativni izbori prihvataju kao „opredeljenje“ zavedenih, nagoveštavale su jednu novu istraživačku stazu koja je do tada bila potpuno zapuštena. Bolje reći, nije ni postojala. Polazeći od načela na kojima počiva građanski svijet, Đuro Šušnjić s izuzetnim istraživačkim senzibilitetom analizuje fenomene reklame, propagande, indoktrinacije, industrije zabave i religiozne propovijedi kao oblasti drastične primjene kameleonske manipulacije. Šušnjić je pokazao da je ideja o manipulaciji jedna od najvitalnijih tema savremenosti. On pokazuje kako se iza skrivenih, ali providnih igara moćnih društvenih

grupa, koje vladaju uz pomoć duhovnog ujarmljivanja, otkriva novo područje prinuda i terora. Iza takve vladavine simbolima /idejama/ stoje oholost vlasti, moć sile i partikularni interes. Manipulacija, i pored toga što je simptom društvene nedjelotvornosti, vodi ne samo slijepoj poslušnosti nego i kontroli. Čovjekova osjećanja, mišljenja, vjerovanja i ponašanja, suočena s moćima superdirigovanih ideja, pristala su na trajno obezličenje i na poraz ljudske samopovrde. U razgradnji izvorne čovjekove moći i unižavanjem njegovog integriteta trebalo je, zato, pokoriti ne samo njegov svjesni nego i instinktivno-emotivni dio. Manipulator, kao bitan činilac „totalne kontrole“, u pregnantnom je nastojanju da ovlada stvarnošću, ali ne i da je svjesno shvati i prihvati. Volja za dostizanjem moći poništava volju za otkrivanjem istine.

Pri kritičkom ispitivanju mas-medija, Đuro Šušnjić je pokazao da je u njima istina gotovo iščezla, da se umjesto nje pojavljuje njen surogat, koji jedva da liči na svoje istinsko obličje. Zato nije neobično što se obrazovanje izrodilo u indoktrinaciju, što se visoka kultura preoblikovala u masovnu kulturu, što se vrhunska zabava preinačila u industriju sna, i što se komunikacija, kao bitna pretpostavka kulture, degradirala i svela na mreže medijske manipulacije. Da bi apsurd bio još veći, sve je to učinjeno uz pomoć nauka o čovjeku. Zato autor istražuje pet ključnih oblasti u kojima se istine o čovjeku okreću protiv njega. I dok u *ekonomskoj* oblasti manipulacija (potrošačima) uzima oblik *reklame*, dok u *političkoj* oblasti manipulacija (biračima) uzima oblik *propagande*, dok u oblasti *vaspitanja i obrazovanja* manipulacija (mladima) uzima oblik *indoktrinacije*, dok u oblasti *slobodnog vremena* manipulacija (ukusima) uzima oblik industrije zabave i sna, dok u oblasti *religioznog života* manipulacija (vjernicima) uzima oblik vjerske ideologije, u medijima ne postoji volja i sposobnost da se sve te pojave nazovu pravim imenom, a kamoli da se predstavi njihova kritika. Šušnjić posebnu pažnju posvjećuje reklamama, kao paukovoj mreži, koja je u logičkom smislu dostojna sažaljenja, ali je, s druge strane, u psihološkom smislu dostojna divljenja. To je i razumljivo kad se zna da reklame nijesu ni upućene razumu već osjećanjima i obećanjima. „Obećanje je duša i srce svake reklame“, piše Šušnjić. Otuda je, sa stanovišta specifičnog uticaja reklame, posebno zanimljivo shvatanje prema kome je reklama, u stvari, društvena komunikacija, koja se služi simbolima, čije je dejstvo daleko

efikasnije od logičkih znakova, jer djeluje u „bleskovima intuicije“ i snagama iracionalnog..

Izvan upotrebnih svojstava, simbolična značenja reklame dodiruju važna psihološka stanja ličnosti, a naročito želju za potvrđivanjem i izražavanjem potisnutih poriva. Zato su, čini se, u pravu oni teoretičari koji tvrde da sistem reklame nije isključivo u vlasti trgovine niti samo u njenoj funkciji, jer ne nudi samo potrošna dobra već *vrednosne norme, oblik mišljenja, način života, ideje*, sve ono što može izazvati ne tako beznačajne posljedice. Reklama, kaže se, ima i *kulturnu funkciju*, jer, pored ostalog, potrošaču nudi predstavu o njemu samom i to u skladu s njegovim očekivanjima. Ipak, pogrešno je povjerovati u to da su žrtve reklame samo zabludeli potrošači, jer u savremenom društvu potrošnje ni najtrezveniji ne mogu izbjeći snagu uticaja reklame, čak ni onda kada su svijesni njenih manipulativnih mehanizama. U obrazlaganju političke propagande, Šušnjić pokazuje kako vladajuća elita kontroliše podsvijest svojih podanika; osvajanje podsvijesti podanika uslov je njihovog potčinjavanja. „*Razumevanje stvarnosti* – piše Šušnjić – potiskuje se u korist *vladanja stvarnošću*: ljubav prema istini ustupa mesto volji za moći!“ Tako, po ovom autoru, nastaju uslovi za zaposjedanje medija i za njihovu vladavinu bez fizičkog nasilja. Laganje, ubjeđivanje i ispiranje mozga vode do „*duhovne batine*“, do indoktrinacije, u kojoj je najlakše misliti tuđom glavom. To se manje-više događa u svim oblastima društvenog života savremenog društva u kojima dominira manipulacija. A stvarajući ovo kultno djelo, Šušnjić se predstavio kao stvaralac koji je na sebe preuzeo važnu ulogu intelektualca sa vizijom i misijom.

3.

Malo smo počekali, a onda se 1982. godine u *Čigoja štampi* pojavilo njegovo djelo *Cvetovi i tla*. Šušnjić ga je i bliže odredio kao rezonovanje o ulogama ideja u društvu. Čim sam uzeo da čitam ovu knjigu ogleda, počeo sam, kao nikad, da podvlačim sijaset rečenica, a onda i da ih zapisujem.

Prva rečenica koju sam zabilježio glasila je: „Nisam ono što vi kažete da jesam“. A tekst počinje ovako: „Ja sam predstavnik ponižene misli, a ponižena je svaka misao koja nije zvanična“. Nije mu bilo teško da čitaocima uvjeri da je u odnosu na preovlađujuće

saznanje i vladajuće ideologije svaka njegova „misao lična molitva koja deluje kao otpor društvenom obredu mišljenja“. U njegovom viđenju nije najbolje prošla ni naša sociologija, ni naši sociolozi: „Oni ćute o onome o čemu sam pisao, a pisao sam o onome o čemu oni ćute. Ono što je naša sociologija prikrila neuporedivo je društveno i sazajno vrednije od onoga što nam je otkrila“. Suštinski, tu je sve rečeno.

Đuro Šušnjić argumentovano pokazuje da na određenom tlu cvjetaju određene ideje: u Grčkoj – filosofija, u Rimu – pravo, u Jerusalimu – religija (središte religioznog života). Bila su to, smatra on, tri „duhovna treptaja“, koji su se temeljili u različitim društvenim zajednicama i različitim istorijskim kontekstima. Te ideje su se iskazivale na različite načine, ali uvijek sa traumatičnim iskustvom i najčešće sa represivnim „superegom“, izrazitom neuravnoteženošću i manjkom tolerancije. Bio je to razlog i za individualna i kolektivna iskušenja u odnosu na ukupnost ljudskog življenja, a posebno na filozofsko mišljenje, stanja bezakonja i vjerske stranputice.

Nadmoćan misaono i teorijski, svestrano obrazovan i solidno obavešten, i pored toga što nije učestvovao u aktivnoj politici, te kao takvom mu je bio neprihvatljiv represivni duh politike, teror i zločinačka istorija. Šušnjić je bio spreman za samožrtvovanje u odbrani čovjekovih sloboda, slobode stvaralaštva i ljudskih prava, ali i svoje profesionalne nezavisnosti. A u istorijskoj stvarnosti, u kojoj je bilo više zločinstava nego dobročinstava, više zla nego dobra, više neistine nego istine, svjestan opasnosti od izopačene istine i izopačene istorije, Šušnjić pokazuje da se ljudska patnja i čovjekova stradanja pojavljuju i potvrđuju kao iskustvo koje se ne može zamijeniti nijednom bitnijom formom postojanja.

Nije nimalo neočekivano što se naš filosof posvetio gotovo kao niko ulogama ideje u cjelini čovjekovog postojanja. To su nadmoćne ideje o idejama i njihovim polivalentnim značenjima. Posebno su značajni ogledi o idejama i intelektualcima, ponajviše o onima koji *žive od ideja*. Tu su i oni koji su doživeli i silna posrtanja i otuđenja. Autor otuđenje inteligencije vidi kao njeno izneveravanje *istine, dobrote, lepote, svetosti*... On pokazuje kako su i humanistički intelektualci izgubili mnoštvo svojih tradicionalnih uloga, ali je uveren da *jednu ulogu moraju da igraju dok žive: da kritički sude i osuđuju sve što ponižava (ideju) čoveka*. Međutim, baš na tom pitanju savremeni

intelektualac je degradirao i svoje humanističko i vrednosno pozvanje. Štaviše, ugled intelektualca toliko je kompromitovan da se odavno dovodi u pitanje i njegovo prvobitno značenje. Sve je teže omeđiti i bliže odrediti prirodu njegove djelatnosti.

Naša novija istorija upućuje pažnju na tešku sudbinu intelektualca, na njegova golema posrtnja. To mu se „dešavalo“ i kad je pristajao da služi svemoćnoj partiji i njenoj politici, i kad mu je pred vladajućom oligarhijom, sa neograničenim ovlašćenjima, ostajalo samo da bude idolopoklonik i sljedbenik. Čini se da mu nije smetao diletantizam u politici niti izvršenje političke represije, niti jednoglasje kao tragedija mišljenja. Oni koji nisu bili takvi, a bilo ih je, žigosani su kao disidenti i jeretici, a znamo koliko su „krivovernici“ životniji od gluvonijemih apologeta. Apologeti, koji su pristali da „podupiru“ pragmatiku politiku i apologetsku pristrasnost – ostali su bez upitnosti, nemira i sumnji. Ostali su bez svoje suštine. Njima je bila suvišna i rasprava o temeljnim pitanjima egzistencije i čovjekovoj slobodi. Bez slobodnog društva i slobodne ličnosti nema ni slobodnog mišljenja. Ako mišljenje nije negacija jednoglasnosti, ravnodušnosti i nekritičnosti – onda imamo bespolno mišljenje. Neposlušnost intelektualca trebalo bi vidjeti kao odbranu kreativne ličnosti i njegove neprikosnovene volje naspram komformističkog ponašanja i dirigovanog političkog mišljenja. Zato se u neposlušnosti ne postavlja samo pitanje slobode i samoodlučivanja, nego i pitanje savjesti i karaktera. Erich From je zapazio da kod intelektualaca nisu problem inteligencija ni znanje, nego mnogo više karakter. A znamo da je toliko sporan njihov karakter da sporniji ne može biti, naročito kad pristanu na podaničku neslobodu i samoprevaru. Stoga djeluje uvjerljivo misao Đura Šušnjića da bi „bez ranjenih duša“ bilo „manje istine u svetu“. Posle ovakvog rezonovanja prirodno slijedi poenta, koja glasi: „bog je istina razapeta na krstu“. To je, u neku ruku, bila i neposredna veza sa njegovim sledećim spisom.

4.

Djelo *Znati i vjerovati* objavljeno je 1988. godine u izdanju *Stvarnosti i Kršćanske sadašnjosti* iz Zagreba. Bliže određenje ovog spisa glasilo je: „teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma“. Redakcija časopisa *Gledišta* i Tribina SKC-a u Beogradu

organizovale su razgovor o ovoj Šušnjićevoj knjizi. U debati su učestvovali sociolozi, politikolozi i psiholozi iz Beograda, ali i nekoliko poznatih teologa, kao što su profesori Teološkog fakulteta u Zagrebu, dr Vjekoslav Bajsić i dr Josip Turčinović. U raspravi je učestvovao i dr Irinej Bulović, tadašnji dekan Bogoslovskog fakulteta u Beogradu. U ovoj debati sam učestvovao sa čudnim osjećanjem uzvišenosti, ali i nemalom nelagodom što sam se našao u predstavi kojoj nijesam bio vičan niti dorastao. Za mene je bila dobra okolnost što je ovaj Šušnjićev spis bio inspirativno poprište i pravo otkrovenje. Doživio sam ga, pored ostalog, kao opovrgavanje ovještalog i stereotipnog mišljenja o religiji i religijskom načinu života. To je bio korak dalje i korak više u odnosu na dotadašnja istraživanja svijeta religije i dugo zanemarivanih duhovnih fenomena. Šušnjić je u spisu *Znati i vjerovati* zasnovao koherentnu metodologiju za istraživanje religije i vjerskih fenomena. U svojoj mnogolikosti i kreativnoj složenosti, Šušnjić se u ovom djelu pojavio kao naučnik, kao teoretičar, kao sociolog-istraživač, kao pronicljivi psiholog, ali i kao filozof koji stiže do sinteze. Žestoka kritika racionalističke filosofije u tretiranju religije bila je očekivana. Meni je bilo najvažnije da istaknem da je ova knjiga donijela jednu novu leksiku i na taj način obogatila jezik kojim se imenuju fenomeni religijskog poimanja svijeta i religijskog života.

To je bio značajan podsticaj da se u ovom spisu dogodi dijalog. A Šušnjić ga je vodio sa svima koji su bili prisutni u njegovoj knjizi još dok ju je oblikovao. Doista, on se sa svojim „sabesednicima“ ponekad poigravao na stvaralački način, ali ih nikada nije omalovažavao i potcjenjivao. On je tamo pokazao da je vrijeme naše društvene krize pogodno za traženje izlaza u sferama koje nijesu svjetovne i da se umjesto sfere ideologije može očekivati religijska sfera kao njena zamjena. Šušnjić je pokazao da se bez prisustva individualiteta i totaliteta ne može promišljati religija. Pokazalo se da je bio u pravu. Meni je ostala u trajnom sjećanju njegova rečenica:

„Kad bi mogli sve znati, ne bi imali u šta verovati.“ To je samo jedan od mnogobrojnih aforističkih iskaza ovog autora u djelu *Znati i vjerovati*. I danas vjerujem da je ovo djelo bilo posebno značajno po tome što se naša javnost domogla podsticajne leksike za jednu obnovljenu i osmišljenu komunikaciju sa religijom i religijskim načinom života. U ideološkim vremenima zaboravljao se i jezik koji je

bio primjeren religijskom načinu komunikacije i vjerskom načinu života. Više nije bilo onog drastičnog diskontinuiteta niti dotadašnje mentalne zaleđenosti u odnosu na svakodnevicu religijskog načina postojanja.

Ovo Šušnjićevo djelo bilo je izuzetno značajno i zbog toga što je u višedecenijskom prekidu sa religijom označavalo u izvjesnom smislu i religijsku temu i njene pojmove. To je bila i misaona promjena u odnosu na vrijeme u kome je preovladala vjerska nepismenost i poricanje religijskog pamćenja, u kome je bilo i previše ne samo ideološke osionosti, već i političke gluposti. Vjerovalo se u mogućnost „apsolutnog odumiranja“ religijske svijesti, čak i onda kad se obznanilo da je ona u temeljima kulture. Pozitivizam nauke i ideološki daltonizam objektivno su poricali sposobnost čovjekovog čuđenja i tajanstva nadanja. Bio je to udar na metafizičku, onostranu, iracionalnu i arhetipsku čovjekovu suštinu. Religija je bila toliko zapostavljena da je činjeno sve da se ne zna gotovo ništa čak i o velikim religijama – jevrejskoj, hrišćanskoj i islamskoj. Ostajalo se bez elementarnih saznanja i trajnih pojmova. A zna se, na primer, da je bez *Biblije* i *Kurana* teško protumačiti istoriju i kulturu, a posebno književnost, likovnu umjetnost i arhitekturu. Nema tumačenja cjeline čovjekovog svijeta i njegove prošlosti bez istorije religije. A već se gotovo zaboravilo šta se dogodilo sa religijom u vrijeme komunizma u kome je religija bila toliko zapostavljena da se završavala srednja škola, a da se ne zna ništa čak i o velikim religijama – jevrejskoj, hrišćanskoj i islamskoj. Umjesto svega toga, religijski način života je bio ne samo nepoželjan, već i zabranjen. A savremeni sukob civilizacija danas nije moguće temeljno shvatiti bez starog i novog religijskog konteksta.

Ono što je savremena pretnja i miru i demokratiji svakako je vjerski fundamentalizam, koji se pretvorio u političku i vjersku ideologiju, u militantnu političku alternativu. Politizacija svega što u društvu krize postoji nije zaobišla ni crkvu kao važnu vjersku instituciju. Međutim, neprihvatljiva je njena politizacija u bilo kojoj formi jer je njeno djelanje usmjereno isključivo na uspostavljanje duhovnog i moralnog života, na čovjekovo prosvjetljenje. Ako nije u središtu toga života ljubav, sloboda, dobro, pravda, nada i moral, onda su zatvoreni i prozori otvoreni prema nebu, kako je religiju odredio Johan Huizinga. Državni poslovi su obično pragmatični i

stoga su nespojivi sa crkvenim poslanjem. Tako je „umetnost služnja u ljubavi“ nespojiva sa politikom rata, nasilja i mržnje. I kad god se crkva udruživala sa političkom elitom bila je neizbježna njena instrumentalizacija. A blagosiljanje ratnika i oružja, koje se u nas dogodilo u nedavnim ratovima, pakleni je naum, nespojiv sa prirodom i supstancom religije. Zbog svog duhovnog i moralnog uticaja na vjernike, crkva se ne bi smjela identifikovati ni sa jednim „tipom države“, a pogotovo ne sa politikom i stranačkim interesima. To njoj ne pripada, ukoliko ne želi da dovede u pitanje i svoju autonomiju i svoju misiju.

Svakako, teško je reći šta se sve čini kad je nebo daleko, a zemaljske nevolje blizu. Poslije haotične tranzicije, ratova, siromaštva i sankcija, moglo se očekivati da bi i ovdašnja crkva, podstaknuta ljubavlju, duhovnom i moralnom snagom, mogla uticati na uspostavljanje svjetovnog pogleda na sveto, vjerska osjećanja i složeno polje ljudske duhovnosti. Nadahnućem tolerancije i dostojanstvom pozvanja branile bi se vrijednosti postojanja i vrijednosti razlika između vjerskog i svjetovnog života. To bi dobilo puni smisao sa slobodom crkve od države i slobodom države od crkve. Tada bi se, valjda, znanje i vjera mogli naći na svojim mjestima, ali i sa neophodnom autonomijom i države i crkve. Koliko je našem svijetu neophodan istinski autoritet u svijetu religije, pokazala je i sahrana patrijarha Pavla, koja je bila nezapamćeno masovno odavanje počasti vrlini, čistoj duši i ljudskoj čestitosti.

U nas se, međutim, često dešava napredovanje u nazadovanju. To se dogodilo na relaciji država–crkva. Srpska pravoslavna crkva se već od devedesetih godina našla u polju političkih zbivanja, ne bez uticaja na njih. I pored toga što je Srbija i Ustavom definisana kao sekularna država, u stvarnosti je došlo do takve međuzavisnosti i povezanosti crkve i države, gotovo do njihove harmonije, tako da je teško govoriti o njihovoj autonomiji i nezavisnosti.

5.

Knjiga *Dijalog i tolerancija*, koja se pojavila 1994. godine, izazvala je veliku pažnju i u našoj i u stranoj javnosti. Dok se prevodila na strane jezike, poslanici crnogorskog Parlamenta dobili su je da bi lakše ostvarivali demokratsku i tolerantnu debatu. Sa stanovišta

komunikacije, u ovom djelu Šušnjić pokazuje da je *mišljenje*, kao duhovna igra, razgovor sa sobom, da je *molitva* razgovor s Bogom, jer Bog daje odgovor na svako pitanje vjernika, da je *nauka* razgovor s prirodom, pokušaj da se razumije njena tajna. U razgovoru kultura Šušnjić prepoznaje „večiti nemir“ i, što je posebno značajno, dolazi do zaključka da svako ko se poistovjećuje samo sa vrijednostima svoje kulture „ostaje slep“. On tvrdi da je čovjek jedne kulture osuđen da se ne razvija, da „ne raste“. U njegovom viđenju razgovora sa istorijom „mrtvi govore“. Šušnjić piše o ontološkim perspektivama dijaloškog diskursa: „Razgovor nastaje iz nekog nedostatka u čoveku: da bi ga ukinuo, potreban je drugi čovek, koji se od njega razlikuje. Ako smo Ja i Ti posve isti, nama se ništa ne događa. Zato sve što nisam ja za mene ima osobito značenje, jer se od mene razlikuje. Sve što u životu činimo u stvari su pokušaji da sebe dopunimo i popunimo, da postanemo celovite ličnosti. Razgovor sa drugim ovdje nije u službi nekog spoljašnjeg cilja, već u ulozi razvoja ličnosti... Ko nije kadar da razgovara taj nije sposoban za razvoj: odustati od razgovora sa drugim znači odustati od sebe. Jer kad dobro upoznate nekog drugog, sebe ste proširili za još jedan život. Ma ko bio taj drugi, on je drugo mene samog: moja suprotnost i moja dopuna. Čovek se susreće sa drugim čovekom da bi u sebi i u njemu probudio snage koje im pre toga susreta nisu bile dostupne i poznate. Jedan čovek, ako stvarno deluje na drugog čoveka, postaje deo njegove sudbine. Bez drugog ne možemo razumeti sebe“. Šušnjić je dokazao da je smisao dijaloga u tome da se obznani promjena, čak i nezavisno od stava od kojeg se polazi. Stavovi se mogu ne samo opovrgnuti, potvrditi ili modifikovati nego i integrisati u novi stav, u novo ishodište.

Nevolja je često u tome što stav, kao krajnja tačka vjerovanja, kao njena krajnost i njena konačnost, blokira mogućnosti opštenja s drugim. Čvrstina i neporecivost stava zatvara dijalošku komunikaciju. Takav stav „ne radi“ za dijalog jer oživotvoruje monolog. Uvjerjenje, tvrdi Radomir Konstantinović, dolazi kao znanje prožeto vjerom. Šta da se radi – kad se vjerovanje pojavljuje kao zabluda? Kad znanje zamijeni vjerovanje – tu je kraj koherentnog dijaloga. To stanovište je do kraja obrazložio i Đuro Šušnjić. Zato svođenje različite, po nivou i vrsti argumentacije na istu ravan nije samo pitanje metodološke konfuzije, već predstavlja ograničenje ravnopravnog

i slobodnog dijaloga. Tu je prisutno oporicanje mogućih i stvarnih razlika. Zato se često i stvara utisak da dijalog vode oni koji su se jedva sporazumjeli da govore o istom predmetu. Razumljivo je da različite argumentacije imaju različitu težinu i veoma nepodudaran smisao, pored ostalog i zbog toga što različite oblasti društvene svijesti imaju kao svoju osnovu različite kriterijume.

Problematičan je onaj dijalog koji hoće da zaobiđe put do istine. „Sve istine koje se prečute postaju otrovne“, piše Niče. Pouzdan i uvjerljiv dijalog temelji se na znanju i naučnim istraživanjima. Nažalost, u nas takav dijalog ne postoji. Zato je ovo djelo Đura Šušnjića od izuzetnog značaja za podsticanje dijaloga kao temeljne vrijednosti kulture. A vještinu umnog razgovora ostvaruju samo oni koji znaju da pitaju i koji znaju da odgovaraju.

Dijalogom stižemo ne samo do drugih nego i do sebe. Relevantno je i uvjerenje da je nemoguće stići do drugoga ako nismo prethodno stigli do sebe. Ukoliko se rastojanje do drugoga ne smanji – utoliko dijalog nije ni imalo smisla voditi. Svakako, nije svejedno da li dijalog dolazi kao posljedica kritičkog istraživanja ili kao imaginarna spekulacija, ali je najvažnije da on utiče na formiranje i razvijanje onih ideja koje pomažu otkrivanju novih ključeva svijeta i novih vrijednosti. Dijalog koji ne posreduje između stvarnog i mogućeg, ako ne povećava mogućnosti približavanja istini i vrijednostima, nije aktuelan i nema puniji značaj. Dijalogom bi se podržavali i kreativni procesi i slobode stvaralačkog bića, baš kao što bi se branilo dostojanstvo individualnog uvjerenja. Zatočeništvo u mržnji prema neistomišljenicima, kao i ravnodušnost prema čudima svijeta, vode poništavanju kritičkog duha dijaloga. Sa samozadovoljstvom i mizantropijom ne može se ništa razložno razumjeti. Tu ne postoje ni pretpostavke za vođenje rasprave i dijaloga. U studiji *Dijalog i tolerancija* Đuro Šušnjić prepoznaje *razgovor* između kultura kao mogućnost njihovog razvoja i oblikovanja: „Potreban je razgovor svih vekova, svih naroda i svih kultura, da bi se dobili odgovori na večna pitanja što ih postavlja ljudski nemir. Mi ni danas nismo dovoljno svesni značaja i značenja koje razgovor kao duhovni susret ima u razvoju svetske kulture. Odbiti razgovor s drugom kulturom znači odbiti mogućnost da se nešto novo nauči, da se obogati vlastita kultura. Ko se poistovećuje samo sa vrednostima svoje kulture, taj je slep za sve druge kulture – on je čovek

jedne kulture, osuđen da duhovno ne raste. Zato je razgovor osobina visoke kulture, koja je otvorena i stvaralačka“. Ovo svoje razmišljanje, koje je naslovio *Razgovor kultura: večiti nemir*, Šušnjić zaključuje opaskom da je svaka velika kultura u stvari pobjeda uma koji je umio da bude strpljiv i trpeljiv, koji je umio da se nadahnjuje iz raznih izvora da bi sagradio veličanstvenu građevinu u kojoj razlike ne smetaju, već su uvek novi izvori nadahnuća za nešto drukčije i novo. Tako stižemo, kao što je zapazio Mihail Bahtin, i do *smisaone dubine* kojom se svaka kultura celovitije otkriva u očima *druge* kulture. Gotovo da nema pouzdanijeg osporavanja zatvorenosti u kulturi od *proces*a njihovog miješanja i razumijevanja. I što kultura više označava cjelinu čovjekovih sveukupnih mogućnosti – totalitet života, to su prisutniji potencijali ljudskog komuniciranja. To je na ovom mjestu neophodno istaći jer kao društvo odavno nismo ostvarili adekvatnu komunikaciju ni sa sobom, ni sa drugima. To najvjerojatnije i jeste važan razlog što je u nas došlo do takvog i tolikog civilizacijskog posrnuća. Nesporno je i da komunikacija može da postrada i u beskonfliktnoj i konfliktnoj stvarnosti. Zato se i nameće pitanje o prirodi stvarnosti koja blokira individualno i društveno komuniciranje. Može li se ta stvarnost bliže odrediti? Razgrađeno *zajedništvo* veoma je povezano sa neostvarenom kulturnom *interakcijom*. Ljudsko društvo se danas prepoznaje kao zastarelo ukoliko nije povezano sa modernim i dominantnim komunikacijskim procesima. U njima su i prednosti i zamke. U dijalogu su prisutne i te prednosti i te zamke.

Kultura dijaloga ne zahtijeva samo kulturu sagovornika, već pretpostavlja i demokratsku svijest, razvijenu i emancipovanu sredinu i, konačno, naviku da se provjeri sve relevantno, sve što se naslućuje kao vrijednost. Ostvaren različitim sredstvima, dijalog je u nas najčešće ostajao bespomoćan jer, u stvari, i nije imao druge ambicije sem da bude paralelni monolog. Njemu je preostalo da monologizira. Monologist „nagovara“ i blokira mogućnosti neočekivanih ishoda u saznavanju. On, u stvari, neće da pristane na uzajamnost susreta. Zato je izgubljen za kreativnu igru i za misaono podsticaj. Sklon poništavanju razlika, najbliže su mu prepirka i gloženje. On hoće da pokaže nadmoć individualnog rezonovanja – u kome se objekt mišljenja interiorizuje u odnosu na relacioni način spoznaje. Monolog je u nekritičkoj diverziji jednoznačan i jednosmeran.

Što je najgore, on vodi ka monolitnosti u mišljenju i do negacije drugačijeg mišljenja. Suštinski, u totalitarnim društvima, utemeljuju se težnja ka apsolutnoj saglasnosti i monopol na istinu. Onaj koji određuje šta se može reći i šta je neoprostivi „delikt“ – ima monopol! On, međutim, nema sebe za dijalog. I pored toga, procjenjuje koja se „greška“ može, a koja ne može tolerisati. U takvim okolnostima, iskrsava i pitanje „autoriteta“ i „trauma“ tabu-teme. A tamo gdje institucionalna i ideološka nadmoć prekriva traganje za istinom, postoji gotovo neizbježna opasnost od lagodnosti samoobmanjivanja. U dijalogu bi, pored neprekidne strasti traženja i „upitnosti“, bila neophodna kreativna gipkost, imaginarni podsticaji i sposobnost raspoznavanja suštine. Kada se dijalogom želi suprotstaviti prevaziđenim mentalitetima, konzervativnoj stvarnosti i inerciji norme, onda i svi koji učestvuju u dijalogu moraju odbaciti svoje „zmijske košuljice“, jer s njima teško mogu napustiti svoje taštine i svoje oholosti. Bez autokritičnosti, bez naklonosti prema istini, bez tolerancije prema različitosti mišljenja – nemoguće je „putovanje“ do drugoga i drugosti. Suštinski, ako bi i došlo do dijaloškog privida, takav dijalog ne bi imao ni smisao ni svrhu.

6.

U pripremanju i realizaciji svoga dvotomnog djela o religiji, Đuro Šušnjić se predstavio kao intelektualna institucija – ako to ne bi bila konvencionalna odrednica. Od 1975. do 1985. godine u Beogradu je od Kolarca do Doma omladine govorio o religiji kao niko do tada. Radoznalost najšireg auditorijuma i za ovu tematsku oblast i za njenog tumača bila je izvan svakog očekivanja. Bilo je to nezapamćeno interesovanje. Nije bilo sale koja je mogla primiti znatiželjnice. Tada sam prvi put čuo Šušnjićevu misao: „Narod bez mita je kao pojedinac bez sećanja“. Njegova interpretacija mita kao vječne kategorije vraćala nas je na ona razmišljanja kojima se bavio Mirča Elijade kad je tvrdio da mit štiti čovjeka od banalnosti i „haosa“ svakodnevlja. U tim predavanjima Šušnjić je razjasnio kako je moguće da se mit kao „pojava“ nikad nije dogodio, a uvijek se zbivao. Mitske teme su u savremenosti, u stvari, artifičijelno izvedene iz postvarene egzistencije logosa. Bez mitosa nema ljudske cjelovitosti, niti sna o čovjekovoj beskonačnosti. Politizacija mita neizbježno je vodila do

zloupotrebe mitske svijesti, do njene degradacije. Danas od izvornog mita i svete priče nije ostalo gotovo ništa. Mitomanija i mitotvorstvo ulaze u mreže političkih manipulacija. Kosovski mit, u kome se car Lazar opredijelio za carstvo nebesko, primjera radi, doživio je tolika preinačenja i nakaradna „čitanja“ u mitopolitičkim interpretacijama, prevashodno zbog pragmatske politike i ideološkog slijepila, da više ništa nije ostalo u njegovom izvornom značenju, u njegovim moralnim implikacijama i poetskim ishodištima. Nacionalni mitovi su u nedavnoj prošlosti skliznuli u šovinističku bestijalnost i ksenofobične konflikte ratničkog plemena. Tako su ovi mitovi obezvrijeđeni. Istorijska nauka imaće mnogo posla u raščišćavanju konfuzije i u istorijskoj i u mitskoj svijesti.

Danas je jasno – ako se ne traga za prirodom mita, njegovim suštinskim moćima i snagom istrajavanja, teško ćemo shvatiti i strukturalne probleme savremenosti. Mit kao sjenka prati stvaralaštvo. Njega ima u svim vidovima civilizacijskog iskustva, u svim oblicima kulture. Velika privlačnost mita od antičke do moderne i postmoderne kulture posebno je prepoznatljiva u umjetničkom stvaralaštvu. Lešek Kolakovski dokazuje da odnos prema mitu nije zasnovan na znanju, nego na činu totalnog prihvatanja, na povjerenju. Takvo njegovo prihvatanje uvodi čovjeka u mitsku realnost, koja ima svoju priču i svoju predstavu.

U odnosu na mitsko iskustvo – u našoj sredini – prisutna su različita stanovišta, počev od tradicionalnih do antitradicionalnih, od dogmatskih do antidogmatskih, od dijahronijskih do sinhronijskih, od istorijskih do aistorijskih. Ponegdje se nije otišlo dalje od pitanja o „istinitosti“ i „neistinitosti“ mita. Govorilo se o njegovoj „korisnosti“ i njegovoj „štetnosti“. Vjerovalo se i nije se vjerovalo u mogućnost njegovog odumiranja. Unižavan je značaj mita za savremenu kulturu, čak i kada se potvrdilo da je neophodan i da je dio temelja modernih i postmodernih vremena. A Šušnjić je pokazao da je mit živ i da ga niko nije „dozvaio“ iz prošlosti. To nije bilo neophodno, jer se on iznova pojavljuje iz čovjekove unutrašnje realnosti, iz smisla postojanja; mit je pratilac i života i stvaralaštva.

A dvotomno djelo *Religija* (1, 2) Đura Šušnjića, koje je objavljeno 1998. godine u *Čigoja štampi*, a doživjelo drugo dopunjeno izdanje 2009. godine značajno je istraživanje religije, među najznačajnijim u našoj kulturi. Ovdje se religija tumači pomoću više

disciplina. Tako autor polazi od njene *suštine* (filosofije), od *ljudskog roda* (antropologije), od *društva* (sociologije), od *pojedince* (psihologija), od *vremenskog toka* (istorija), od *krajnjeg smisla* (teologija). U stvari, nije riječ o više nauka koje se bave religijom, već o jednoj, koja je svoja istraživanja obavila na pet-šest ravni, ističe Šušnjić. On polazi od pretpostavke da živimo u vremenu u kome se nijedna pojava ne ocjenjuje sa stanovišta njene suštine, već sa stanovišta njene funkcije. A u svakoj razvijenoj kulturi pokazalo se da suočavanje s čovjekovim nedoumicama o religiji ima više smisla nego njena racionalistička kritika ili isključivost negacije. Bilo je neizbježno prevrednovati položaj religije danas naročito tamo gdje se umjesto *homo religiosus* inkorporirao *homo ideologicus*, što je bilo ovdašnje iskustvo. Politička mitologija totalitarnih društava izvršila je obogotvorenje ideoloških vrijednosti na takav način da je dovela u opasnost ljudsku slobodu i čovjekov slobodan izbor. U svakom pokušaju da se razmišlja o religiji, trebalo bi se sjetiti sugestije Ernesta Renana: „Da bi se o religiji moglo govoriti, mora se u nju vjerovati. Inače se neće shvatiti kako je ona mogla da očara ljude“. To bi moglo da znači da ateisti ne mogu ni raspravljati o religiji; u tom slučaju, ne priliči nikakvo „brbljanje“, nikakvo mišljenje, već bi umjesto toga bilo umjesno ćutanje. Govor bi se zaledio u ćutanje. Ćutanje bi se, međutim, moglo preoblikovati u najviši izraz tajnovitosti, a time bi se približilo mističnoj dubini i molitvi osame. Ipak, ako bi se kod ateiste identifikovala distanca u odnosu na religijski svijet, onda bi se kod vjernika mogla prepoznati žestoka afektivnost i očaravajuća moć religije. Opčinjen i fasciniran vjernik teško može stići do vjerodostojnih kriterijuma o svom vjerovanju. To mu neće smetati da religija postane snažan podsticaj da religijska svijest uđe u sve što čini i što misli da čini. Na taj način ona postaje temelj njegovog životnog nadahnuća i njegova sjenka – nerazdvojni pratilac. A onda se nameće pitanje: kako vidjeti sopstvenu sjenku? Teško je prihvatiti da i „nevjernici“ nemaju nikakve izgleda da shvate zašto je religija očarala vjernike, zašto ih je obuzela. Tu i jesu prisutne granice i ograničenja, ali ne i kraj saznanja. U djelu *Zli dusi* Dostojevskog nalazimo ovakvu meditaciju: „Ako Stavrogin veruje, on ne veruje da veruje. Ako ne veruje, on ne veruje da ne veruje“. Sve to ukazuje koliko je govor o religiji u području neizvjesnog saznanja. To je Šušnjiću bilo jasno, a znao je da ništa nije apsurdnije od uvjerenja

da je religija *skup besmislica*: Andrija Krešić u spisu *Filozofija religije* dokazuje da ništa nije tolika besmislica kao uvjerenje da je religija zabluda. Zdravorazumsko iskustvo sa čvrstim stavovima i aktivnim predrasudama u savezu sa naučnim pozitivizmom, koga prati diktat mrtvih činjenica, vodio je do ideologizma i naučnog redukcionizma. Takva orijentacija daleko je od „višeg“ razuma, a vrlo blizu modernog primitivizma. To je put koji ne vodi do suštine religije. Tada nema odgovora ni na pitanje – šta će biti s čovjekovom nematerijalnom egzistencijom? A ona se mora „uključiti“ uvijek kada se pitamo: šta čovjek jeste? Miguel de Unamuno je dokazivao da je vjera „volja da se ne umre“. A po riječima Fojerbaha, „besmrtnost je jedini lijek protiv smrti“. Šta da se radi – kad je najveći dio čovječanstva daleko od besmrtnosti? Potpunije razumijevanje religije u velikoj mjeri liči na Šlajermaherovo mišljenje da je religija otkrivanje konačnog u beskonačnom. Ako se, pak, pojam religijskog tiče beskonačnoga, onda svaki pokušaj da se to beskonačno svede na polje konačnog – osuđen je na neuspjeh. Zato se u Šušnjićevim istraživanjima i polazi od uvjerenja da suočavanje s čovjekovim nedoumicama o religiji ima više smisla nego racionalistička isključivost. Nema smisla opredjeljivati se za konačnost naučnog stanovišta u odnosu na predmet istraživanja koji je beskonačan. Prisvojiti ideju o konačnosti, bez nade, čin je odveć racionalan i surovo obezličen da bi bio egzistencijalno, bez trauma, prihvatljiv. Za razliku od svakog razložnog rasuđivanja, Šušnjić pokazuje da religija ima nenadoknadle prednosti u snažnoj osjećajnosti, u univerzalnim obredima, u bogatstvu simbola. To je vidljivo i u definiciji religije, koju je Đuro Šušnjić formulisao kao „osoben *način života* koji se opisuje u njenom *učenju*, doživljava u posebnoj vrsti *iskustva*, ostvaruje u njenim *obredima*, izražava u njenim *simbolima*, ogleđa u vrhovnim *vrednostima*, propisuje u *normama*, oživotvoruje u *zajednicama* vernika, učvršćuje u *ustanovama*, otelovljuje u svetim *ličnostima*, oseća na svetim *mestima* i u sveto *vreme*“. Da bi naznačio širinu pulsacija i kompleksnost iskazivanja religije, naš autor se opredjeljuje za njenu opisnu definiciju, ali nije zaboravio da obrazloži zašto religija znači „verovati u apsolutnu i mističnu moć...“ To je Šušnjićevo temeljno stanovište.

U svakom slučaju, ovo religiološko djelo, kao alternativan spis u odnosu na ona konvencionalna saznanja sa opštim mjestima, prekoračuje sijaset predrasuda, počev od onih metafizičkih do onih

pozitivističkih. A to je autoru i pomoglo da zasnuje *jednu opštu nauku o religiji*, na tragu svojih evropskih i američkih prethodnika, kako su to njegovi kritičari već zapazili. Mnogi su, od Kjerkegora do Pola Tiliha, tvrdili da je pojam religije toliko zamućen i ispolitizovan, da ga je najpre neophodno očistiti. Zato Đuro Šušnjić i određuje šta nije religija, da bi pokazao šta jeste. Otkriva svijet religije, njen savremeni sociokulturni i istorijski kontekst. Njemu su bliske lapidarne formulacije Lešeka Kolakovskog da je religija *tvrdava nada*, a da je *religiozno viđenje sveta* zaista u stanju da nas nauči – kako da lakše *doživljavamo neuspeh životni*, ali Šušnjić ide i dalje. On se bavi aktuelnim, sociopolitičkim temama o vjerskom dijalogu i toleranciji, ratom i nasiljem, kao i našim tragičnim i kriznim vremenima. U rezonovanju o crkvi i ratu, o religiji i nasilju, Šušnjić, pored ostalog, piše: „Čovek nije zver, ali uspavana zver u njemu se lako budi... Ako je religija iskustvo reda i mira, onda mržnja i rat to ne mogu biti, što znači da su u opreci sa smislom religije...“. Zato, po njegovom mišljenju, nema ni pravog odgovora ni istinskog rješenja bez ljubavi. Na kraju druge knjige, autor traži ravnotežu između „božje bašte“ i „proklete avlije“, a najposle ističe da „koliko je više zla u našem svetu, toliko mu češće treba izneti istinu pred oči.“ A šta da se radi kad se istina ne želi, kad je veliko opterećenje?

Prije ovog pitanja završava se spis Đura Šušnjića. To je dio njegovog pogleda na svijet, njegove vizije čovjeka. S razlogom je zapaženo da je ovaj autor religiju i religijski život proučio tako da je najbliži jednoj „kreativnoj hermeneutici“, kako je ovu orijentaciju obrazložio Mirče Elijade. Posebna vrijednost ovog dvoknjižja nije samo u saznajnoj koherentnosti, nego i u stilsko-jezičkim vrijednostima. U pokušaju da se nesvjesno učini svjesnim, da se neodređeno odredi u granicama mogućeg, trebalo bi vidjeti poseban njen značaj. Stoga ovo istraživanje religije predstavlja važan trenutak naše nauke. Ne znam koliko će ono uticati na tokove vjerske i religijske emancipacije, ali znam da bismo bez njega bili mnogo siromašniji u duhovnoj sferi nego što jesmo.

U djelu *Metodologija*, koje je objavljeno 1999. godine, Đuro Šušnjić je uspostavio temelje jedne nove metodologije, koja je išla dalje od standarda opšte formalne logike. Što je najvažnije, ona nije dozvoljavala da operacionalni razum blokira niti apsorbira transcendentne elemente uma. Za takvo umijeće bila je neophodna ogromna stvaralačka energija koja je svojom racionalnom složenosti i vrijednosnim osjećanjima stizala i do analize i do sinteze.

To je bio istinski poduhvat jer je Šušnjić imao nadmoćne sposobnosti u uspostavljanju i analize i sinteze. Nije mi poznato da je ikome do sada pošlo za rukom da ovako uspješno realizuje organon za moguća istraživanja. On se tako našao u najstrožem izboru naših najuspješnijih istraživača u domenu opšte metodologije i metodologije društvenih nauka, u koje u našoj sredini spadaju Vojin Milić i Miloš Ilić. Šušnjić je ovo svoje djelo bliže odredio u podnaslovu kao *kritiku nauke*, a tako je komotno mogla biti i naslovljena ova opsežna studija. Autor je svoj misaoni putokaz odredio idejom: „Nauku čovek mora da voli, ako hoće da je kritikuje“, Karla Fridriha fon Vajceckera. Jedno od najbitnijih pitanja koje Šušnjić postavlja jeste: „Šta je stvarnost?“. Za vjernike to je Bog, za nevjernike nije. Stvarnost je sve što djeluje i što izaziva posljedice, svejedno da li ih proizvodi san ili java. Tako piše Šušnjić, koji je jasno pokazao zašto su ga u građenju ovog djela zaokupljale ideje moćnih duhova iz domena istorije filosofije i istorije nauke i zašto su te ideje utkane u ovo njegovo djelo. A on ih je ne samo sugestivno interpretirao nego im je pridodao svoje iskustvo i nova značenja. Ima se utisak da je bio i u maštovitom kombinovanju, i u diskurzivnoj strogosti, kad je oblikovao područja naučnih pojmova, teorija i metoda. I kad je utvrđivao pretpostavke nauke jer „logika ne trpi nered“, i kad je u pojmovima nastojao da svakoj pojavi odredi ime, i kad je uspostavljao hipoteze koje je označio kao „život kao traganje“, i kad je oblikovao naučne zakone koje je bliže odredio kao viseće mostove nad prazninom i kad je teorije označio kao logičke snove o svijetu, tek tada slijede predmet, metode, norme, zadaci i smisao nauke. Poslije svega toga dolazi ono što pripada filosofiji nauke, sociologiji nauke, psihologiji nauke, istoriji nauke, logici nauke, sociologiji saznanja i nauci kao zdravom razumu. Kao što se i vidi, nauka je uvijek

u središtu autorove pažnje. A u samom predgovoru, koji je označen kao „raspodela značenja“, Šušnjić ističe da mu nije bilo toliko stalo do otkrića istine koliko do rušenja zabluda koje su slovile kao istine, utoliko prije što „dokle god se ne otkrije zabluda, njena vrednost jednaka je vrednosti istine!“ U obrazlaganju načela na kojima počiva svaka nauka i pretpostavke za sticanje naučnog saznanja, autor je izrazito novatorstvo pokazao u odgovoru na pitanje o osobinama i vrstama hipoteza, o njihovim teorijskim, naučnim i praktičnim dimenzijama. On ističe da nauka u hipotezama uspostavlja teorijske i logičke odnose između pojmova. U neposrednoj stvarnosti, u životnom iskustvu, proverava se da li ti odnosi postoje ili ne postoje. U svojoj *Metodologiji*, ovom zanimljivom i značajnom djelu, koje se čita kao maštovito literarno djelo, Đuro Šušnjić je uvjerljivo pokazao zašto je u razumijevanju nauke, pored metodologije nauke, neophodno prizvati u pomoć filosofiju nauke, sociologiju nauke, psihologiju nauke, istoriju nauke, logiku nauke, sociologiju saznanja i zdravorazumsko mišljenje. I sve je to u ovom djelu prisutno u onoj mjeri u kojoj je to bilo neophodno da bi se dovelo u pitanje stereotipno i neargumentovano rezonovanje u domenu metodologije društvenog istraživanja.

Poslije pet izdanja *Metodologije* u Beogradu, 2018. godine, došlo je do dopunjenog izdanja na Fakultetu umjetnosti UDG u Podgorici. Autor je u Predgovoru crnogorskom izdanju napisao da je jedan od ključnih ciljeva ove knjige nastao u pokušaju da *uzdrma i slomi nagonski otpor prema teoriji*. To Šušnjić čini jer je shvatio da je došlo do nestajanja filozofa i filosofije, da je nastupilo usahnuće opštih pojmova, teorija i metoda, što je dovelo do slabljenja sposobnosti za apstrakciju, generalizaciju i sintezu. Sve je to vodilo ispraznim deskripcijama, teorijama srednjeg obima i analitičkim ishodištima. On je analizu vidio kao ubistvo cjeline i istine. Zna se da je Hegel isticao da je istina u cjelini. To je znao i kineski mudrac Lao Ce prije tri hiljade i dvjesto godina, koji je govorio da kad rastaviš kola na djelove više nema kola jer nema cjeline, podseća Šušnjić. Posljedica takve orijentacije u savremenoj nauci vidljiva je kao vladavina pozitivizma, empirizma i pragmatizma. To je ona stvarnost kad je prisutna samo pojava, ali ne njena suština.

Misao o istini u filozofskom smislu podrazumijeva razlike koje se osmišljavaju u različitim filozofskim koncepcijama. Dovoljno je podsjetiti na spor između Sokrata i sofista, pa da se shvati koliko su velike razlike u tumačenju istine. Đuro Šušnjić u studiji *Sokrat – život za istinu*, koja je objavljena 2003. godine u *Čigoja štampi*, pokazuje kako su sofisti, koji su istinu prepoznavali kao privid, „posejali sumnju u postojanje univerzalnih istina i vrlina“. Sokrat, koji je „imao istančano čulo za opšte i univerzalno“, po Šušnjićevom mišljenju, „traga za istinom koja vredi univerzalno i koja ima status znanja, a može se iskazati racionalnim pojmom“. U obrazlaganju suštine spora između relativizma sofista i Sokratovog univerzalizma, antički filozof je, prema Šušnjiću, dokazao da su sofisti „pobrkali socijalna merila sa racionalnim merilima istine“. U osporavanju samouvjerenosti sofista nastala je njegova poznata opaska: „Znam da ništa ne znam“. Šušnjić pokazuje da to nije bilo poricanje znanja, ni skepticizam, ni relativizam, ni nihilizam, nego „metodološko načelo“ od koga valja poći u traganju za istinom. Autor studije o Sokratu dokazao je da su granice misli ovog filozofa „granice razuma“. On vrši kritiku njegovog racionalizma i moralnog intelektualizma po kome je vrlina znanje. Zbog toga što je precenjivao ulogu „pojmovnog znanja“, Sokrat je zanemarivao čovjekovu tajnu – osjećajnu, nagonsku i nesvesnu stranu bića.

Šušnjić zapaža da moral pretpostavlja „idealnu vrednost“ koja se ne usvaja samo razumom, nego voljom i osjećanjima. Dublji razlozi za optužbe Sokrata leže u prirodi moći i vlasti. Sokrat je bio kritičar atinskog društva u onoj mjeri u kojoj je dobar čovjek kritičar rđavog. On je bio prvi i posljednji koji je smatrao da je neophodno da umni vladaju svijetom. Po tome se vidi da je bio idealist, kaže Đuro Šušnjić. On je bio prvi privrženik savjesti među slobodnim građanima polisa.

Njegovo je uvjerenje: *Ko čini zlo, čini to jer ne zna šta je dobro*. Šušnjić je jasno obrazložio zašto je Sokrat bio uzor moralnog držanja i protagonista moralne filozofije, ali je i pokazao da se njegova misao ne može do kraja slijediti jer se ne može očistiti od legende. Ostalo je van svake sumnje da je Sokrat izvršio promjenu u načinu mišljenja starog svijeta i da mu je bila najveća želja da otkrije istinu

o sebi. I kad Šušnjić kazuje da je Sokrat volio lijepu riječ, ako je bila istinita, onda postaje jasnija njegova bliskost sa ovim velikim filozofom. Možda je i najteže stići do istine o sebi, ali je isto tako teško izaći iz složenih društvenih stanja koja se oko istine pletu i raspliću. Ne postoji siguran ključ kojim bismo mogli otključavati brave iza kojih se istina skriva. I kad je istina i „ulovljena“, nemoguće ju je pouzdano obuhvatiti i pogledom i duhom. Da bi se stiglo do stvarnosti istine neophodno je suočiti se sa suštinom društvenog života, spoznati „kako“ se životni procesi zbivaju i „zašto“ imaju takva ishodišta. Međutim, sve je to dovedeno u pitanje jer ne postoji nepotkupljiva kritička javnost.

Kad smo već kod Sokrata, za koga je Šušnjić rekao da je bio veći od Atine, čija je misao o čovjeku bila suštinski usmjerena na traženje čovjeka u čovjeku, biće značajno vidjeti kako naš filozof razmišlja o čovjeku. Đuro Šušnjić piše: „Na pitanje o čovjeku nema konačnog odgovora... Ako on nije dovršeno biće, onda ni govor o njemu nije i ne može biti okončan“. Prateći zamisli o čovjeku od kosmogonije do antropologije, od stare kosmogonije, koja je čovjeka vidjela kao biće u lancu bića, do antropologije, koja je vidjela čovjeka kao središte svijeta, Šušnjić dolazi do zaključka da je antropologizam započeo onog dana kad je Sokrat rekao da od drveća ne može ništa da nauči, već samo od ljudi. Od tada, antropologija se odvojila od kosmogonije kao starijeg, a možda i promišljenog, pogleda na svijet.

U novo vrijeme, čovjek i priroda ne samo što su razdvojeni u teorijskom mišljenju nego su i suprotstavljeni. Nije bilo sporno što se priroda i kultura vide kao različite vrijednosti, sporno je što se one vide kao nespojive suprotnosti. Ako se vratimo historiji ideja o kulturi, nećemo moći zaobići djelo *Scienca nuova (Nova nauka)* iz 1725. godine, u kome Đanbatista Viko dokazuje da je kultura svijet čovjekov. A pošto je taj svijet stvorio čovjek, on je prije u mogućnosti da odgovori na tajne koje čovjek istražuje, nego na svijet prirode, čiji je Bog kreator. Blizak Vikoovim gledištima je Džon Herder, koji je ispitivao porijeklo svijeta kulture, pa se pitao šta karakteriše čovjeka kao „kreaciju kulture“, za razliku od njegove biološke egzistencije, koja je „kreacija prirode“. U djelu *Über den Ursprung der Sprache* (O porijeklu jezika), Herder je nastojao da ospori ideju o čovjeku kao „racionalnoj životinji“, odnosno ideju o razumu kao

vrsti moći, koja je „nakalemljena na čovjekovu animalnu prirodu“. Čovjek je, po Herderovom mišljenju, „fundamentalno različit od životinje“. Njegova sposobnost da govori u funkciji je totaliteta njegovih snaga, izraz njegove svjesne i voljne prirode. Upravo zbog tih sposobnosti, čovjek „nije pouzdan mehanizam u rukama Prirode“. Svjestan sebe, čovjek je, u stvari, svjestan svog „nesavršenstva“ i zato je neprestano „u akciji“, ali ostaje uvijek „nemiran i nezadovoljan“. To je proces sticanja čovjekove autonomije kao kreativnog i složenog postojanja. A Rusoov napor da prouči odnose prirode i kulture, podsticajan i sporan, u osnovi, završava se njegovim osporavanjem društva koje ne prihvata „prirodni poredak“. Kad je došao do zaključka da civilizacija poništava prirodu, a da je kultura poriče, onda je razumljivo što istoriju civilizacije vidi kao degradaciju čovjekovih izvornih svojstava i njegove nevinosti. A pošto napredovanje u kulturi vidi kao negaciju prirode – stalno se produbljuje jaz između čovjeka i prirode – shvatljiva je njegova odbrana prirode od kulture. Čovjek, koji se udaljio od prirodnog poretka, po njegovom mišljenju, udaljio se od svoje prirode. Odavno je zapaženo da je Ruso nastojao da dođe do ostvarenja skladne sveukupnosti prirode i čovjeka, kako bi se, konačno, omogućilo i prirodi da se razvija u kulturi. Ipak, veoma griješe svi mislioci koji su zaboravili da su na *homo sapiensa* uticali evolucionari, biološki i sociokulturni procesi nekoliko miliona godina.

9.

Knjiga *Drama razumevanja*, objavljena 2004. godine u *Čigolja štampi*, razlikuje se od ostalih djela Đura Šušnjića po tome što je najveći njen dio objavljen u crnogorskom listu *Pobjeda*, 2003. i 2004. godine. Sabrani ogleđi pokazuju da su i u ovim novinama publikovane tematske cjeline. One se doživljavaju kao cjeline u svojoj koherentnosti, a neke su i potpuno nove u bogatom opusu ovog autora. To se, primerice, odnosi na dva tematska bloka označena prvim, kao razgovori sa prirodom, i drugim, priroda i kultura. Govori se na sve strane da je čovjek ugrozio sopstveni svijet i svoje zemaljsko stanište. Ako se i budi uspavana ekološka svijest, budi se kasno, jer su već oskrnavljeni iskonski elementi života: voda, vazduh i zemlja. Čovjekovi vještački izumi, koje je omogućio kapital,

probili su ozonski omotač, te se Sunce, kao izvor energije i svjetlosti, pretvorilo u veliku opasnost po čovjeka. Savremena civilizacija, s nezajažljivim i grozničavim ubrzanjem, nametnula je trenutnu korist i pragmatški interes u prvi plan svog ubilačkog „progresa“. Pored doprinosa savremene civilizacije, koji izazivaju divljenje i kojima se čovjek može ponositi, stvorena je *civilizacija otpada*. Ona se oblikovala kao ružnoća savremenog svijeta i kao otrov svekolike prirode. Opisivati sve lakomisenosti i nezgrapnosti što ih je gradnja vještačkog svijeta proizvela – gotovo da nema smisla. Empirijska slika je zastrašujuća. I u svijetu i u našoj zemlji. Ovdje su političari planirali privredni rast, a bili su diletanti – ekološki nepismeni. Vjerovatno je već palo u zaborav – kakve je muke mučila ovdašnja javnost da odloži gradnju nuklearke. Birokratija je na sve to, najprije, bila gluva, pa je tjerala po svojim zamislima. Nije ih obeshrabrivalo ni iskustvo o havariji u Černobilju. Trebalo je, izgleda, prevaziđenu bjelosvjetsku tehnologiju „utrapiti“ nečistoj savjesti? U javnosti su pominjane skrivene radnje moćnih lobija. U svakom slučaju, iza svega toga skrivale su se opasnosti od zakulisnih i opasnih igara. A kad se zna da se, zbog partikularnih interesa, ne vodi računa o cjelini, i da se ne štiti cjelina, razlozi za zabrinutost se povećavaju. Tamo gdje se ne misli i o cjelini i o svakom dijelu i o svakom živom stvoru – tamo ne postoji ekološka svijest. Spasavanje prirode van čovjeka trebalo bi povezati sa spasavanjem prirode u samom čovjeku. Čovjek je postao središte zagađivanja prirode, glavni njen zagađivač. Jasno je da je najveći problem zagađenost čovjeka. Zato je i nezaobilazna *individualna ekologija*, koja ne bi ostala samo u upitnosti o čovjekovom odnosu prema sebi, vlastitoj prirodi i prema drugom čovjeku, nego bi ga tjerala da upozna sebe kao dio kosmičke cjeline. To je sastavni dio upitnosti o njegovom individualnom i društvenom identitetu. Zato se danas mora mijenjati odnos prema čovjekovoj sredini, posebno prema prirodi. *Zeleno* je postalo simbol života i prirode. Zaštita prirode i prirodnih izvora, s razlogom, postavlja se dramatično, jer je zbog degradacije prirode došlo do opadanja kvaliteta življenja. Zato, zalaganje za podizanje potencijala svakodnevnog života ostaje pusta želja bez potpuno novog odnosa prema prirodi. Izgleda, ipak, da sve više sazrijeva svijest da nijesmo „zemlju naslijedili od naših djedova, nego smo je posudili od naših unuka“. Teško je kazati da je ekološka svijest „probuđena“.

Možda bi se moglo reći da se ta svijest budi, ali još nema snage da promijeni stvarnost. Za to i nije dovoljno znanje, nego i savjest, moral i odgovornost – ako nećemo da dočekamo osudu prirode.

Prognozira se da bi se osuda prirode zavšila umirućom tišinom. Tako bi čovjekova bezobzirnost prema prirodi imala i najskuplju cijenu.

U predgovoru za ovu knjigu, snažnog intenziteta i visoke određenosti, Šušnjić ističe da savremeni ekolozi posmatraju prirodu kao osobu, pa se zato i pojavljuju kao sabesednici. On smatra da su nekada ljudi mogli da razumiju ne samo druge ljude nego i životinje, biljke i stijene. U obrazlaganju mogućnosti da se živi u skladu sa prirodom, autor, u vidu sažetih refleksija, u deset tačaka, obrazlaže svoje stanovište o neophodnosti povratka prirodi: i pored toga što je degradirana jer je postala robinja čovjekovog svijeta, a budući da je nekad bila majka, neophodno joj je vratiti prvotnu ulogu i svoju iskonsku majku poštovati; očuvanje prirode je prioritet, u prednosti je od njenog saznavanja jer se očuvanje prirode ne može odlagati iz prostog razloga što je to pitanje čovjekovog opstanka; čovjek kad uništava prirodu uništava sebe samog, a da to i ne zna; razumjeti prirodu znači živjeti u skladu s njom, s njenim redom i mirom, jer je mir u čovjeku pozajmljen iz prirode; posmatrati prirodu kao biće sa smislom, sa logosom; ljudi ne znaju da čitaju „knjigu prirode“, a morali bi znati da je duhovni život neprestana razmjena čovjeka i prirode, a u razmjeni je neophodno poštovati „odnos jednakih“; remećenje prirodnog poretka nije samo greška nego i grijeh; ako se ne držiš pravila igre u odnosima sa prirodom može se očekivati da izgubiš, utoliko prije što priroda ne podnosi ni nered ni varalice; ponašanje prema prirodi kao prema osobi podrazumijeva nastojanje da se uči tajni jeziku prirode; pošto priroda ne laže, ali voli da se skriva, ona ne odgovara na neprirodna pitanja. Posle ovakvih refleksija o prirodi, razumljivo je Šušnjićevo mišljenje da je ona štaviše dostojna obožavanja. Od prirode se ne učimo dovoljno – a mogli bismo. Odnos savremenika prema prirodi je neprikladan. Nema prave saradnje sa prirodom. Nema spontanog dodira. Nema ga dovoljno. A odnos prema prirodi nije drugo do odnos prema sebi samom. Ne sarađivati sa prirodom znači ne sarađivati sa svojom najintimnijom prirodnošću. Zbog zagađenosti svega, a ponajviše čovjeka, odavno je zvonilo na uzbunu. To se, nažalost,

ne čuje dovoljno. Zato se može ostvariti predviđanje da se osveta prirode završi gigantskom tišinom. I odsustvom čovjeka. Tako bi, u ovom slučaju, „salto morale“ neminovno vodio u „salto mortale“. Znanje o prirodi ne vrijedi mnogo ako ga ne prate aktivizam savjesti i prometejsko pregnuće.

A u postkomunističkim zemljama, u državama tranzicije, čovjekova sredina i status prirode postaju marginalna pitanja, zanearena do civilizacijske zapuštenosti, ističu istraživači društvenog života. Ekološki principi nijesu se udomili ni u političkoj filosofiji ni u filosofiji kulture. Ekološki tip filosofije uspostavljao bi se kao kulturna, politička, društvena i civilizacijska sinteza, kao pretpostavka za cjelovitiju i osmišljeniju egzistenciju čovjeka. U nas je, nažalost, u velikoj mjeri žrtvovana i ekološka politička alternativa kao da ona nije nezaobilazna vrijednost građanskog društva i novih društvenih pokreta.

10.

U knjizi *Žetva značenja* 2005. godine publikovana su četiri ogleda, s malim dopunama, koja su kao posebna izdanja objavljena prvi put 1997. godine u *Čigoja štampi. Simboli – zaboravljena značenja, Svetac kao metafora, Molitva i Trojica protiv Jednoga*, pravi intelektualni biseri, stizali su do ljubitelja misaonih doživljaja. Ove knjigice toliko su tražene da izdavaču nije ostalo ništa drugo nego da ih, posle nekoliko ponovljenih izdanja, objavi kao cjelinu.

U obrazlaganju simbola kao zaboravljenih značenja, da bi svakome bilo jasno kako bi ih trebalo prepoznati, Šušnjić piše: „Vidim pticu u kavezu i u isti čas pomislim na gubitak slobode. Prime tim krst i odmah ga razumem kao simbol identiteta svih hrišćana. Skrenem pogled na reku i odmah pomislim na prolaznost našeg života.“ Pokazujući da sve što je čovek stvorio, čak i svaka stvar, ima „nadstvarno značenje“, jer stvarnost bez značenja je „stvarnost bez čoveka“. Otuda je razumljivo što je za njega cio svijet „simbolička bašta“. Zato se i zalaže za povratak metafizici, koju je pragmatizam potisnuo.

U ogledu *Svetac kao metafora* Šušnjić odrešito tvrdi da svi oni koji su svojim načinom življenja slični bogu, svaki čovjek koji je bogolik ili hristolik može se smatrati svetim. Prvi put imamo ovakvu

knjigu i zbog složenosti zamisli njenog autora da odgonetne šta jesu i šta mogu biti sveci u širokom tematskom opsegu. Tu su na okupu ljudi relevantni sa religijskog stanovišta, kao „ljudi pod božjom zaštitom“. Zatim slijedi razmatranje „etičkog čoveka“. Filosofsko-antropološkim gledištem osmišljava se strategija drugačijeg življenja. Pitanja pravde i prava dovode se u neposrednu vezu sa političkim poretkom. Posebnu pažnju autor poklanja psihološkom razumijevanju čovjeka koga određuje kao „usamljenost punu nade“. Sa umjetničkog stanovišta, životi posvećenika postaju „vajari vlastitog oblika“. A u njihovom pozvanju, u onome što oni vide, pojavljuju se kao „raznosiči blagovesti“. Njihovo življenje iskazuje se kao „sličnosti među svetim ljudima“, kao blizina podudarnosti.

U inspirativnom tekstu o molitvi, Šušnjić vidi u ovom intimnom činu vjernikov susret sa onim dijelom svoje ličnosti koji mu je nedovoljno poznat, ali koji mu „bolno nedostaje“. To je, u stvari, razgovor sa bogom, način da prevlada gluvu usamljenost, koju doživljava kao tužnu ostavljenost. „Onaj ko veruje u boga ne oseća se usamljenim u hladnoj svetskoj noći“, zapisuje Šušnjić. Nije slučajno ovaj briljantni tekst Jovan Pejčić uvrstio u Antologiju srpskih molitava od 13. do 20. vijeka. I posle čitanja ovog duhovnog i duševnog štiva, čovjek ima potrebu da dugo začuti, da se uzvišeno osjeća, da se skrušeno zamisli. Ta pauza je bila neophodna prije nego što se pređe na čitanje tri ogleđa iz filofske antropologije posvećenih trojici mislilaca, koji su, svaki na svoj način, razmišljali i o čovjeku i o bogu. Marks, Niče i Frojd (Marx, Niche, Freud), trojica „ličnih neprijatelja boga“, kako ih je shvatio Holbah, trojica „protivnika svake vrste ljudske osrednjosti“, kako o njima razmišlja Špengler, a o njima je Šušnjić napisao: „Za svu trojicu čovek je jedini bog koji se još nije uspravio u svoj svojoj veličini: bog je morao da padne da bi se čovek uzdigao!“ Nevolja je u tome što se to uzdizanje odužilo, a ne zna se hoće li se i dogoditi.

11.

Neočekivano, postala je značajna okolnost što se Đuro Šušnjić prihvatio pisanja djela o teoriji istorije (*Nedovršen razgovor*, 2008, objavljen u *Čigoja štampi*), što je, kao naučnik široke filofske kulture i originalne kritičke misli, nove oglede podario

čitaocima. Nakon atraktivnih i teorijski produbljenih spisa: *Otpori kritičkom mišljenju*, *Ribari ljudskih duša*, *Cvetovi i tla*, *Znati i vjerovati*, *Dijalog i tolerancija*, *Religija 1–2*, *Metodologija – kritika nauke*, *Sokrat – život za istinu*, *Drama razumevanja i zaboravljenih značenja*, naučna javnost bila je u prilici da se suoči s novim djelom ovog našeg neumornog pregaoca, koji je opterećen dugogodišnjim istraživačkim nemirom i umijećem ostvarivanja autentičnih i pouzdanih naučnih saznanja. I kad se opredijelio da piše oglede iz teorije istorije, znao je da to čini zbog toga što se mnogo govorilo i pisalo o istoriji, ali fragmentarno i bez uvoda u širi kontekst i bez cjelovitog sagledavanja historiografije i istorijskih tema. Svakako, sve to je malo doprinosilo istorijskoj svijesti i teoriji istorije, koja je u velikoj mjeri bila zanemarena. Da bi bliže odredio svoje shvatanje istorije, istorijsku svijest i istorijsku samosvijest, Šušnjić, u neku ruku, ulazi u tuđi zabran i temeljno osporava teorije kratkog trajanja, a naročito one u kojima je došlo do nadmoći ideologije nad istorijskom naukom. Autor je shvatio da bez temeljnog prevrednovanja takozvane objektivne istorijske nauke i zamučene istorijske svijesti nije moguća relevantna istorija u kojoj bi se vršila rekonstrukcija prošlosti koja bi vodila do „konstrukcije budućnosti“. Zato se i prihvatio čina prevrednovanja prevashodno one istorijske nauke, koja je bila daleko od toga da traga za istinom i identitetom prošlosti. A Šušnjić polazi od uvjerenja da nema prošlosti bez sjećanja, ni budućnosti bez nade. Za njega je istorija nedovršeni razgovor sa prošlošću, u kome se „na visokom stepenu opštosti“ zasniva jedna teorija istorije kao nauke u kojoj se „više ukazuje nego dokazuje“. Svi ogleđi u ovom Šušnjićevom djelu potvrđuju uvjerenje da istorijska nauka koja nema moć uopštavanja nema teorijsku vrijednost. Otuda je nimalo neobično što je našem autoru blizak Fernan Braudel, koji piše: „Sadašnjost i prošlost osvetljavaju jedna drugu. Promišljena teorija u tome im je od velike pomoći“. Đuro Šušnjić je na tome uvijek insistirao.

Da bi uspješno uronio u tamu prošlosti, u granice i mogućnosti istorijske svijesti, autor se najprije pita šta je to istorija. Kao suvereni metodolog uspostavlja pojmovnu mrežu kako bi se jasno razlikovala zvanična i nezvanična istorija, a naročito da bi se prevrednovali stari i reduktivni pojmovi. Tu je i autorovo proživljeno i uvjerljivo razmatranje o čarima i ograničenjima istorije kao priče.

Istorijskim izvorima autor pridaje izuzetan i nezaobilazan značaj, čak i kad ih smatra „svedocima iz daljine“. Istorijske zakone Šušnjić vidi kao „viseće mostove nad prazninom“. To mu je pomoglo da pravi jasnu razliku između istorije, tradicije i tradicionalizma kao ideologije. A onda slijede ogledi o važnosti istorijskog pamćenja, a posebno uvidi u razlike između stare i nove istorije. U spisu *Nedovršen razgovor*, autor poentira dvema briljantnim raspravama: prva se odnosi na krajnji smisao istorije, a druga na postmoderno mišljenje – od sličnosti prema razlikama u istorijskim tokovima.

U svim djelovima ovog spisa Šušnjić je uložio veliki trud da bi razotkrio suštinu istorije kao nauke i teorije. On je pokušao da odgonetne i ličnost historičara, koji je, po njegovom mišljenju, na neki način, udvostručeno biće: jednim okom gleda stvari koje se dešavaju u njegovo vrijeme i u njegovoj kulturi, a drugim okom vidi stvari koje su se desile u drugo vrijeme i u drugoj kulturi. Iz susreta ta dva vremena i dve kulture rađa se njegovo djelo, noseći pečat jednog i drugog vremena i jedne i druge kulture. Širina njegovih pogleda i metodološka umijeća omogućila su mu da stigne do jedne superiorne sinteze i novih saznanja o istorijskoj nauci. Snaga i dometi njegovih otkrića stavljaju i ovo djelo u sam vrh naše teorijske misli. Izgleda da je riječ o takvom djelu koje nas vraća ne samo na pitanja istorije kao teorije, istorije kao rekonstrukcije onoga što se desilo, nego i onih istorijskih zbivanja koja su povezana sa nedavnom prošalošću, ali i vremenom sadašnjim, sa istorijom kao *rdavom beskonačnošću*.

Da se podsjetimo, u knjizi *Vreme destruktivnih* Andrej Mitrović kazuje da je dvadeseti vijek period velikog političkog terora – kakav nikada nije postojao u istoriji, i po obimu i po brutalnosti. Uništeno je sto miliona ljudi. Sa osamdeset tri miliona oteranih u smrt – komunisti su prednjačili. U *Arhipelagu Gulag* Solženjicin je zabilježio slučaj sovjetskog direktora, koji je dobio deset godina roblje zato što je prvi prestao da aplaudira na skupu na kome se slavio Staljin. Vrijedi to zapamtiti i zbog nastojanja da se obnove totalitarne ideologije komunizma. Daleke 1945. godine Hana Arent je pisala da će, zbog totalitarizma i nacističkog zločinstva, problem zla biti temeljna preokupacija evropskog intelektualnog života. Nije bilo tako. Štaviše, preispitivana su i njena shvatanja koja su se vezivala za sintagme – „radikalno zlo“ i „banalnost zla“. U nedavno izašloj

knjizi, *Odgovornost filozofa*, Ričard Bernstin se ponovo vraća idejama Hane Arent o banalnom i radikalnom zlu, zlu „koje pokušava da ljude učini suvišnim, pa čak i da iskoreni sam pojam čovečnosti“. Bernstin podsjeća da je Arent otpočela predavanja iz *moralne filozofije* 1965. godine, citirajući Vinstona Čerčila: „Od svega onoga što sam vaspitan da smatram večnim i vitalnim jedva da je išta čvrsto ili utvrđeno istrajalo. Sve ono za šta sam bio siguran da je nemoguće, dogodilo se“. On smatra da je njeno shvatanje radikalnog zla neprekidno usmjereno „protiv uvek prisutne, realne opasnosti erupcije radikalnog zla“. Da se ono ponovo pojavi – dovoljna je plitkoustnost i rasprostranjena glupost.

Na to što nema smisla ispisivati istoriju „velikim početnim slovom“ u znatnoj mjeri je uticao baš dvadeseti vijek, koji je, s razlogom, nazvan *stolećem zlih*. Nažalost, naša država pridružila mu se i na kraju stoljeća – iracionalno, bezumno i zločinački. Kao nikad, obezvrijeđeno je postojanje i vrijednosti ljudskog života. Dogodilo nam se nizlazno kretanje istorije i unižavanje njenog smisla. Iz takvog iskustva dramatično se i postavlja pitanje o besmislu istorije.

Ustaljeno je mišljenje da zlo i dobro imaju podjednake mogućnosti da se razmahnu u svakom čovjeku. A kad zlo dobije prevagu nad dobrom, a to se gotovo neprestano događa u politici, onda dolazi ne samo do poremećaja na tasu dobra i zla već i do politike koja je organizovana isključivo na zlu. Tako organizovano utemeljeno zlo lako mogu skliznuti u zločin. Nastojanja da se ostvari politička prevlast u istorijskim zbivanjima često su se završavala kao surovi ratovi, kao bestijalni teror i kao besomučno proganjanje nevinih ljudi. Za „trijumf“ zla u politici vezuje se nizlazno kretanje istorije i njena bescilnost.

12.

Nije bilo neočekivano što je Đuro Šušnjić u knjizi *Ogledi o skrivenoj strani stvari* 2012. godine u beogradskom *Službenom glasniku* pokazao da se stvarnost sastoji od dvije nejednake polovine: jedna je vidljiva, a druga je nevidljiva, pri čemu je nevidljiva šira i neuporedivo stvarnija od vidljive! Ono što se vidi ne prestaje da svjedoči o onome što se ne vidi. Tako naš jezik manje opisuje same stvari (ono što se vidi), ali ne zaboravlja doživljaje (ono što

se ne vidi), jer oni postoje (za druge) samo kad dobiju ime. Malar me je odavno zapazio da se samo u trgovini čovjekov govor odnosi na stvari. U mjeri u kojoj su se ljudi vezali za stvari, u toj mjeri su se udaljili jedan od drugoga. Šušnjić smatra da u nama postoje dvije osnovne težnje: jedna je usmjerena ka formi, obliku, definiciji i druga, koja ne pristaje na oblik, jer neće formu i odbacuje definiciju kao ograničavanje. Autor smatra da stvaralački duh adekvatnije opstaje u nagoveštajima istine i smisla nego u zatvorenom sistemu mišljenja i delanja. Tako umjetnost obznanjuje unutrašnju stranu ljudske prirode, koja se najpotpunije shvata moćnom metaforom, a ne racionalnim pojmom. To je zato što metafora premošćuje jaz između vidljivog i nevidljivog, svijeta stvari i svijeta duha. Zato Hana Arent, u djelu *Život duha*, s punim pravom ističe da bez metafore ne bi bilo mosta preko kojeg bismo prešli od male istine viđenog ka velikoj istini neviđenog. Autor *Ogleda o skrivenoj strani stvari* ističe da sve što se kaže jeste u svakom pogledu ograničeno, ali utoliko više upućuje na neograničenost onoga što nije rečeno jer je ono šire i bitnije od onoga što je rečeno. Tako se, eto, širi bezdan nerečenog!

A Šušnjić već u uvodnoj riječi za svoju knjigu piše: „Valjalo bi vezbati duhovno oko za ono što je skriveno a ne samo za ono što je otkriveno. Ko pita za ono skriveno, on se raspituje za ono bitno“. Ta ideja je suštinski objedinila sve oglede ove knjige ma koliko oni bili tematski različiti. U prvom njenom dijelu to je vidljivo i u kazivanju o duhovnoj pjesmi kao moći svetih riječi i u hramu kao božijem stanu i u slici (ikoni) kao nijemoj propovijedi i u duhovnoj muzici kao zvučnom obliku vjere u spasenje i govoru i ćutanju i u iskustvu o ispunjenom i praznom prostoru i u slici i pozadini i o zvuku i tišini. Ni u drugom dijelu spisa autor ne odstupa od prvobitne ideje kada obrazlaže pojmove binarne podjele, red i nered, sukob i saradnja, identitet i promjena. Tu se našla igra kao tjelesni nagon i duhovna potreba, potom otvoreno i demokratsko društvo, ali i Klio, muza istorije. Zatim slijedi ogled o fenomenologiji aforizma pod naslovom *Smeš kroz suze ili najkraće priče o našoj bedi*.

Možda je najbliži duhu čitavog spisa ogled o govoru i ćutanju. Zato na njega i skrećem pažnju. „Postoje slojevi ljudskog iskustva do kojih reč ne doseže“. To je prva rečenica ovog ogleda. Autor smatra da je potajna snaga skrivena u ćutanju. U mnoštvu razloga

za ćutanje, on ih prepoznaje u stanjima kad je ćutanje vrednije od govora, kad pažljivo slušaš drugog, kad ćutanjem izbegavaš neprilike zbog govora. Tu je zatim odluka o zatvaranju pred neiskrenim govorom drugog, ali i prikrivanje duhovne i duševne praznine, bežanje u usamljenost i tišinu samoće. Gluvonijema ravnodušnost vodi do ćutanja. Sve je to potanko obrazloženo.

Pisalo se, nadugo i naširoko, o veštini ćutanja, o mudrosti prećutkivanja, čak i o darovitosti za ćutanje. Dostojevski je rekao: „Ćutanje je veliki dar“, a Lav Tolstoj je nedvosmislen: „Ćutanje je najbolji odgovor“. Naš Ivo Andrić ne skriva opreznost: „U ćutanju je sigurnost“. Bilo je i onih koji su pokudili ćutanje. U tom pogledu, Vilijam Hazlit nije bio oduševljen ćutanjem: „Najćutljiviji ljudi su, uglavnom, oni koji imaju visoko mišljenje o sebi“. Izgleda, ipak, da je teže naučiti se ćutanju nego govorenju. O tome svedoče mnogi filozofi. Za Hajdegera rasplinjavajuće brbljanje, u stvari, otkriva smisao ćutanja. Zato je i rećeno da filozofija jezika mođe da bude filozofija ćutanja. Ludvig Vitgenštajn zapaža da ozbiljne teškoće nastaju onda kada se jezik „obrcē uprazno“, kad „praznuje“ umjesto „da radi“. On piše: „Ono što se uopšte mođe reći, mođe se reći jasno; a o ćemu se ne mođe govoriti, o tome se mora ćutati“. Izgleda da se ova ideja mođe naći u dosluhu s granicama jezika, ali i s onim što obićno oznaćavamo kao „prećutkivanje“, što nije isto što i silom ćutanje. Stoga bi se „jezik ćutanja“ morao identifikovati kao dio jezićke cjeline i svega bivstvujućeg. Alber Kami misli da je ćovek više ćovek po onome što prećuti nego po onome što kađe. Izgleda da je ta ideja najbliža suštini ćutanja i njenom tajanstvu. U ćutanju ćovek postaje najbliži sebi i svom unutrašnjem svijetu.

Ko nije spreman da bude „ovladan jezikom“ i jezikom ćutanja, ne mođe ni opstati u jeziku. Źan-Pol Sartr određuje ćutanje u odnosu na rijeći, s tim što smatra da je jezik utilitaran, ali zato ćutanje nije. On dolazi do zakljućka: „Govoriti, znaći delovati: svaka stvar koja se imenuje nije više sasvim ista, ona je izgubila svoju nevinost“. Kako i ne bi izgubila nevinost kada onaj koji govori „puća“, jer rijeći su „nabijeni pištoљи“ (Bris Paren). Sartr je analizirao krizu jezika kao krizu pjesništva. On je u toj krizi prepoznao depersonalizaciju pisca u odnosu na rijeći. Pjesnićka kriza, poćetkom dvadesetog vijeka, a traje do današnjeg dana, postala je dio sveopšte ljudske krize, poraz ljudskog sporazumijevanja.

Šta sam prepoznao u ćutanju? Prvo, ćutanje vidim kao stil čovjekovog postojanja, kao dio stila njegovog življenja. Ono je odgovor na sveopšte brbljanje i jezičku entropiju. Protivstav je upotreba govora kao maske koja skriva stvarnost umjesto da je otkriva. Takvo opredjeljenje pripada isključivo ličnosti koja ima vlastiti stav o svemu što se u njoj i oko nje događa. Kad je to tako, ćutanje je govor unutrašnjeg bića i vid osamljivanja svijesti i molitva osame. Ako je, a jeste, ćutanje neporočna mana, ono je istovremeno pustolovina volje i nadmoć smirenosti. Štaviše, ono je i diskretno pozorište i svrgnuta maska istine. U svojoj rafiniranosti, ćutanje može postati i melanholija tajne i šapat tišine. Njena djelotvornost iskazuje se kao nužna odbrana i prethodnica djelanja. U svakom slučaju, nema ništa stvarnije u ljudskoj komunikaciji od ćutanja. Postajući unutrašnji smjer ličnosti, ćutanje može da prikuplja čudljivu spontanost, govor intuicije, mucanje misli, mističnu dubinu i čudesa duha. U ćutanju bi se moglo najlakše saznati kako se pročišćava nakazno rečeno i kako se brani dostojanstvo nerečenog. Ono se i kao privrženost riječima pretvara u tajnu govornog bića.

Postaje očigledno kako čovjek u ćutanju postaje najbliži sebi i svom svijetu, svijetu svoje slobode. A to što skriva svoje unutrašnje svjetove, u stvari, pomaže mu da spasi sebe i postojeći svijet. Kontrolisano od svog unutrašnjeg oka i aktivne tišine, ćutanje brani čovjekov unutrašnji svijet i traži Arijadninu nit za izlazak iz bjelosljetskog lavirinta. Ćutanje je najčudesniji pogled na svijet, preduslov čovjekovog tajnovitog trajanja i kreativne osame. Konačno, čime će se savremenik suprotstaviti ovom haotičnom i suludom svijetu u kome se njegov glas niti čuje niti uvažava, ako ne ćutanjem; on se može samo suprotstaviti ćutanjem kao „onom muzikom koja je u nama samima – muzikom našeg bića“, kako je to rekao Džulijan Barns u svom spisu *Šum vremena*. To još ne znači da je prihvatljivo ćutanje u andrićevskom razumijevanju opreznosti, jer je takvo ćutanje njegova najgora varijanta. Ona je daleko od situacije u kojoj je čovjek koji je začutao i fantastično biće.

Uvijek blizak umjetničkom stvaralaštvu, naročito satiričnim inverzijama i misaono-jezičkim doskočicama, Šušnjić daje nezaobilazno tumačenje umjetnosti aforizma. To pominjem i zbog toga što je aforistički iskaz po lapidarnosti i lucidnosti veoma blizak Šušnjićevom kazivanju. On će u mnogim tekstovima u više mahova, kao

i u ovoj knjizi ogleda pod nazivom *Smeh kroz suze ili najkraće priče o našoj bedi* pokazati u kojim se društveno-istorijskim okolnostima najčešće pojavljuje aforistički način mišljenja. Šušnjić smatra da se to događa, gotovo po pravilu, prilikom smjene epoha, na „prelomu epoha“, ali i onda kada neminovnost promjene postane dio osjećajnog i kritičkog duha, uvod u „budući preokret“, u neizbežni prevrat. To je dovoljno ne samo za kritičku konfrontaciju sa vladajućim režimom već i za „preocenjivanje svih vrednosti“, starih i novih. Naš filosof pridaje veliki značaj ovoj književno-filosofskoj minijaturi, jer smatra da su aforizmi „poslednji bedem odbrane od zla!“. Ovakvo stanovište je razumljivo kad se zna da su mete aforističara sve ljudske slabosti, a naročito one mane koje degradiraju čovjeka kao biće slobode, kao svjesno biće i kao biće savjesti. Kad u čovjekovom životu vlastoljubivost, gramzivost, izopačenost, uobraženost i glupost dobiju „počasno“ mjesto, možemo smatrati da su drastično postradale čovjekove moralne vrijednosti. Našim aforističarima bilo je blisko uvjerenje da je u našoj svekolikoj krizi – moralna kriza, u stvari, najdublja i da je prethodila sveopštoj društvenoj katastrofi. Oni su u svom aforističkom mišljenju bili daleko od vapaja moralista za moralnim životom prošlosti, u kome je navodno sve bilo idilično, duševno i nesporno. Uvjerljivo su pokazivali da moralna promjena nije mogućna usred haosa, krize vrijednosti i žestokog nasilja. Znali su, takođe, da moralna obnova nije moguća bez suštinskih i strukturalnih društvenih promjena. Njihova percepcija moralnog sunovrata nije previđala krivce za remećenje moralnog poretka, a naročito njihovu čovjekomrzačku zaslijepljenost i destruktivnu ostrašćenost. Oni su u idolatriji sile, koju su pratili zlo i zločin, vidjeli izvore uništenja razuma i odgovornosti. Zato bi njihov prelazak od političke ka etičkoj paradigmi trebalo prepoznati u nastojanju da dođe do povećanja moći morala, kao regulativnog principa, i univerzalnih moralnih vrijednosti, do njihovog aktivnog uticaja na „kolektivne predstave“ i javnu sferu. Otuda se u njihovom stvaralaštvu, gotovo bez izuzetka, uspostavlja ideja o etičkoj paradigmi. To je Šušnjić jasno prepoznao i briljantno obrazložio.

Djelo *Teorije kulture* (predavanja), prvobitno je nastalo na osnovu nastave na Fakultetu umjetnosti podgoričkog UDG. Ono je objavljeno na istom fakultetu 2014. godine, a već naredne godine pojavilo se kao dopunjeno izdanje u beogradskom *Zavodu za udžbenike*. Kad se u tišini dokolice pročita ovaj obimni spis, čitaocu ne preostaje ništa drugo nego da se zapita kako će usaglasiti svoja prethodna znanja sa velikim priraštajem novih saznanja. A onima koji su se prihvatili da vrednuju i komentarišu ovo djelo biće jasno koliki je njegov značaj za razumijevanje suštine kulture i njeno umno tumačenje.

Temeljno teorijsko polazište u ovom zamašnom spisu Đura Šušnjića predstavlja pojam i definicija kulture. Sa saznanjem da kultura nije pojam bez historije, ali i sa uvjerenjem da historija ne poznaje složeniju pojavu nego što je kultura i to ne samo zbog njenih pojavnih oblika nego i zbog njenih egzistencijalnih potencijala. A to što se širok pojam kulture vidno iskazuje u njenim pojavnim oblicima, kao što su jezik, mit, religija, umjetnost, filozofija, nauka, politika, pravo, Šušnjić smatra da se u njima kultura očituje kao univerzalna, dinamična i integralna vrijednost, ali i kao slobodna igra mašte, uma i razuma. Naš autor se opredjeljuje za opštu nauku o kulturi, a ne za nauku o kulturama. To čini da bi pokazao da ne pristaje na kulturni relativizam i historijski partikularizam. Svakako, ne radi se o tome da se sa univerzalnog stanovišta potcjenjuju posebne kulture, već je riječ o sagledavanju njihovog dometa u ostvarivanju univerzalnih ideja, vjerovanja i vrijednosti. Šušnjić smatra da teoretičar kulture boravi u dva svijeta – i to u svijetu kulturnih činjenica, koje objašnjava i u svijetu kulturnih vrijednosti, koje nastoji da razumijeva. Svijet činjenica svjedoči o njegovoj želji da bude u što neposrednijoj vezi sa spoljašnjom stvarnošću, a svijet vrijednosti govori o njegovoj potrebi za životom u „visokim predjelima duha“, smatra naš autor. Šušnjić ističe da dok je pozitivna nauka uglavnom stvarala svoje pojmove, teorije i metode za objašnjenje spoljašnje stvarnosti, dotle humanističke discipline više pažnje posvećuju izgradnji pojmova, teorija i metoda za razumijevanje unutrašnjeg čovjekovog svijeta. Stoga s razlogom smatra da je opšta definicija kulture „ona arhimedovska tačka sa koje se mogu nadgledati posebne kulture“.

Ova opšta definicija kulture ima prednost u odnosu na sve posebne, jer oslobađa „duhovno oko“ za vrijednosti i norme koje nadilaze posebne, lokalne vrijednosti i norme, iako ih priznaje kao legitimne. Autor skreće pažnju na to da opšta definicija kulture predstavlja opasnost za tradicionalno shvatanje kulture kao isključivo nacionalne. Kao što se jezik može istraživati kao opštjeljudska vrijednost, ali i kao jezik određene kulture, tako se može istraživati i kultura kao način života ljudskog roda u cjelini, ali i kao poseban simboličan oblik odnosa jedne zajednice prema svijetu i sebi. Isti ljudski duh u raznolikim oblicima – eto, šta je kultura, primjećuje Šušnjić.

Kad se u središtu autorovog istraživačkog polja našlo bavljenje teorijama kulture, bila je to prilika da se upozna sa složenom kulturnom stvarnošću i mogućnostima njenog objašnjenja, razumijevanja i definisanja. U deset shvatanja našla se kultura kao struktura – strukturalistička teorija kulture, kultura kao sredstvo – funkcionalistička teorija kulture, kultura kao bolest – psihoanalitička teorija kulture, kultura kao kritika – kritička teorija kulture, kultura kao značenje ili tekst – hermeneutička teorija kulture, kultura kao razlika – postmoderna teorija kulture, kultura kao tip ili stil – ciklična teorija kulture, kultura kao razvoj – evolucionistička teorija kulture, kultura kao difuzija – difuzionistička teorija kulture, kultura kao počelo – teorija o poreklu kulture. Šušnjić smatra da se ovoliko teorija o kulturi uzima ponekad kao znak odsustva odgovarajuće teorije, što je ravno neredu u kulturi. Otuda se smisao svih ovih teorija sastoji i u savlađivanju tog nereda. A poznavanje i razumijevanje ovih teorija predstavlja sastavni dio kulturne pismenosti savremenog čovjeka, što je jedan od pouzdanih načina da osjeti i doživi širinu i složenost kulture, koja osmišljava ljudski život.

Kao što se vidi, autor je u prvom dijelu svoje knjige, izložio osnovne teorije o kulturi i pokazao kako se svaka od izloženih teorija može primijeniti u analizi pojedinih kulturnih pojava. *Strukturalistička* teorija kulture upućuje na sastavne djelove kulture i njihove međusobne odnose. *Funkcionalistička* teorija kulture prepoznaje funkcije religioznih i političkih mitova. *Psihoanalitička* teorija kulture objašnjava pojavu masovne kulture i eksploataciju podsvjesnih i nesvesnih želja potrošača. *Kritička* teorija kulture okrenuta je ka analizi javnih glasila, a naročito upoređivanjem njihovog stvarnog učinka sa onim što bi trebalo da rade. *Hermeneutička* teorija

kulture najpotpunije se potvrđuje kada daje odgovore na značenja simbola. *Postmoderna* teorija kulture prepoznatljiva je u pitanjima jezika kao temeljnom dijelu svake kulture i njenih posebnosti. *Ciklične* teorije kulture tiču se vječnog vraćanja istog, odnosno obnavljanja izvjesnih pojava i procesa u kulturi, kao što su potisnuta vjerovanja. *Evolucionistička* teorija kulture otkriva odnose prirode i kulture. Teorija o *poreklu* kulture izražava čovjekovu težnju da se što dublje ukoreni u prošlosti. *Difuzionistička* teorija kulture pokazuje kako su granice kultura manje ili više otvorene. Na kraju prvog dijela knjige, Šušnjić je obrazložio ideju o *dijaloškoj teoriji* kulture, koja ima izuzetan značaj za razumijevanje i interakciju kultura, posebno dijaloga kultura.

Tako će Šušnjić pokazati, primjera radi, kako strukturalno izučavanje kulture polazi od njenih sastavnih djelova i odnosa među njima, a da se funkcionalno izučavanje kulture odnosi na lične i kolektivne potrebe, koje kultura zadovoljava. Tako strukturalna definicija kulture uključuje iskustva, jezik, ideje, vjerovanja, običaje, uspomene, navike, simbole, vrijednosti, norme, pravila, umijeća, tradicije, ustanove, ličnosti, a funkcionalna definicija upućuje na to koje i kakve potrebe i želje zadovoljava svaki od ovih elemenata kulture. U tom duhu, kultura ima saznavnu funkciju, funkciju komunikacije, funkciju identiteta i identifikacije, integrativnu funkciju, orijentacionu funkciju, funkciju adaptacije, kompenzatorsku funkciju, funkciju legitimizacije, regulativnu funkciju, profetsku funkciju i ideološku funkciju. Prema tome, teorija potreba se smješta u samo središte funkcionalnog pristupa kulturi. Šušnjić smatra da se onaj ko ne ispituje funkcije kulture u ličnom i društvenom životu, uopšte i ne bavi naukom o kulturi. To je i razlog zbog kojeg smatra da su najbliže istini, kad je riječ o pojmu kulture, oni istraživači koji kulturu vide kao način života u zajednici koji se iskazuje u osjećanjima, vjerovanjima, mišljenjima, djelanjima, vrednovanjima i izražavanjima članova zajednice, stečenog u odnosima sa prirodom, drugim ljudima, sobom i bogom. Kultura se otuda pojavljuje kao sveukupnost izražavanja životnog iskustva i način na koji ljudi shvataju sebe i svijet oko sebe. Svakako, sve je ovo vodilo do *supstancijalne* definicije kulture za kojom je Šušnjić tragao, a u kojoj se obznanjuje ono što je suštinsko u kulturi, što je duhovno, slobodno, vrijedno, smisleno, moguće, novo, kritičko, snoliko, bajkovito, tajnovito, neponovljivo.

U drugom dijelu knjige nalazimo, pored ostalog, za kulturu važne tematske cjeline: priroda i kultura, društvena struktura i simbolička kultura, kultura i civilizacija, zvanična i nezvanična kultura, kulturni determinizam, etnocentralizam, relativizam, multikultu- rizam, vrijednosti i norme, funkcije mita u politici, magija i religija, religija i nauka, sudbina jezika u političkom društvu, intelektualci i inteligencija, dijalog kulture i kultura dijaloga, društveni karakter i kulturni obrazac. Svaka od ovih tematskih oblasti obrađena je temeljno i metodološki jasno da može postati pouzdano polazište za tvorenje cjelovitih spisa. Meni se čini da je tema o intelektualcima i inteligenciji, po uvjerljivosti i proživljenosti, po duhovitoj i kritič- koj intonaciji, po žovijalnosti i aktuelnosti nezaobilazna. To je razlog što ću joj posvetiti posebnu pažnju. Šušnjić će pokazati da se inte- lektualci nalaze na stranputici kad iznevjeravaju univerzalne ideje, vjerovanja i vrijednosti. Biti intelektualac za njega znači staviti istinu iznad svih drugih interesa. Politički mogu da se angažuju samo pod jednim uslovom da je njihova jedina politika „politika istine“. Oni naj- odvažniji i najhrabriji „mogu da uzdrmaju moćne zidine društvenih tabua i da javno progovore o stvarima o kojima se jedva može ša- putati iza zatvorenih vrata“. I kad ne prave vozni red istorije, „prave zapisnik“ o njemu, da se zna šta se dogodilo i da se zna čija je krivi- ca. To je važno i zbog toga što o sudbini stvarnosti ne odlučuju oni koji je najbolje poznaju, nego oni koji njome vladaju. Prevratnička misao pripada intelektualcima, a ona se nalazi „izvan društvenih ustanova i može se sresti na sporednim kolosecima, gde je misle oni koji se osećaju strancima u postojećem sistemu i njegovoj kul- turi“, ističe naš autor. On primjećuje da ljudi od duha, koji brane sve što je razumno i dobro „najteže podnose vladavinu gluposti, iako je ovo redovno stanje društva“. U vremenu koje je zaratilo sa smislom i trajnim vrijednostima, u anomičnom društvu u kome vladaju kaos, nasilje i bezakonje, autentični intelektualci, koji su vođeni svojom savješću, pa su joj zato i odgovorni, izvan su sistema jer „sistemska inteligencija je izvan istine“. Što je najgore, intelektualci i kad znaju kako se društvo može organizovati racionalnije i humanije, nemaju moć da to učine. To je, po mišljenju Šušnjića, njihova velika slabost. Njihova je slabost, ali i greška i to što ne uvažavaju većinsko mišlje- nje, mnjenje većine i što ga odbacuju kao predrasude zdravog razu- ma, a takav svijet, većinski, odlučuje u kakvom će se sistemu živjeti.

Najgore je što su danas istinski intelektualci nemoćni da bilo šta promijene u društvu u kome se poništava sve što je istinito, dobro, lijepo i sveto. To je i razlog što naš autor smatra da kriza našega vremena nije ni ekonomska ni politička već duhovna i moralna, jer su pokidane veze sa duhovnim temeljima i ključnim vrijednostima života. Tako se i dogodilo da su univerzalne ideje i vrijednosti potisnute nacionalnim ideologijama i parcijalnim interesima. To je razlog što se sada „ističu razlike među nacijama, a ne sličnosti među ljudima!“. Takav Šušnjićev zaključak je i očekivan, jer ako se kultura ne tvori u ličnostima, nema je ni u društvu.

Inteligenciju koja je nespojiva sa autentičnom manjinom intelektualaca, Šušnjić obilježava kao obrazovane dvojnike. To su oni koje Rajt Mils naziva „robovima mesečne plate“. A to što autor o njima kazuje najbolje je „pustiti“ baš onako kako ih obilježava: „Ideale svoje mladosti oni su žrtvovali za udobnosti svoje starosti. Žrtve svojih navika i udobnosti, postali su nesposobni za avanture duha“. To su oni, koji su izgubili čovjeka i čovječnost u sebi. Kad su već napustili savjest i moralnu kulturu, oni se s lakoćom priklanjaju državnim ustanovama i organizovanom društvu, uvijek spremni da služe svojim gospodarima. „Puno govore da bi glavne stvari prećutali: čute kada treba da govore i govore kada treba da čute. Čute ne samo o onome što ne znaju, nego i o onome što znaju. Imaju pomračenje savesti, jer im je obolela volja za istinom. Od svih pesama svoje mladosti voljni su da pevaju samo uspavanke. Političkim moćnicima obično se priklanjaju ljudi neznatnih ili osrednjih duhovnih moći i zato politički pokret ne može dospeti daleko vođen idejama nižeg ili osrednjeg reda. Među njima se može naći poneko učen, ali čoveka nema“. Ako kojim slučajem i zalutaju u „duhovnu zajednicu“, tamo ih suštinski nema jer su sa svojim maskama bića koja „istinu glume“, a ona je daleko od njih. „Nemaju svoj pogled na svet, osim ako se laganje od danas do sutra ne uzme kao dosledna filozofija života. Biraju kome će se skuplje prodati, ali tu sramotu zovu slobodnim izborom. Hrabri su kad nema opasnosti i opasni kad nemaju hrabrosti. Pošto su savitljiva duha i karaktera, organizacija se javlja kao vlasnik njihovih volja“. Sve što je Šušnjić rekao o takvoj inteligenciji racionalno je promišljeno, misaono produbljeno i literarno nadahnuto. To je već veliko kreativno umijeće. U knjizi *Teorije kulture* sve je tako i napisano, a ona spada u vrhunske domete naše kulturološke misli.

Vjerujem da je spis *Sjaj odlomka – prilozi otvorenoj antropologiji*, koji je objavljen 2019. godine na podgoričkom Fakultetu umjetnosti UDG, Šušnjić najduže stvarao i da mu je poklonio i najveću pažnju. To je i razlog što se ovo autorovo temeljno istraživanje ne bi smelo preskočiti prilikom nastojanja da se odgovori na pitanje: Šta čovjek jeste i šta može biti?

Na samom početku ove zamašne tvorevine našla se misao Albera Kamija, iskazana u *Mitu o Sizifu*, koja glasi: „Vjerovatno je tačno da nam čovjek ostaje zavujek nepoznat i da u njemu, uvijek, ima nešto nedosežno što nam izmiče“. Ne samo zbog toga, Šušnjić polazi od stanovišta da je naučna misao odustala od saznanja cjeline iz prostog razloga što saznanje cjeline i nije u njenoj moći. Da se ne bi ostalo u ograničavanju saznanje moći, otvorena antropologija ne previđa, ne zaobilazi ni lično ni kolektivno iskustvo tako što pojedinačno, posebno i opšte „borave u uzajamnom skladu i dopunjavanju“. Predstavu o cjelini, koju osporava pozitivna nauka još ostvaruju religija, umjetnost i filosofija, s razlogom ističe Šušnjić. U nemogućnosti da se stigne do cjeline, jer se živi fragmentarno, u djelovima, u „odlomcima“, u ostvarivanju individualne posebnosti, područja individualne suverenosti neizbježna je pretpostavka čovjekove slobode. Martin Hajdeger se poziva na Dekarta, koji je čovjeka protumačio kao *subjektum*. Tu bi trebalo vidjeti i predušlove za „buduću antropologiju svake vrste i pravca“. Da bi obznačio puteve za jednu moguću antropologiju, Šušnjić skreće pažnju na to da postoji navika, koja je u skladu sa analitičkom metodom, da se prevashodno uočava razlika na iskustvenoj ravni u širokom obuhvatu između pojedinaca, društava i kultura, što je dovoljno da se zanemare sličnosti na formalnoj strani analize. I pored toga što su razlike uočljivije, ali i sličnosti očiglednije, one ostaju izvan pouzdanog domašaja čula. Tako dolazi do paradoksa da razlike postaju bliske, a sličnosti udaljene. Ovakvo stanovište je važno zbog toga što antropologija upućuje na slične načine na koje svi ljudi na svijetu rešavaju svoje probleme, pa „tako dolazi do univerzalnih pravilnosti u njihovim stavovima i ponašanjima“. Da bi objasnio ovo svoje stanovište, autor uzima za primjer religiju. Kad religiju posmatramo spolja, zapažamo velike razlike u njenoj pojavnosti, ali kad ih

posmatramo iznutra, otkrivaju se suštinske sličnosti u onome što je *tajnovito* i *apsolutno*, što je inače neshvatljivo za razum. To je i uslov za *teorijsko* i *istorijsko* stanovište. Svakako, sve bi to bilo drugačije od vladajućeg empirijskog iskustva i uvjerenja koje je Sokrat isticao – da on nije ni Atinjanin ni Grk, već građanin svijeta, odnosno čovjek. „Ako ne kažeš istinu o sebi, ne možeš je reći ni o drugima“, kazuje Virdžinija Vulf. To načelo je obavezivalo i našeg autora, koji se nije slučajno sjetio Montenjeve misli o svom umu, koji „nije naviknut da se savija i sagiba“. Ipak, Montenj je jedan. U svakom slučaju, kad duh dosegne visinu univerzalne istine, sve ono posebno i pojedinačno ostaje i dalje na svom mjestu: jer se duh izborio za cjelovit pregled raznovrsnosti! A zajedničke vrijednosti svjedoče tome da se ljudsko biće potvrđuje ne samo na individualnoj i partikularnoj, nego i na opštečovječanskoj ravni: iznad svih razlika koje nas dijele stoje zajedničke vrijednosti i norme, ističe Šušnjić.

I u svojim ranije napisanim radovima, Šušnjić razmišlja o pet antropologija, kao o pet pitanja o čovjeku. On je došao do pouzdanog uvjerenja da tu nije riječ o pet antropologija, nego o jednoj, koja svoja istraživanja i analize obavlja na pet ravni, postavljajući pet vrsta pitanja o jednom predmetu – čovjeku. On kaže da je školska svijest napravila pet nezavisnih polja istraživanja: *fizičku antropologiju*, *socijalnu antropologiju*, *kulturnu antropologiju*, *filozofsku antropologiju* i *teološku antropologiju*. Fizička antropologija vidi čovjeka kao *prirodno biće*. Zatim se čovjek određuje kao *društveno biće*. Što je izuzetno značajno, identifikuje se kao *sistem značenja*, u skladu sa *značenjem simbola* u svojoj kulturi. Kao član jedinstvene ljudske porodice, *suština čovjeka* je u *samom čovjeku*. Kao *bogo-čovjek*, kao biće koje otevljuje božji lik u svojoj ličnosti. Biti kao bog – to je mjera čovjekova razvoja. Tako Đuro Šušnjić obrazlaže svoje stanovište o temeljima antropologije. Pritom, on bez ikakvog okolišenja, tvrdi da ljudska priroda ne može biti predmet ispitivanja nauke, već metanauke.

Ideja o ljudskoj prirodi je neizbježna i „legitimna“ u društvenim naukama i teoriji, ali krajnje neizvjesna. „Ljudska priroda je u izvesnoj meri nepromenljiva (ako bi se ona mogla menjati po volji, onda bi se i čovek mogao pretvoriti u neko drugo biće, i tako izgubiti svoj identitet u odnosu na druga bića), a u izvesnoj meri podleže oblikovanju pod uticajem prirodnih, društvenih i kulturnih okolnosti“. Šušnjić ovome dodaje: „Ne postoje dva ista bića, ali ni dva posve

različita bića u jednom trenutku poređenja". Autor ne traga samo za razlikama već i za sličnostima. Po njegovom mišljenju identitet se temelji na razlikama, a identifikacija na sličnostima. Sličnost i razlika, stalnost i promjena, pojedinačno iskustvo i zajedničke vrijednosti, lična sloboda i ustanovljeni poredak temelje se na istinskoj (samo)svijesti o čovjeku.

U odeljku Šušnjićeve knjige *Sjaj odlomaka* označenim kao *metode otvorene antropologije* obrazlaže se stav da za filozofa-antropologa razlike nijesu preterano značajne, ali za antropologa iz domena kulture „one su jedino važne“. Njemu je i najvažnije da otkrije razlike između kultura. A Kliford Gerc, koji osporava pojam ljudske prirode, smatra da ne postoji nikakva ljudska priroda nezavisno od kulture. Stoga, on tvrdi da je izuzetno važno shvatiti „suštinski karakter ne samo različitih kultura već i različitih vrsta individua unutar svake kulture“. To je već nastojanje da se stigne do individualne svijesti i samosvijesti.

Kad je u dijelu knjige sa nazivom *Razgovori o čoveku* Šušnjić analizirao fizičku ili biološku antropologiju, kad je bio zaokupljen filozofskom antropologijom, kad se bavio religijskom (teološkom, teocentričnom, biblijskom, hrišćanskom) antropologijom, kad je promišljao kulturnu antropologiju i kad se suočavao sa socijalnom antropologijom, on je, u stvari, osvetljavao samo čoveka sa stanovišta različitih oblasti saznanja, mišljenja i iskustva. Sve je to činio ne da bi stigao do parcijalne već do cjelovite slike o čovjeku. To što fizička antropologija koristi metode biologije, anatomije, fiziologije i genetike riječ je o univerzalnim obilježjima čovjekove vrste. To je i razlog što savremeni teolozi obznanjuju da su Jahve, Hrist i Alah tri imena za jednog boga, ističe Šušnjić. On ne zaboravlja da kaže, takođe, da smo u kulturi koja je degradirala sve duhovne vrijednosti i metafizička značenja stigli do toga da pozitivistička kultura previđa „pogled iznad pojava“ i činjenica. Za filozofsku antropologiju najvažnija su mjerila čovječnosti jer su ona iznad pozitivne nauke. Ona pored sazajne dimenzije sadrže i vrijednosnu, ali i univerzalnu dimenziju. U kulturnoj antropologiji čovjekova suština je neodvojiva od kulture, koja čovjeka oblikuje, od njenih vrijednosti i normi. A u socijalnoj antropologiji u centru pažnje je društvo, ali i pojedinac u njemu.

I pored i čovjekove svijesti i samosvijesti, ostaje upozorenje Eriha Froma da je čovjek najveći ubica među živim bićima.

To svakako ne podstiče nijedan oblik optimizma. Emil Sioran je isticao da je čovjek veoma zla životinja, da je gori od životinje. On osporava Rusoovu ideju da se čovjek rodi dobar, a da ga društvo iskvari. To je, po njegovom uvjerenju, fundamentalna greška u mišljenju jer je čovjeku osjećanje dobrote najmanje poznato. To znači da je zlo u čovjeku jače od dobra. I kad smo bliže Desadovskom stanovištu da nasilje, agresivnost i destrukcija pristižu iz čovjekovih prirodnih svojstava, iz njegovih instinkata, iz životinjizma koji nije prevladan, onda je razumljivo mišljenje Emil Palje, obrazloženo u djelu *Seksualne persone*, da je neophodno humanizam osloboditi rusozima da bi se ostvario povratak „renesansnoj smjelosti“.

Kao sljedbenik fundamentalnih Frojdovih ideja, Palja je uvjeren da „identitet jeste konflikt“. To je razlog što smatra da se rusozizam u Americi pretvorio u Frojduvu psihoanalizu, koja je postala „raspekmeženo tešenje“ i moderna opsjena.

15.

Đuro Šušnjić već godinama drži nastavu na Fakultetu umjetnosti UDG Podgorica. Tamo su shvatili kolika je vrijednost njegovih ideja i njegovog znanja. To je i razlog što je došlo do štampanja nekoliko njegovih knjiga. Tako se 2020. pojavljuje i spis *Sećanje i zaboravljanje* (lično i zvanično). U ovom djelu dominantna je autorova misao da je da sve što je nastalo u stvari trošno, da sve nestaje – samo sjećanje ostaje, ali i ono ne može umaći putu zaborava. Sjećanje može postati relativno trajna kategorija pod uslovom da je zaštićena od dnevne prolaznosti! U nastojanju da se čovjek svega sjeti rizikuje da se sjeti i trajanja koje previše boli i opterećuje, smatra Šušnjić. Tu je razlog što je autor ovog spisu, baveći se i sjećanjem i zaboravljanjem, ostvario samo djelimičan susret sa sobom. To je njegovo polazište. U tome što je doživio prepoznao je sebe kao ne/pogrešivog gubitnika. On vjeruje da čovjek živi dok se sjeća i da ga ima tamo gdje se sjeća i gdje sjećanje postaje duhovni supstrat. Kao filozofu, njemu je jasno da univerzalni saznanji pojmovi otkrivaju dilemu koliko je pojedinac kadar da se udalji od sebe samog i koliko može da se udalji od grupe kojoj pripada. To je izuzetno važno za svako analitičko preispitivanja i sebe i sredine u kojoj se ostvaruje čovjekova društvenost. Sjećanje ne može izbjeći neminovnosti

zaboravljanja. To je važno za svaku ambiciju vjerodostojnog preispitivanja i sjećanja i zaboravljanja. Šušnjić je nedvosmislen kad kaže da od „krhotina sećanja“, koja su mu preostala, sastavlja koliko-toliko cjelovitu priču, tražeći prave riječi koje joj pristaju. Čini to bez dodatnih opravdanja, bez naknadne revizije i umišljene popravke.“ Unutrašnja muzika života je ostarela, zanemela, umrla: ostale su samo blede uspomene na nekoliko susreta! Sabiram ih, lepe i ružne, da bi se osećao manje sam i usamljen. Bez obzira što sam mnogo toga zaboravio, još uvek imam čega da se setim. Pamćenje ipak čuva ono što je bilo i što se zbilo u prošlosti, kao i ono što je moglo biti i što je usledilo posle svega toga“. To je i razlog što će se u ovom spisu i naći odlomci sjećanja i ono što je u domenu poudane prepoznatljivosti i rekonstrukcije čudljive prošlosti moglo naći ali i ono što je iz aktuelne sadašnjosti relevantno. Iz sadašnjosti se vrši ta rekonstrukcija pa je teško i umaći joj. Tu su nezbežni mehanizmi potiskivanja i u sjećanju i u zaboravljanju, ali tu su i unutrašnje snage koje se opiru i potiskivanju i zaboravljanju. U nastojanju da se stigne do ponoće sjećanja može se oživjeti i ono što je već bilo zaboravljeno, što je bilo potisnuto u dubinama memorije. Ima u tome čudesne čarolije, naknadne igra prisjećanja, koja je bila umakla zapamćivanju.

U određenju i sjećanja i zaboravljanja, naš autor je prizvao mnogo mislećih ljudi i znamenitih stvaralaca da mu se pridruže i da ostvare pluralizam u mišljenju o ovim zagonetnim preokupacijama o sjećanju. To je doprinijelo misaonoj razuđenosti i uvjerljivosti čitavog rukopisa. I pored takve otvorenosti za različita mišljenja i punoću razlika u iskazivanju individualnih stanovišta, svojom proživljenošću dominira Šušnjićevo rezonovanje koje se, pored ostalog, tvorilo na njegovom životnom iskustvu. Siguran sam da je sve što je rekao o sebi dogodilo se baš tako kako je i napisano. Tako doznajemo da su ga u trećini života pratile čemerne okolnosti postojanja i golemo siromaštvo. To su najpre bile životne nevolje odrastanja u oskudici u kojoj je jedino mogao da se posveti čitanju, mišljenju i pisanju. Pri svemu tome nemaštinu nije doživio kao usud i prepreku da se stvaralački ostvaruje i da traži staze za individualno postojanje. Iza djetinjstva i mladosti ostale su „godine strepnje, bola, i plača jer je na svakom koraku vrebala pretnja i ništa dobro nije se moglo očekivati: živelo se u blizini smrti“. On smatra da je za „pamćenje nužno postojanje bola!“. To je i razumljivo jer se takva

stanja, sa emotivnim lomovima, pouzdano usjećaju u pamćenje. Bilo je stoga logično što Šušnjić svoj životni put ne opisuje hronološki. U selekciji i događaja i doživljaja, njemu je bilo važno da se ne preskoči ontologija bitnog i da se nađe u fokusu njegove pažnje sve ono što je imalo subjektivnu proživljenost, koju tek sada, naknadno, može i sebi objasniti i obrazložiti. U svemu tome, bila mu je važnija unutrašnja stvarnost nego njena spoljašnjost. Autor zapisuje da je tek u tuđini shvatio pravi značaj i vrednost svoga doma. Nema smisla prepričavati jezgrovita autorova kazivanja: „Osećam da sam svuda tuđinac, strano telo: imam svoj način mišljenja i govora, cenim svaku stvar svojim merilima“. Poslije toga, slijedi opservacija o njegovoj nesposobnosti da bude „deo mase“. To mu je i pomoglo da siđe u „unutrašnjost samoga sebe“. To je za njega i unutrašnje hodočašće. Zato i piše: „Putovanje je upoznavanje samog sebe a ne samo spoznaja sveta oko sebe“. Njemu je više nego jasno da nije lako stići do istinitog sjećanja, do pamćenja bez pukotina, onih pukotina koje su nastale u domenu isčezlog vremena. Kad je čovjek biće koje se sjeća, on obezbeđuje način da stigne do suštinskog suočavanja sa sobom. Tu se nameće i pitanje „ko sam ja“. I pored toga što se u sjećanju neminovno pojavljuje vrijeme koje se udaljava, sjećanje u njemu teško može izbjeći krivotvorenje istine.“ Ako čovek izgubi sećanje umro je pre vremena“, kaže Šušnjić. To se njemu nije dogodilo. Sjećanje je za njega bio povratak sebi, ali i povratak među ljude, žive i mrtve. U tom povratku, djetinjstvo nije bilo zaboravljeno. Štaviše, ono je dobilo nezaobilazno mjesto. Zato Šušnjić kazuje da je u četvrtoj godina života, kada je od starijeg brata dobio tenisku lopticu, koja je na njegovo veliko čuđenje odskakala od poda, ali ne zadugo, jer je radoznali dječak probušio da bi vidio šta ona sadrži u sebi da može tako da skakuće. To je uspomena koje se sjećao cijelog života. On je u tome video mnogo više od običnog događaja jer je i to bilo svjedočanstvo o njegovom karakteru i njegovoj suštini.

Pristati na zaborav uvjerenja, patnji, snova i nadanja apsurdna je odluka i destruktivan čin. Bez sjećanja ne može se shvatiti vrijeme kao fundamentalna kategorija postojanja. Ne može se razumjeti ni mitos ni logos ni epos. Borhes je rekao da je vrijeme biće koje gradi i razgrađuje čovjeka. A to znači da se ono tiče čovjekove suštine i vrijednosti njegove egzistencije. U stvari, potisnuto sjećanje bilo je

zatočeništvo individualne slobode. Na taj način, izgubljena je mjera u vrednovanju i prošlosti i sadašnjosti. Iako razumljiva, bolećiva melanholija prema prošlosti nema baš nikakvog smisla. Pokazalo se da prošlošću usmjeren čovjek ne pripada savremenim pregaocima jer je doveo u pitanje svoju ljudsku složenost i kreativne potencijale, svoju perspektivu. S druge strane, besmisleno je svako okretanje leđa prošlosti, naročito onoj u kojoj su stvorene trajne vrijednosti. Tu vidimo smisao kontinuiteta. Pokušaj uspostavljanja prekinutog kontinuiteta u kulturi sjećanja praćen je golemim teškoćama i velikom zbrkom. Teško se iščupati iz kovitlaca mistifikacija, naročito kad je vrednovanje prošlosti ostvarivano van istorijskih, estetskih i naučnih kriterijuma. A nema ni sigurnog ključa kojim bi se otključavali njeni mračni i zagonetni lavirinti.

Tajnu prošlosti nije moguće do kraja odgonetnuti, i pored toga što je ona od golemog značaja za razumijevanje cjeline postojanja, za prepoznavanje identiteta i uspostavljanje odnosa među ličnostima i naraštajima. I kad kažemo: hoćemo prošlost kakva ona jeste, pojavljuju se neminovno ograničenja ne samo spolja nego i iznutra, ograničenja našeg afektivnog i misaonog života. I kada se ma ko previše zagleda u bezdan prošlosti, postoji opasnost da obnevidi i da izgubi sposobnost da vidi ma šta i ma koga u današnjici. Teško je povjerovati da će neko naći spas u povratku u prošlost, ali je sigurno da može naći propast ako je previdi. A ko vjeruje da će tamo, u prošlosti, naći sebe, taj je spreman da prihvati nadmoć svojih predaka nad samim sobom.

Taj „povratak“ je čin privida i opsesije. Povratak prošlosti u našem društvu često se dešava kao drastičan oblik njene arhaizacije. Nije tu riječ o povratku nasilno prekinutog pamćenja, nego o novim opsenama i novim prevarama. Njih „udomljuje“ tradicionalizam i duh nesavremenosti. To je jedan od načina gubljenja koraka s vremenom i jedan od oblika osporavanja identiteta modernosti. Iz obruča naše sveopšte krize probijati se do prošlosti često nije ništa drugo do apsurdno vraćanje nazad u istoriju, tamo gdje se ona dogodila i okončala. To je drastičan anahronizam. U tome bi trebalo vidjeti pripremu za nova varvarstva plemenske civilizacije. U multimedijalnom univerzumu masovne i potrošačke kulture sve se brzo troši, a nema mjesta za vrijednosti iz prošlosti, niti za njene idole i ideale.

U suštini kulture sjećanja nije riječ o zaljubljenosti u prošlost niti o njenom nekritičkom prihvatanju već u neophodnosti uspostavljanja onog i onakvog kontinuiteta sa prošlošću za koji možemo reći da je „večna sadašnjost“. To je kad mrtvi žive, kako je rekao Seneka. Ipak, izgleda da je neumoljivo ubrzanje i civilizacijskih promjena savremenog društva dovelo do diskontinuiteta temporalnosti, koji može proizvesti nepopravljive posljedice u čitavom polju postojanja, kulture i vrijednosti. To je i razlog što se nameće kao neophodnost umna obnova kulture sjećanja. „Pamtiti – znači ponovo uspostaviti bliskost“ piše nobelovac Brodski. Zato je vraćanje kulturi sjećanja odbrana odsutne prisutnosti. I nema punoće sadašnjeg bez prošlosti, bez sjećanja. To nam je i Đuro Šušnjić jasno pokazao.

16.

U spisu *Metode i pismo*, koji je objavljen na podgoričkom UDG, 2021. godine, sadržane su dvije tematske cjeline, koje su nastale u dugom vremenskom rasponu. Prva se odnosi na udžbenik *Kritika sociološke metode – uvod u metodologiju društvenih nauka* a stvoren je kao plod predavanja na predmetu *Uvod u metodologiju društvenih nauka* na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu, objavljen u niškoj *Gradini*. Poslije pedeset godina, nastalo je djelo *Akademsko pisanje* na osnovu predavanja na Fakultetu umjetnosti UDG. U stvari, obadvije ove cjeline pripadaju metodologiji, univerzitetskoj nastavi i akademskoj četvrti. U predgovoru za njihovo zajedništvo, Šušnjić je napisao da će se naučnim saznanjima odati najveće priznanje ako se stave u službu trajnih vrijednosti kao što su istina, pravda, sloboda, svjetlost života, ljubav. On smatra da se čovjek kao prirodno i društveno biće dvaput se i rađa: jednom kao prirodno, a drugi put kao biće kulture. I ne slučajno, naš autor napominje da se u antičko vrijeme teorijsko saznanje najviše cijeno, a ne primijenjeno. To je bio i razlog što je Aristotel isticao da je filosofija najuzvišenija od svih nauka, od svih saznanja i pored toga što ima onih saznanja koja su korisnija za čovjekovu svakodnevicu. „Čovek, zahvaćen i zarobljen onim što je pojavno, još se nije otvorio za ono što nije pojavno, za ono suštinsko“, kazuje Šušnjić. I dok je pozitivna nauka, o čemu je već govoreno, uglavnom stvarala pojmove, teorije i metode za objašnjenje spoljašnje stvarnosti, dotle humanističke discipline više

pažnje posvećuju izgradnji pojmova, teorija i metoda za razumijevanje unutrašnjeg čovjekovog svijeta, njegove unutrašnje stvarnosti.

I kad je metodologiju društvenih nauka uspostavljao kao koherentnu logičku disciplinu i kad je istinu otkrivao na *metodičan* način, autor nije gubio iz vida ni univerzalne vrijednosti, ni racionalnost ni humanost. I kad se držao logičkih, tehničkih, organizacijskih i strategijskih (heurističkih) normi u traganju za istinom, u kritici sociološke metode, on nije dozvoljavao da metodolog-tehničar potisne dušu humaniste. Njegove ideje o objektivnosti jasno su profilisane, a u njima je sadržana i ona ključna: „Misliti objektivno znači u stvari misliti *kritički*“. Da bi se to ostvarilo preduslov je da naučnik bude i slobodan i nezavisan od bilo koje društvene heteronomije. „Biti nezavisan duh znači prikupljati, opisivati, klasifikovati, definirati, meriti, eksperimentisati, uopštavati, objašnjavati, predviđati, kontrolisati, i vrednovati društvene činjenice *bez obzira na lične interese i vrednosti, i bez obzira na interese i vrednosti bilo koje posebne društvene grupe*“. Sve je ovo postalo i stvaralačko opredjeljenje tada mladog naučnika, a eto i do današnjih dana. U otkrivanju istine, on je veliki pristaša tolerancije. A toleranciju je vidio kao sposobnost da se čuje i sasluša i drugo i drugačije mišljenje jer po njegovom shvatanju sve što u nauci postoji nastalo je *susretom oprečnih ideja*. U tom duhu, kao što se zna, kasnije je nastala knjiga koja je posvećena dijalogu i toleranciji.

Koliko je Šušnjić bio i dosledan u svojim naučnim opredjeljenjima ali i koliko je bio spreman da bude u duhu vremena otvoren i za nova saznanje pokazuje njegovo tumačenje akademskog pisanja. I kad je dokazivao da je akademsko pisanje logično, sistematično, racionalno, skladno i mjerljivo, vođeno i praćeno teorijom, hipotezom, dokazima i činjenicama, metodama i ciljevima, on nije napuštao temeljne vrijednosti metodološke kulture. Suštinski, to nije činio ni kad je pokazivao da se neakademsko pismo razlikuje od akademskog po obliku, jeziku, tonu i svrsi. Tu su zbog toga nezaoobilazni i lični dnevници i sjećanja i literarne tvorevine kao što su prozna i pjesnička djela, ali i novinska i dokumentarna literatura. Sve je to prisutno u ličnom, emotivnom i subjektivnom iskustvu. „Umesto pojmovne racionalnosti i linearnosti nastupa maštovito i duhovno višeglasje i bogatstvo alternativa...“ U odnosu na prošlost, bila su to dva različita načina posmatranja, mišljenja i osjećanja. Iz toga i zbog

toga došlo je i do različite argumentacije, različite percepcije i različitog mišljenja. Kad ne postoje norme, pravila i zakoni racionalne nauke nemoguće je stići do naučnih pojmova, definicija i klasifikacija. To je u neakademsom pismu postalo očigledno.

Kako se u svemu tome snašao, Šušnjić je objasnio: „Držim se strogih normi koje važe u nauci, ali ih rado prekršim, kad se uverim da ne pokrivaju sve što obećavaju i da se izvan njihove moći skriva jedna stvarnost mnogo pokretljivija, življa i uzbudljivija od one na koju se one odnose“. Kad bi bilo drugačije, on to vidi kao jednostrano mišljenje i kao jednoumlje. To je po njegovo mišljenju „uvreda za mnogostranost ljudskog duha“. Tako se spoljašnji svijet može racionalno i posmatrati i objašnjavati ali to ne važi za čovjekovu unutrašnju stvarnost, koja je u svojoj složenosti neuhvatljiva. „Smatrajući sva normativna pravila bezgranično ograničenim, nadrealisti se usmeravaju na san, maštu, intuiciju, govor tela, novu osećajnost, novu subjektivnost, novi iracionalizam“ važan su dio argumentacije koja daje šansu neakademsom pismu. A u njemu je naš autor vidio kako s mit prevara u stvarnost ali i stvarnost u mit. Pri kraju ove argumentovane misli o neakademsom pismu, Šušnjić se sjeća Šarla Bodelera, koji je pisao: „Mi hoćemo da skočimo u dno nepoznatog, da bi smo našli nešto novo“. To novo, prepoznavao je i uvjerljivo obrazložio naš autor.

17.

Šta reći na kraju ove „skice“ o stvaralaštvu Đura Šušnjića, koja možda može poslužiti kao podsticaj za rekonstrukciju njegovog stvaralačkog opusa? Ona je nastala iz mojih beležaka, iz fascikle, koju sam naslovio *Đurologija*. Bez ambicija da pišem metodološki koherentno o cjelini stvaralaštva Đura Šušnjića, a još manje da se upuštam u nijanse i domete njegove teorijske, filofske i naučne misli. Meni je ostalo da skrenem pažnju na većinu njegovih djela, onako kako sam ih vidio, gotovo u letu. To je jednostavno samo dio predložka za Šušnjićev stvaralački portret. I ništa više. U stvari, prethodni tekst više je rekonstrukcija sadržaja moje fascikle nego njeno naknadno preinačavanje. A sadržaji nijesu nastajali iz bilo kojeg razloga osim iz nastojanja da se zabilježi ono što nijesam želio da zaboravim, a možda još više, zbog zadovoljstva u čitanju tekstova omiljenog

autora. Ova rekonstrukcija jasno je pokazala da moje zabilješke nisu imale nikakvu sistematičnost, metodološki ili vrijednosni poređak. Zato one i nijesu pouzdano svedočanstvo o vrijednosti Šušnjićevog stvaralaštva, ali jesu tragovi prisnog privajanja tog stvaralaštva. Te zabilješke, ipak, svjedoče o hronologiji praćenja njegove spisateljske aktivnosti, koja nikada nije bila u znaku ravnodušne recepcije. Nadam se da se to vidi iz prethodnog kazivanja, koje sam nastojao da sačuvam od preteranog zaključivanja ili zaključavanja. Ono je ostalo za druga i drugačija tumačenja.

Ne bez nostalgije, shvatio sam da je naš autor napisao rečenice o drugima, koje se odnose na suštinu njegovog nepristajanja: „Izumire renesansni, duhovni čovek, nazvan čovekom sa više glava. Na njegovo mesto stupio je uski stručnjak-uvreda za celu kulturu i vlastite snove. Na sceni su mislioci i misli treće klase“. Šušnjić zna je to velika opasnost za sudbinu nauke i naučnika, ali i obrazovanja, i danas i sutra. Francuski stratezi razvoja poodavno su prepoznali kao ozbiljan problem savremene kulture razdvajanje profesionalno – stručnog od opšteg obrazovanja. A uvjerenja pragmatske pameti da danas nemaju čemu da služe fundamentalna znanja i opšte obrazovanje otkriva stranputice moderne škole, koja je odavno upala čorokak iz koga nikako da izađe. Šušnjić dokazuje, s razlogom, da proživljeni susret sa svijetom ljepote i istine nije mogao da stigne da se ostvari bez mostova do opšte kulture i opšteg obrazovanja. Bez njih se ne bi moglo razvijati ni produbljeno mišljenje, ni stvaralačka radoznalost, ni neprikosnovena kritičnost.

Šušnjić je znao da će nauka u čijim su osnovama teorijsko mišljenje i neporecivi naučni principi pokazati razumijevanje i za ljudske vrijednosti i za duh novoga, stvaralački osmišljenog čovjekovog života. Njemu je znano da bez velikih strasti, tvoračke istrajnosti i neophodne sumnje, nema ništa od čarolije izumiteljstva i uspona nauke. Za takva pregnuća mora se imati stvaralačke, moralne i psihofizičke snage. Napori naučnika da se domognu „definicije stvarnosti“, nastojanja da uspostave ljestvicu vrijednosti, najčešće su osuđeni na uzaludnost već samim tim što ne polaze od pouzdanih znanja – sinteza o čovjeku i njegovom svijetu, njegovoj istoriji i društvu. Kriza društvene nauke, oskudnost metodološko – teorijske osnove, uz sve veću specijalizaciju, što je i neminovnost naučno – tehničkog progressa, na jednoj strani, i isprazna „superteorija“, na drugoj, samo

je dio preovlađujuće slike svjetske nauke. U stvari, ona nije uspjela da se domogne cjelovite slike stvarnosti, nije stigla do njenih protivurečja i kontradikcija, pa zato teško može ostvariti svoju kritičku i stvaralačku autonomiju. U želji da definišu stvarnost, istraživači u domenu društvenih nauka počesto favorizuju ideje kratkog daha, a njihove opservacije jedva sežu do margine stvarnosti. Na taj način, njih zapravo okupira mišljenje koje je veoma udaljeno od pakla savremenosti. U nastojanju da se prevladaju vrijednosni sudovi, ideologija, pragmatizam i voluntarizam, neophodno je u polju teorijskog mišljenja, koje ne može pristati na prizemnu indoktrinaciju, identifikovati ontologiju društvenog bića, odnosno uočiti ono što je u stvarnosti odlučujuće, što je najbitnije, kako bi se napravila suštinska razlika između istorijskog i neistorijskog, istinitog i neistinitog. Šušnjiću je bilo veoma prihvatljivo mišljenje da je teorija kao kritička svijest sporna ako nije spremna da „obavi izbor vrednosti“, da pomogne da se otkrije „istina kao vrednost“, da odgonetne „vrednost uloge razuma u ljudskim stvarima“, da prepozna „vrijednost ljudskih sloboda“, kako je o tome razmišljao Rajt Milš.

Šušnjiću je bilo više nego jasno da naučnik ni u jednom situaciji ne smije da ubije čovjeka u sebi, ako ne želi i sam da postane dželat. I žrtva i dželat tada su, što je najgore, uhvaćeni u istu mrežu. I pored takvog saznanja, mora se priznati da je i nauka, nažalost, u velikoj mjeri odgovorna za moralnu krizu savremenog svijeta i za autoritarni duh kulture. Štaviše, nauka je proizvela lažnu svijest o svojim „neograničenim moćima“ prodiranja u sve tajne svijeta i skrivene čovjekove dubine. Ništa besmislenije od takvog mitotvorstva. Paradoksalno, kad se ova neodmjerena pretenzija prihvatila, počelo je neodmjereno omalovažavanje naučnog saznanja. Žak Mono (Monod) ističe da je nauka tokom tri vijeka osvojila svoje mjesto u društvu, ali ne i u ljudskim dušama. Nauka koja svjesno služi tehnokratskoj dominaciji i ideološkoj manipulaciji sama je odredila svoju poziciju, baš kao i nauka koja je pristala na moralnu ravnodušnost i saučesništvo u pokoravanju čovjekove slobode.

Kad je riječ o Đuru Šušnjiću, nije potrebno dokazivati da se radi o intelektualcu nadmoćne darovitosti i moralnog digniteta. Kao originalan mislilac, i kao erudita, i kao poliglota, Šušnjić ima individualnu stvaralačku strategiju i nevjerovatnu tvoračku kondiciju. Takva se mentalna kondicija rijetko srijeće. Umnošću i razboritošću postao

je stvaralac razlike, ali i učitelj tolerancije u odnosu na sve razlike. A njegovu razliku brani integral ne samo racionalnog i naučnog nego i osjećajnog i duhovnog saznanja. U njemu pulsiraju logičar i mudrac, ali i maštoviti literata, čovjek snažne sociološke imaginacije i originalne filozofske refleksije. On je svoje kreativno ostrvo sam sagradio, a spreman je da plodove svoga duhovnog imanja i umijeća svima podari. I to u svakom trenutku.

Šušnjić je bogomdani narator sa rafiniranim metaforama, sa poetskim slikama, sa dramatičnim obrtima, sa neočekivanim ali logičnim poetama. Naučnik, filosof i literata našli su se na jednom mjestu, u jednoj ličnosti. To je bila pretpostavka da u svoje knjige unese vlastito umno zbivanje, da stigne do sinteze duha kako bi postavljao važna pitanja i davao plodne odgovore, da bi tragao za neizvjesnom istinom, da bi, kao Malro, pokazao kako čovjek slobode djeluje protiv čovjeka sudbine, da bi obznanio horizonte nade i omogućio kritiku gluposti i ružnoće postojanja.

Kao briljantni interpretator i umjetnik govorništva, on ostvaruje nepogrešivu komunikaciju i sa najširim auditorijumom. Nije slučajno rečeno – ko ima red u glavi ima ga i u svom kazivanju, u svom govoru. Velemajstor je komunikacije, pravi olimpijac. Seneka je bio u pravu kad je rekao: kakav čovjek takav govor. Šušnjić nema premca u govoru koji se pamti. Svakoga ko ima sposobnosti da ga čuje kako valja, on osvaja znanjem, istinoljubljem, iskrenošću i dramatikom. Sjećam se njegovog predavanja o religiji i umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Studenti su ogroman amfiteatar ispunili do posljednjeg mjesta. Predavanje je trajalo od 10 do 12 časova, bez pauze. A onda se dogodilo nešto što se vjerovatno nikad i ne dešava. Studenti su, u apsolutnoj tišini sedjeli, gotovo nepokretno. Šušnjić je bio iznenađen, a onda im je, gotovo izvinjavajući se, rekao: „Gotovo. Nema više!“ A onda se prolomio aplauz, koji se, inače, ne upražnjava u akademskoj četvrti. Bio je to aplauz zahvalnosti, najvjerovatnije za najbolje predavanje koje su čuli tokom svoga školovanja. Sa tim predavanjem bio je gost na predmetu *Sociologija kulture i umjetnosti*, koji sam „pokrivao“. Pozvao ga da me zameni u temi u kojoj je on najkompetentnija ličnost koju poznajem. A kad sam mu se iskreno zahvalio za očaravajuće predavanje, on mi je rekao: „Videćeš, nije ovo dobro, nećemo mi ostati ovde dugo“. Tako je i bilo. Inače, koliko znam, nas dvojica smo bili

jedini profesori beogradskog univerziteta, koji su u vrijeme stravične krize devedesetih, držali nastavu i na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Đuro Šušnjić je čovjek profesionalne i moralne odgovornosti, stvaralac koji živi za svoje ideje. U njegovoj ličnosti, um i srce uspostavljaju harmoniju i jedinstvenu ravnotežu. Takvu ravnotežu nije uspostavio između sebe i aktuelnog svijeta jer mu je postalo jasno da u takvom svijetu umno nema izgleda da postane stvarno. I baš zbog toga što je srećno spojio visoku filozofsku i naučnu kompetenciju nije gradio svoje viđenje savremenog svijeta na iluzijama, na lažnom optimizmu i uzaludnoj nadi. Kritikom komformističkog duha intelektualaca, pokazao je, u stvari, da je na drugoj strani životne i stvaralačke obale. Kao istraživač sa pouzdanom metodologijom i pronicljivim duhom, Šušnjić spaja očiglednost empirije sa teorijskim erosom, analitičke sposobnosti sa misaonom sintezom. Njegov kritički diskurs je uvjerljiv, neponovljiv i beskompromisan. U djelu *Dijalog i tolerancija*, ne slučajno, nalazimo Šušnjićevu opasku: „U nas su, u poslednjih pola veka, vladali bivši zatvorenici ili bivši duševni bolesnici. Zato nam društvo liči ili na prošireni zatvor ili na veliku ludnicu“. Dovoljno je ovo zapažanje pa da se shvati koliko ovaj autor nije nikoga štedio i koliko mu je bilo stalo da obznani svoje uvijek kristalno jasno mišljenje.

Đuro Šušnjić je strog, ali nepretenciozan ocjenjivač vrijednosti sa ambicijom da sve ne samo vrednuje nego i prevrednuje. I kad ne nudi rješenja, on ih sugerše. U vrijeme naše sveopšte krize i anomalije, nije ga obujmila obeshrabrujuća pasivnost niti nihilizam u ničeoovskom smislu. Kao kritički intelektualac nije pristao da odstane od pojma uma zbog postmodernog novatorstva, jer je znao da je za intelektualca najvažnije da živi u skladu sa svojim uvjerenjima. I da ih brani slobodno. Intelektualna „neposlušnost“ kao „čin slobode“ odlučujuća je okolnost za prisustvo intelektualca po mjeri samoopredjeljenja i samoodređenja. Ako ne može da brani vrijednosti koje je osvojio, ili koje osvaja, opasno se sužava polje njegovog kritičkog aktiviteta. Šušnjić je do kraja shvatio da intelektualac najviše čini kad poriče, u ime vrijednosti, racionalnosti i pameti, ono što nije vrijednost. Ako ne brani nauku, umjetnost, stvaralaštvo – šta će onda braniti? Znao je da je njegova dužnost da brani vrijednosti postojanja i čuda života ako želi da se domogne smisla. Ako mišljenje nije negacija jednoglasnosti i nekritičnosti – onda je

ono bespolno mišljenje, nespojivo sa energijom kritičara i mislioca. „Misleći ljudi su uvijek analitični“, piše Robert Muzil (Musil). Neposlušnost intelektualca, kakav je bio i ostao Đuro Šušnjić, trebalo bi vidjeti kao odbranu kreativne ličnosti i njegove neprikosnovene volje u protivljenju komformističkom ponašanju i dirigovanom mišljenju. Zato se u neposlušnosti ne postavlja samo pitanje slobode i samoodlučivanja, nego i pitanje savjesti i karaktera. To je u našoj sredini na najbolji način potvrdio Đuro Šušnjić, ozvaničeni vitez poziva. I ličnost, čije je stvaralaštvo osuđeno na dugo pamćenje i još duže trajanje.

Brojanice Đura Šušnjića

Život je ponekad nalik brojanicama.

Biva to onda kada jesen života ubira plodove iskustva koji su oplemenjeni smislom.

Put Đura Šušnjića liči na stvaranje i prebiranje takvih brojanica. Dugo i strpljivo ih je nizao od koraka i dana, od predavanja i knjiga, od riječi i misli.

Koracima je bio na putu na kome je hod postao hodočašće. Dani su bili odlomci kroz koje je odgonetao tajnu vremena. Predavanjima je ličio na propovjednika i moralnog učitelja. Knjige je nizao poput bisera koje je darivao čitaocima. Riječi su mu bile sjenke misli, kao kod svakog velikog majstora mišljenja.

Oni koji su imali privilegiju da ih dodirne nekom od svojih brojanica osjećali su da im je od tog dodira u srcu toplije, a u umu svjetlije. Bile su to stepenice kojima se hodi do onog Višeg.

Sa takvim brojanicama život postane molitva. Ona izabrani ma otvori put na kom se postojanje pretvori u službu. Svoje iskustvo o tome on je zavještao prijateljima. Njegove riječi, misli i knjige kazuju da je istinito više od tačnog, da je događaj odlomak razumljiv samo na mapi procesa i da je krhko znanje bez vrline. U tome je poziv da se umnost oplemeni vrlinom. Tako se čuva plemstvo duha.

Zato Đuro Šušnjić liči na usamljenog asketu koji pokazuje da je Dobro dostižno uprkos tiraniji pohlepe i da je Istina ostvariva u vremenu sve veće buke prolaznog. Svjedoči da je moguća obnova Cjeline iz koje zasija Smisao.

Samo ponekad, život je nalik brojanicama.

Kako me je Đurologija učila da postanem nesvrstan ili o piscu knjiga koje prašina ne pokriva

*Borim se sam i dobijam ili gubim,
Ne treba mi niko da me oslobodi.
Naću da nijedan Isus pomisli
Da bi ikad mogao umreti za mene.*

Đura Šušnjić, *Cvetovi i tla*

■ Za Profesora Đura Šušnjića prvi put sam čuo pre više od četiri decenije od Čedomira Čupića, tada docenta Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Na predavanju iz predmeta Sociologija, Čupić je preporučio za čitanje Šušnjićeve knjigu *Otpori kritičkom mišljenju*. S obzirom na to da su studenti generacije 1980. godine predavanja mladog, poletnog i rečitog nastavnika pratili sa velikim interesovanjem, više nas je odlučilo da potraži preporučenu knjigu. Pokazalo se da do nje nije lako doći jer je u bibliotekama bila tražena i skoro uvek „na čitanju“, a u knjižarama je ova knjiga, objavljena 1971. godine u ediciji „Zodijak“ izdavačkog preduzeća *Vuk Karadžić*, odavno bila rasprodana. Nakon nekoliko meseci, na svoj primerak sam nabasao u *Nolitovoj* knjižari koja se nalazila na jednom od centralnih beogradskih trgova – na Slaviji. Međutim, sreću zbog pribavljene knjige ubrzo je smenilo osećanje nezadovoljstva i nepoznate praznine nakon neuspešnog prvog čitanja ovog Šušnjićevog teksta, koji u podnaslovu otkriva nameru autora da ponudi *ideje za sociologiju ideja*. Kasnije sam shvatio da nisam bio spreman za Profesorove ideje.

Još u gimnazijskim danima stekao sam naviku da knjigu čitam tako što se sa njom prethodno „upoznam“. Pre čitanja knjigu prelistam, pročitam sadržaj i eventualne recenzije ili predgovore, naviknem se na njenu estetiku i grafički dizajn. Posle ovog rituala dugo

traženu knjigu Profesora Šušnjića sam ostavio sa strane, najviše zbog slučajno pročitanih rečenica napisanih ispod poglavlja „Istina – prva žrtva imperijalizma politike“: „Politika nije ni nauka ni umetnost, već igra za vlast i igra sa vlašću. Ta igra nije zabava, već smrtno važna stvar i zato se u njoj smrt, fanatizmi kalkulacija češće javljaju nego humor i smeh. Pod njena pravila i zakonitosti podležu ne samo oni koji žele da prave politiku i bore se za vlast, već i oni koji samo posmatraju ili stoje po strani i okreću glavu“. Ovih nekoliko rečenica, koje su se same odabrale da budu pročitane, kod studenta prve godine Fakulteta političkih nauka potakle su pitanje o tome šta, u stvari, želi da postigne obrazovanjem na tom fakultetu. Spoznaja da je politika svuda i da je u nju umešan svako, da je uvrežena ne samo u sve delove društva nego i u svakodnevne živote ljudi, te da je na onima koji se njome akademski bave teret da je racionalno razumeju, s jedne strane je sokolila i davala važnost izabranom pozivu, a sa druge je izazvala strah od znanja, koje se u to vreme tek oslobađalo ideoloških stega i loših navika.

Kasnije, pročitao sam većinu toga što je Đuro Šušnjić objavio, slušao sam njegova predavanja, imao sam čast da napišem prilog u zborniku *Izvan igre na putu* koji je, njemu u čast, uz puno pažnje, priredio profesor Milan Vukomanović, čak sam bio počastvovan da nekoliko puta duže razgovaram sa profesorom Šušnjićem, ali taj prvi kontakt sa njegovom mišlju ostao je upečatljivo u sećanju. Vaspitačka misija Đura Šušnjića je nenametljivo, slučajnim odabirom nekoliko rečenica, odredila način na koji ću se odnositi i prema znanju i prema pozivu za koji sam se školovao. To je suština *Đurologije*, vaspitavao je i podsticao na razmišljanje svakom pažljivo promišljenom rečenicom. Čak i kada vam takva misao promakne na prvi mah, ona se vrati sama, silazi sa zidova, iskače iz mračnih ćoškova, grebe, traži od vas da se uhvatite u koštac sa samim sobom. Profesor je toga svestan i pisao je i piše s namerom da isprovocira misao (ideju) kod čitalaca. U knjizi *Cvetovi i tla*, koju je 1982. godine objavio beogradski književni izdavač *Mladost*, piše: „Ako je bilo nekih koristi od mojih knjiga, onda ona nije samo u tome što je neko postao učeniji ako ih je čitao, već u tome što je postao malčice bolji. Ako posle čitanja ove knjige ne osetite da se u vama zbilio nešto lepo, dobro i istinito, onda ova knjiga nije ni lepa, ni dobra, ni istinita, i zaslužuje da se nađe u korpi za smeće“.

Kod Profesora ideja je osnova svega. Ideje su u vazduhu, u pokretu, one razdvajaju i spajaju, iniciraju, ideja prethodi svemu jer, kako piše: „kao što senka prati telo, tako ideja prati događaj“. O idejama i ideologijama često sam razgovarao sa drugim velikim profesorom Vojislavom Stanovčićem koji je jednom prilikom, sledeći Veberove ideje, rekao da naučnika iz zamki pseudonauke izvlači težnja, želja da dopre do istine koja je u saglasju sa njegovom savešću. Sećam se da mi je na ove reči instinktivna refleksija bio Profesor. Naknadno, razmišljajući o toj asocijaciji shvatio sam da o Profesoru ne znam ništa osim o onome što sam pročitao iz njegovih knjiga. Poučen iskustvom da talenat ne ide ruku pod ruku sa moralom plašio sam se susreta sa Profesorom. Napuštao sam i razgovore u kojima je pominjan. Nisam želeo ništa da saznam o njemu izvan onoga što je ostavio u knjigama. To je bio izvor sa kojeg sam se napajao i nisam želeo da se pomuti, pogotovo ne strahom i zavidljivošću intelektualno inferiornih i moralno sakatih pred čistim nadahnućem.

Baštinjenje takve paradigme nužno me je vodilo ka, meni prijemljivoj ideji, o slobodi i duhovnoj individualizaciji. U pomenutoj knjizi *Cvetovi i tla*, koja je originalan vodič kroz intelektualno vaspitanje, Profesor piše: „Nisam hteo da pripadam bilo kojoj grupi, koja se okupljala oko nekog interesa izvan istine. Volio sam ono što je većini suvišno – istinu. Nasuprot onima koji misle da nema oslobođenja bez grupnog ujedinjenja, držim da je sloboda moje pitanje i moj odgovor“. I ovom jezgrovitom objašnjenju suštine individualne slobode dodaje još sažetiji i snažniji odgovor kroz nekoliko stihova koji su citirani ispod naslova ovoga rada. U životu, više instinktivno i iz snage koja je dolazila kroz inat i bunt prema nepravednom delanju i vaspitanja nadahnutog ljubavlju prema istini prihvatio sam tu Profesorovu pouku kao aksiom. Do ovog trenutka bio sam potpuno uveren da ni Profesoru, niti bilo kom drugom, neću govoriti o ovom svom izboru jer osećam da bi on mogao vredeti samo ako drugi u njemu prepoznaju vrednost. Ali na Čupićevo nagovor pristao sam da napišem „nešto o Đuri“. Pošto sam sličan tekst objavio u zborniku *Izvan igre na putu* sada nisam imao izbora – ovaj sam mogao napisati samo onako kako doživljavam Profesorovo delo – kao čistu istinu.

A istini za volju, *Đurologija*, kao specifičan vid vaspitanja, može biti težak teret ukoliko se nađete u situacijama da birate između pravičnosti i istine, s jedne strane, i sigurnosti, posebno one

bazične, sa druge strane. Dosledno slediti ideju u koju umom i srcem verujete često se izrodi u patnju koja uzvišava duh, ali uskraćuje blagostanje. Profesor na jednom mestu piše da se odrekao punih ruku zarad slobode da misli bez stega, ali retki su oni među nama koji su „darove zemaljske“ podredili istini. Tek nekoliko mogu da se prisetim: Andrije Krešića, Bože Jakšića i Milovana Đilasa... Možda je i Đilasov primer, iako će ga mnogi osporavati, najupečatljiviji. Bio je sve, čak i „zvanični“ tvorac ideja, kao što je bio i Krešić, ali, za razliku od njega, Milovan Đilas je bio među nekolicinom koji su i odlučivali o svemu. Odrekao se te moći zbog ideje o pravičnom socijalističkom putu od kojeg su, prihvatajući zemaljske darove, tiho odustajali saborci u revoluciji postavši „nova klasa“ u miru.

Pažljiv čitalac Profesorovih knjiga uočiće da je on gotovo bez greške prozreo zamke konformizma, manipulativnog upravljanja i sindroma straha koji je činovnika Červjakova odveo u smrt. U *Ribari-ma ljudskih duša* Profesor ukazuje na četiri uslova za uspešno unošenje *kvasca u dušu*: društveno nesiguran položaj, slaba vezanost za grupu, autoritativan izvor poruke i potrebe koje razdiru ljude. Kada se različitim sredstvima manipulacije stvori osećanje egzistencijalne nesigurnosti, straha, neizvesnosti, onda nije „čudno što se u nekom demagogu vidi spasitelj koji se raspituje za njihove nevolje, koji upoznaje njihove potrebe, koji izražava što većina želi da čuje, koji pokazuje kako da izađu iz neprilika, koji sebe legitimise kao onog ko može da im pomogne, koji obećava, koji poziva na akciju, koji se nameće kao stvarni vođa i simbol novih jedinstva...“. Te ideje, koje je, kako sam Profesor kaže, puštao poput munja da blješte i osvetljavaju iole otvorene umove, omogućile su generaciji akademaca, u istini za volju u sve otvorenijoj i uzbudljivijoj kulturnoj atmosferi sredinom osamdesetih godina prošlog veka, da produbi formalno obrazovanje. U prilog sećanju na to vreme i atmosferu ide sjajna adaptaciju Žolijevog *Dijaloga u paklu između Makijavelija i Monteskeja*, koji su u Jugoslovenskom dramskom pozorištu vodile Olga Savić i Rada Đuričin, provocirajući nas da razmišljamo u kakvom svetu živimo i kako da utičemo na promene. Ta decenija u kojoj se je moja generacija s puno poleta, ali i uz puno patnji, suočavala sa promenama vrednosti, navika, odnosom prema ličnim slobodama, pravom da ističe i brani svoj identitet, pokazalo se, bila je tek kratak predah u tiraniji ideologija nad slobodom i autonomijom čoveka. Tu atmosferu u

svojim romanima, poslednjih decenija, dočarava Vesna Goldsvorti, pišući o tome kako smo se izvirujući ispod šinjela, koji je zastrašivao, ali istini za volju i grejao, suočavali sa zavodljivim sjajem, u našem obrazovanju prokužene, buržoazije.

Profesorove ideje su pomogle da se snađemo, da razumemo vreme i procese sa kojima smo se suočavali, koji su nas menjali, ali i da se pripremimo za istoriju koja je bila pred nama. Podsećao nas je na klasična dela iz književnosti, filozofije, sociologije i davao im novu perspektivu. Prisećam se i jednog razgovora sa kolegom, takođe sledbenikom Profesorovih ideja, u kojem je spomenuo da način na koji Šušnjić piše nije aktuelan u savremenoj sociologiji. To se pokazalo tačnim, ali s vremenom sam sve uvereniji da bi svako ko piše o društvu trebalo da to čini duboko promišljajući o tome šta želi da proizvede tim pisanjem. Moje iskustvo sa Profesorovim knjigama (idejama) je takvo da ih ceo život svakodnevno držim blizu sebe. Na mojoj polici one zauzimaju centralno mesto. Šta god radio, gde god da se uputim, prate me, nekad usporavaju, a ponekad daju ubrzanje i pružaju smisao u haotičnim situacijama, opominju, ohrabruju i nadahnjuju... Na te knjige prašina ne pada.

Pokušaću da pojasnim na primeru jedne rečenice iz *Ribara ljudskih duša* kojoj se često vraćam: „Pismen čovek našeg doba ne ume da čita reči, jer kad bi se makar za kratko odvojio od lude trke za stvarima i sa *stvarima*, i obratio pažnju bar na jednu reč od one bujice reči što svakodnevno teče sa njegovih usna, otkrio bi u toj reči čitavo bogatstvo života i duha o kome njegov praktični duh nije ni slutio...“. Ona me opominje da pažljivo slušam i čitam, da brinem nad rečima i držim se svojih reči. Imao sam prilike da učestvujem u razgovorima u kojima su veliki mislioci jugoslovenske politikološke i sociološke misli tonuli u svoje delo. Nekoliko njih, a u istoriji društvenih nauka u XX veku bilo ih je tek nešto više od nekoliko, menjali su dubinu svoje misli za banalna, ali zavodljiva tumačenja društvenih pojava. Svima nama koji smo se napajali iz njihovih ideja bile su mučne takve situacije, a prevladali smo ih jer smo se puna srca sećali istine kojom su nas napajali, a zaboravljali farsu u koju su, ophrvani svakodnevicom, upadali.

Načinom na koji piše, odnosno, šalje ideje ka čitaocima, mada ne bi bilo ni oholo reći ka sledbenicima, Profesor je menjao lične paradigme. Dugo sam mislio da je individualna sreća najviši domet,

da što smo joj bliži dajemo više drugima. Međutim, od pune sreće, važniji je način na koji smo je ostvarili, upozoravao je Profesor, i vraćao me nazad ka protivrečjima između Tokvila i Konstana, Maki-javelija i Monteskeja, sve do antičkih korena i na kraju do jednostavne istine da bi dosegao sreću moraš doseći sebe, a da bi to ostvario moraš slediti sebe. Svakome od nas je ova istina pred očima, ali većina je spremna da zamuti pogled i da bira put na kojem će sreću obezbediti neko drugi, a da zaobilazi vlastiti put ka sreći. Ovi prvi su po pravilu nesrećni, a drugi retki.

Profesorovo vaspitanje me je navelo da, uprkos iskušenjima, ostanem „nesvrstan“, da se ne privolim zavodljivim darovima koji su se, s vremena na vreme, nudili na mom putu. Nije da ih nisam želeo i da sam im lako odolevao, ali nisam mogao da zatvorim um i oči i da pružim ruku i otvorim dlan. Osećao sam da bi to bila izdaja istine i pravičnosti koje su mi važne jednako kao što su idoli važni vernicima. U meni najdražoj knjizi *Dijalog i tolerancija*, objavljenoj 1994. godine, Profesor piše da: „Ko veruje u boga, taj je izbegao da razgovara sa samim sobom: našao je neuporedivo većeg i mudrijeg sagovornika. Razgovor sa bogom može se razumeti kao vernikov razgovor s onim delom vlastite ličnosti koji mu je nepoznat i koji mu bolno nedostaje. Kada se obraćamo bogu mi smo zdravi; kada nam bog govori mi smo bolesni. Bog je odgovor na svako pitanje.“ Vreme u kojem je ova knjiga objavljena je obeležilo, pored ostalog, povratak religioznosti u društva iza *Gvozdene zavese*. U različitim društvima religija je imala različitu ulogu koja je proizilazila iz njihove socijalne istorije, ali nigde nije bila disfunkcionalna u odnosu na obnovu bazičnih vrednosti osim na prostoru Jugoslavije. U istočnoevropskom geopolitičkom narativu praksa crkvi će nešto kasnije otvoriti raspravu sa savremenim građanskim vrednostima po pitanju ljudskih prava, ličnih izbora i drugih za ljude važnih pitanja, ali napuštanje svake rasprave o verskim i ljudskim vrednostima u postjugoslovenskom prostoru obnovila je tribalne strasti koje još tinjaju. Profesorova knjiga je objavljena u vremenu kada je potreba za razgovorom bila nasušna, kada je trpeljivost različitosti bila jedva dosežna vrednost i jedina koliko toliko prihvatljiva alternativa principu poverenja. Ona upućuje na vrednost razgovora i naročito slušanja drugog: „Danas nismo dovoljno svesni šta znači razgovarati: graditi mostove, povezujući suprotne obale. Danas ljudi sve više govore, a sve manje

razgovaraju. [...] Ko sluša samog sebe – ne čuje druge; ko sluša samo druge – ne čuje sebe“. Knjiga je bila vapaj da se otvorimo i vratimo izvoru mudrosti: doći do samospoznaju i ne nametati je drugima kao opštu vrednost.

Što sam se više vraćao Profesorovim idejama sve sam bio bliži osećanju da je *Đurologija* postala jedna vrsta duhovne religioznosti koju sam otkrivao i kod drugih meni bliskih ljudi i koja je postala utočište i autonomni intelektualni prostor. Sve više, za iskrene sagovornike sam birao one koji su sledili tu vrstu bliskosti. Vreme mi neumitno oduzima te ljude, a u mlađim sagovornicima sve ređe pronalazim taj sentiment. Konzumerizam novog milenijuma, gubljenje interesa za opšte dobro i pre svega pristanak savremenih generacija da budu poniženi i zadovoljni u isto vreme, učvrstili su moju nesvrstanu poziciju, jer u sistemu vrednosti nastalom „nakon kraja istorije“ sve ubrzano vodi ka kraju svega. Nadam se da će misleći mladi svet na policama naći knjige na koje prašina ne pada i nadahnuti se idejama kojima nas Profesor nešteditice obasjava.

U prilog *Đurlogiji*, pod kojom podrazumevam idejni i prosvetiteljski uticaj Profesora na javnost, na sledbenike, poštovaoce, studente, čitaoce, delatnike, radoznale ali i na mrzitelje i kontrolore, jeste i primer sa obeležavanja šezdesetogodišnjice rada Instituta društvenih nauka. Tom prilikom je glumac Tihomir Stanić pred punom institutskom salom inspirativno preneo nekoliko ideja iz Profesorove duhovne zaostavštine.

Prvi odlomak su dva pasusa iz knjige *Otpori kritičkom mišljenju*: „Istina je pretnja, nauka je javna opasnost. Otuda uvek postoji otvoreno ili prikriveno neprijateljstvo prema nauci. Nauka koja stalno postavlja pitanja o činjenicama i dovodi sve u pitanje, dolazi u psihološki sukob sa drugim stavovima prema kojim su te iste činjenice bile kristalizovane i ritualizovane pomoću drugih institucija. Naučni skepticizam je opasna pretnja statusu quo, jer naučni rezultati sami po sebi dovode do društvenih promena. Nauka je avantura u tom smislu što čovek nikad unapred ne zna šta će da otkrije i da li će da otkrije nešto novo. Ustaljeni red i poredak ne podnose igru i avanturu“.

„Tako organizovani skepticizam dolazi u sukob sa drugim institucijama kad god nauka proširuje svoja istraživanje na nova područja, gde postoje već ustaljeni institucionalizovani ‘sveti’ stavovi

i gde su već druge institucije proširuje kontrolu nad tim područjem. Kao što ljude proglašava svetim, društvo isto čini sa predmetima, a naročito sa idejama. Neka je jedno verovanje jednodušno prihvaćeno od naroda i iz razloga koje smo gore naveli, biće zabranjeno da se u njega dira, to jest, da se ono poriče ili osporava. A zabrana kritike je zabrana kao i ostale i dokazuje da smo pred jednom svetinjom. Tako na primer, društvene institucije koje uživaju privilegije što im daje njihov položaj i uloga u društvenoj hijerarhiji, pružaju neobičan otpor svakom naučnom, to jest objektivnom i javnom istraživanju njihovog stvarnog statusa i uloge. Ovo se dešava utoliko oštrije ukoliko je osnovni praktični cilj istraživanja težnja da se nešto promeni u odnosima tih institucija prema drugim institucijama. Osećanje opasnosti i uvećan otpor prema promenama javljaju se kao pravilo u ponašanju takvih institucija. Ideološka osnova ovih otpora jeste najčešće interes da se sačuva monopol nad nekom društvenom vrednošću“.

Nešto kasnije Stanić je pročitao sledeća dva kratka pasusa iz *Cvetova i tla*:

„Rekao sam da se ne bojim naučne i filozofske kritike. Možda zbog toga što je u nas zapravo i nema. Čega ima u izobilju, to je vrsta kritike o kojoj sam govorio i koja me plaši. Ne iscrpljuje se ova kritika u napadima na pisce koji nisu ‘na liniji’; ona bar polovinu svojih snaga troši na hvaljenje pisaca koji su ‘na liniji’. Naša javnost se navikla da sluša i čita preterane pohvale za dela koja su rođena mrtva. Zna se da su najbolja dela koja su stvorena u tišini i koja ne dobijaju zvanična priznanja. Tako to biva u nas: vredna dela nisu poznata, poznata dela nisu vredna! Njihovi pisci nisu postali poznati zato što su mnogo učinili, nego su mnogo učinili da postanu poznati. Nikad se nisam borio da budem poznat, radije sam voleo da budem priznat. Nisam očekivao bilo kakve nagrade za ono što sam uradio; nagrađen sam već tim što mogu da obrađujem duhovnu njivu na kojoj raste i dozreva tako lep i opasan plod – istina!“

„I ono malo naučne kritike, koja ne mari za ideološke podele, ostaje bez pravog uticaja i prave vrednosti, jer se i u naučnom i u filozofskom životu ljudi izdeliše, smo po drugim ključevima, i zatvoriše u svoje klanove, pa uzdižu do nebesa nekog svoga, ko nije dorastao ni do članaka savremenoj nauci, ili pak bacaju drvlje i kameenje na nekog iz drugog tabora, koga bi trebalo da uzmu za učitelja,

jer ih je sve prerastao u svakom pogledu. Sećam se da mi je jedan od tih ušančenih umova objasnio kako to oni rade: 'Mi radimo po učinku: učini ti meni, pa ću učiniti ja tebi i bićemo obojica zadovoljni'".

Pročitani odlomci su izazvali prvo kratak, ali upečatljiv muk slušalaca, a potom dug i topao, ne znam da li kod svih, iskren aplauz, ali nakon završenog svečarskog dela u neformalnim razgovorima svi su razgovarali o Profesorovim idejama. *Đurologija* u praksi. Za mene je značajan bio utisak da su naučnici svesni snage društvenih nauka, ali da se tog saznanja plaše. Kao da ne znaju šta bi trebalo učiniti sa moći znanja kojim raspolažu, da strahuju od promena koje idu ruku pod ruku sa moći znanja. Naučnici ne raspolažu ni sa čim drugim. Znanje je jedino što su u stanju da proizvedu, u njemu nije samo egzistencija nego i dostojanstvo i samopoštovanje. U savremenom dobu, znanje „proizvedeno“ u humanistici i društvenim naukama nije lako, šta više u nekim slučajevima nije ga ni moguće meriti, osim promenom koje ono pravi u društvu. Ali šta se dešava ako se naučnici plaši javnosti ili ona nije zainteresovana za njihove proizvode (znanje). Odgovor na to znaju oni koji Profesorove knjige čitaju u potaji ili skreću pogled sa njih kada ih vide u izlozima knjižara. Takvi se uglavnom bave pseudonaukom, vole svoj glas, ali ne i istinu, u javnosti. U želji da se približe i oslone na autoritete ili da očuvaju stečene pozicije „citiraju sopstveno mišljenje“, a skrivaju činjenice, slobodu naučne misli i rada shvataju kao lično, a ne opšte dobro, a na slobode se pozivaju uglavnom kada njihovo mišljenje istina ospori (Bašić, 2022: 222–237). Sledbenici Profesorovih ideja su njima trn pod nohtom koji ih grebe i kada su nemi, kada ne objavljuju svoje ideje. I mišljenje im smeta. To su darovi *Đurologije*.

Pri kraju ove lične ispovesti u vezi sa odnosom prema delu i ulozi Profesora u našoj javnosti dužan sam reći nekoliko reči o tome zašto sam uzeo slobodu da sebe vidim među nesvrstanima i čime je on tome doprineo. Autonomnost i radoznalost su deo moje ličnosti, od detinjstva sam često imao mišljenje koje je odudaralo od poželjnih tokova mišljenja u društvu. Prva sučeljavanja u mišljenjima, koja su se najčešće završavala loše po mene, imao sam tokom školovanja, ali većina rasprava koje sam vodio nastale su nakon što sam se zaposlio. Prva od njih, koje se sa distance od tri i po decenije sećam sa pomešanim osećanjima, odnosi se na razgovor sa jednim od akademika koji je predložio da nam se u Akademijinom odboru u

kojem sam radio po ugovoru, kao naučni sekretar, pridruži i kolega, tada veoma aktivan u politici, ali bez naučnog iskustva, i pokazaće se kasnije i bez interesa. Iako akademikima za angažovanje bilo kog saradnika nije bila potrebna nikakva posebna saglasnost, najmanje sekretara po ugovoru, vođen lepim manirima zatražio je i moje mišljenje, koje je bilo toliko žustro i negativno, ali sa dosta argumenata, tako da ga je ostavilo u čudu, sposobnog jedino da saslušavši me ode svojim putem. Kolega političar se nije zaposlio u Akademiji nauka, postao je u međuvremenu tajkun. Akademik kojeg sam zaprepastio odgovorom nikada mi kasnije nije pomenuo taj razgovor, ali jeste bezbroj drugih nakon kojih smo postali prijatelji, a ja što šta učio iz njih.

Značajniji primer mog uverenja da *mainstream of thought* nije u saglasju sa opštim dobrom i istinom jeste osmišljavanje i razvoj politike multikulturalizma u Srbiji i u regionu. Glavna razlika između mišljenja koje sam zastupao pre tri decenije, a i sada ga zagovaram i mišljenja koje je dominantno u većem delu akademske i kulturne zajednice, a naročito među političarima i politikantima jeste u tome što verujem da bi cilj svake politike multikulturalizma trebalo da bude sloboda izbora identiteta i priznavanje autonomije određene grupe, koliko god ona bila (malo)brojna, da specifičnosti svog etno-kulturnog identiteta čuva u interakciji sa drugim identitetima. S druge strane, većina kolega smatra da je zaštita identiteta važna, ali da ih je jedino moguće čuvati u monolitnim, monokulturnim sredinama u kojima su identiteti suprotstavljeni ili u najboljem slučaju nisu u dodiru. Čini se sitnica. Za mene to nije sitnica, ni ranije nije bila, a nije ni sada, jer verujem da svako ima pravo da živi u srećnom društvu, u kojem sloboda, autonomija i ravnopravnost nisu floskule u funkciji politikantske, najčešće populističke retorike. Iako je u početku bilo pojedinaca i škola mišljenja koje su pisale i govorile blisko mojim uverenjima, vremenom su odustajali od toga odlučivši da postanu monokulturalisti koji na srbijanski multikulturalizam gledaju kao na stanje zbog kojeg niko nije srećan. I dalje verujem da greše, ali dozvoljavam i to da ni ja nisam do kraja u pravu, ali da bih promenio svoj stav, za šta sam umom i srcem otvoren, moraju mi pružiti bolji odgovor od toga da je stabilokratija demokratski način upravljanja, a tolerancija jači stub od poverenja za organizaciju multikulturalnih društava (Bašić: 2018; 1–228). Ostajao sam bez posla,

napuštali su me prijatelji, nisu mi štampane knjige, na kraju nakon tri decenije saradnje u pomenutom Akademijinom odboru za proučavanje ljudskih i manjinskih prava (ja sam mu dao ime) svojom voljom sam ga napustio jer su u njemu, sa časnim izuzetkom, prevladali monokulturalisti (Bašić, 2022: 9–39). *Đurologija*, ne Profesor, jer sa njim ni o jednoj od ovih tema nisam razgovarao, me je očvrsla i davala mi podstrek da istrajem u odbrani onoga u šta sam verovao da je vredno za sve. Meni je odbrana ideje bila važna isto koliko i sama ideja i odustajanje od nje bi značilo da izdajem ne samo to u šta verujem nego i dobro kao takvo.

Nesvrstan sam dakle po prirodi ličnosti u kojoj je prilično čvrsto oformljeno osećanje da budem svoj i da se ne svrstavam ispod skuta autoriteta u čije ideje i principe ne verujem. Otkrivanjem *Đurologije* sam razumeo sebe, naučio sam da su istina i vera u ispravnost ideje osnova svega, ali i da ne zatvaram oči pred idejama koje snagom i širinom prevazilaze moja shvatanja.

LITERATURA

- Bašić, G. (2018). *Multikulturalizam i etnicitet*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Bašić, G. (2022). Mogu li društvene nauke biti praktične? U: Maksimović, Lj., Bašić, G. (ured.) *Društvene i humanističke nauke u Srbiji*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Institut društvenih nauka.
- Башић, Г. (2022). Тридесет година рада Одбора за проучавање националних мањина и људских права. У: Варади, Т. (уред.) *Тридесет година рада одбора за проучавање националних мањина и људских права 1989–2019*. Београд: Српска академија наука и уметности.

**METODOLOGIJA
I RELIGIOLOGIJA**

Šušnjićev doprinos razvoju metodologije

Uvodne napomene

Dojam je da je Đuro Šušnić jedan od onih oko čijeg pripadanja se prepiru hrvatska i srbijanska enciklopedistika. Prijepori u vezi s Teslom i Andrićem su općepoznati. Da je u toj grupi i Šušnjić shvatio sam tek odlukom da sudjelujem u obilježavanju njegova života i rada – njegovog doprinosa društvenoj znanosti posebice. A to me je dovelo do natuknice u *Hrvatskoj enciklopediji*, u kojoj se u vezi s cijenjenim profesorom navodi da je „hrvatski i srpski sociolog i filozof“. On to, usput, po svojem životnom i intelektualnom putu i jeste – i time je i sam najuvjerljiviji svjedok o neodrživosti teza o vjekovnoj nemogućnosti koegzistencije, kamo li zajedničkog života na ovim prostorima, Srba i Hrvata prije svega.

S druge strane, Šušnićev teorijski opus je živi dokaz njegove multidisciplinarnosti. U prilog tome, uostalom, svjedoče i naslovi djela koja ovaj vrsni intelektualac potpisuje. Tijekom života se, recimo, bavio Sokratom, kulturom, otporima kritičkom mišljenju, dijalogom i tolerancijom kao fenomenima itd. Spominjanje njegova imena, doduše, danas najčešće izaziva asocijacije na sociologiju religije. Nikako se, međutim, zaboraviti ne smije ni Šušnjićev doprinos znanstvenoj metodologiji. Naprotiv, nerijetko se taj dio njegova teorijskog opusa stavlja gotovo uz bok zasluga za razvoj sociologije religije na prostorima bivše zajedničke države. A ovaj prilog obilježavanju Šušnjićeva teorijskog opusa koncentrira se isključivo na taj segment njegova doprinosa znanstvenom izričaju.

Doprinos razvoju znanstvene metodologije

Iako se Šušnjićev prvi interes za znanstvenu metodologiju u pravilu vezuje za njegovu *Kritiku sociološke metode: Uvod u metodologiju društvenih nauka* iz 1973. godine, počeci te vrste njegova interesa nešto su stariji. Zapravo, moguće ih je pratiti od prve polovine šezdesetih godina prošlog stoljeća. U prilog tome svjedoče i njegovi radovi u različitim časopisima – *Sociologiji*, *Sociološkom pregledu* i *Gledištima* prije svega,¹ a potom, iako datira koju godinu kasnije, i njegova prva ozbiljnija studija *Pojam zakona u sociologiji* iz 1967. godine.

Ambicija ovog prigodničarskog osvrta, istina, nije detaljnije propitivanje svakog rada poimenično kojeg je iz oblasti znanstvene metodologije Šušnjić napisao. Sasvim suprotno, ova se analiza koncentrira tek na dva najznačajnija, ona koja unutar znanstvene zajednice zadnjih nekoliko desetljeća relativno najintenzivnije cirkuliraju – *Kritiku sociološke metode: Uvod u metodologiju društvenih nauka*, te *Metodologiju – kritiku nauke*.

Crtice uz Kritiku sociološke metode: Uvod u metodologiju društvenih nauka

U vrijeme kada je Šušnjićeva *Kritika sociološke metode* ugledala svjetlost dana, a radi se o 1973. godini – vremenu, dakle, od prije gotovo 50 godina – tadašnja Jugoslavija se u svijetu znanosti mogla ponositi nekim od svojih imena iz znanstvene metodologije. Vrijedi se, uostalom, prisjetiti Vojina Milića ili Bogdana Šešića, potom Miroslava Vujevića i još nekih. U takvom ambijentu je upuštanje u pisanje knjige poput *Kritike sociološke metode* bio poprilično pouzdan znak da razlog tome može biti jedino vrlo studiozno bavljenje temeljnim metodološkim problemima. Uostalom, ništa drugo nije moguće

¹ U kontekstu ove analize neke od njih posebice vrijedi apostrofirati: „Uzročno objašnjenje u sociologiji“, *Sociologija*, 1–2/ 64, str. 69–84; „Sumnje i poricanja zakonitosti u društvenim naukama“, *Sociološki pregled*, 1/1964, str. 3–27; „Društveni zakoni kao zakoni verovatnoće“, *Sociologija*, 1/1965, str. 133–135; „Mit o vrednosno neutralnoj sociologiji“, *Gledišta*, 4/1967, str. 489–505; „Sociologija i predviđanje“, *Sociologija*, 3–4/1967, str. 127–139, potom njegov osvrt „Savetovanje o problemima empirijskih istraživanja u društvenim naukama“, *Sociološki pregled* 1/1965, str. 91–96 i još neki.

zaključiti ni danas pročitati se knjiga koja je, kako i sam Šušnjić pojašnjava, rezultat predavanja njegovim studentima koji su ga, zbog zadovoljstva koje su u odnosu na predavanja svoga profesora javno izražavali, na takav korak i sami motivirali.²

Šušnjićeva *Kritika sociološke metode: Uvod u metodologiju društvenih nauka* je, budući da je nastala kao priručnik za studente, strukturirana onako kako se ta vrsta literature i inače strukturira. Moralo se, dakle, u njoj naći mjesta za pitanja pojma i predmeta metodologije – i raspravom o njima, zapravo, ova knjiga i započinje. Temeljem toga, onda, Šušnjić određuje i znanost, definirajući je kao prikupljanje, opisivanje i klasifikaciju podataka, definiranje, mjerenje, eksperimentiranje, uopćavanje, objašnjavanje, predviđanje, te kontrolu i vrednovanje.

Moralo se, potom, u tako naslovljenom materijalu naći mjesta i za teškoće pri istraživanju društvenih pojava – one koje se tiču specifičnosti obilježja društvenih pojava. Govoreći o tome, još konkretnije, Šušnjić zaključuje kako „potpuna deskripcija i objašnjenje ostaju samo ideal“ (Šušnjić, 1973: 36) kojem se istraživači najčešće žele približiti na način da „između različitih činilaca koji tvore društvenu pojavu izaberu jedan i njega proglase odlučujućim“ (Šušnjić, 1973: 36). S druge strane, naglašava on, društvene pojave bitno obilježava i njihova povijesnost – a to, opet, znači da ni jedno vrijeme nije tako novo da se u njemu ne bi našla sva vremena. I na koncu, ljudi kao subjekti povijesti djeluju promišljeno prema određenim ciljevima koji su uvijek pod utjecajem specifičnih interesa i vrijednosti kojim se potiskuje istina – uz dodatak, dakako, da tom utjecaju nije jednostavno izbjeći zbog činjenice da je čovjek istodobno i istraživač i sudionik, a to znači da se „istina ne određuje kao slaganje naučnih ideja sa stvarnošću, već kao slaganje tih ideja sa grupnim (klasnim) interesima“ (Šušnjić, 1973: 57).

Morao se dio teksta posvetiti i osnovnim pojmovima, što Šušnjić čini u trećem dijelu svoje *Kritike sociološke metode*. Pri tome težište stavlja na polideterminiranost društvenih pojava, njihovu povezanost, uvjetovanost i nejednako djelovanje determinirajućih

² Pravo na ovakav sud mi, vjerujem, pripada i zbog činjenice da se pitanjima znanstvene metodologije gotovo četvrt stoljeća i sam bavim – i da su rezultat toga, pored većeg broja znanstvenih članaka, i tri sveučilišna udžbenika, koji se danas koriste kao literatura na dodiplomskim, master i doktorskim studijima u BiH i njezinu okruženju.

faktora u različitim povijesnim razdobljima kao obilježja sociološkog determinizma. Sukladno određenju predmeta sociologije on određuje i sociološke zakone kao zakone koji „utvrđuju nužne, opće i suštinske veze između pojava koje nisu iste vrste“ (Šušnjić, 1973: 97–98). Govoreći o osnovnim pojmovima, potom, Šušnjić dio analize posvećuje i funkciji teorije u istraživanju, naglašavajući da ona objašnjava, povezuje i omogućava provjeravanje zakona, ali i služi kao inspiracija i omogućuje jasne definicije osnovnih pojmova. Na koncu, u dio o osnovnim pojmovima uključuje i raspravu o hipotezama kao obilježju koje govori o specifičnom odnosu među pojavama – i koje mora biti provjerljivo i bez vrijednosnih elemenata. Jer, pojašnjava Šušnjić, hipoteza koja ima vrijednosni predznak „ne utvrđuje odnos između pojava kakav on jeste u stvarnosti“ (Šušnjić, 1973: 129) nego onakav kakav je u sustavu vrijednosti njihova istraživača.

Jedan, zapravo četvrti dio *Kritike sociološke metode* Šušnjić posvećuje analizi različitih shvaćanja sociološke metode – pozitivističkom, funkcionalističkom i strukturalističkom shvaćanju sociološke metode, te idealnotipskoj i metodi „razumijevanja“. No, posebnu pozornost posvećuje marksističkom shvaćanju sociološke metode kao kritici „društva sa stanovišta mogućnosti koje su u njemu sadržane, prigušene, zaboravljene“ (Šušnjić, 1973: 168) – a to, drugim riječima, znači da za Marksa znanost nije mišljenje koje je, kao u pozitivizmu, adekvatno činjenicama, već ono „koje te činjenice prekoračuje“ (Šušnjić, 1973: 190). Koje, dakle, u odnosu na strukturalizam, koji stvarnost promatra kao stvar, pravi epistemološki rez jer tu istu stvarnost analizira kao mogućnost u kojoj se čovjek pojavljuje kao stvaralačko biće.

Zadnji dio svoje *Kritike sociološke metode* Šušnjić posvećuje istraživačkim metodama.³ Naravno, pri tome ne zaboravlja istaći ni prednosti ni nedostatke svake od njih, posebice zbog činjenice da se čovjek u svome realnom životu ponaša sukladno svojim vjerovanjima i vrijednostima – i da to, po logici nužnosti, proizvodi ograničenja i u prikupljanju empirijskih podataka, kod promatranja prije svega, ali i statističke i nekih drugih metoda, odnosno tehnika.

³ Istina, dio onoga što on označava pojmom istraživačke metode autor ovog članka prepoznaje kao tehnike istraživanja. Pri tome se misli, prije svega, na promatranje, anketu i intervju, ali i na skaliranje i statističke tehnike obrade empirijskih podataka.

Metodologija: kritika nauke – novi korak u Šušnjićevom metodološkom mišljenju

Šušnjićeva *Metodologija: kritika nauke*, koja je doživjela više izdanja, ni na koji način nije odvojena od već tretirane *Kritike sociološke metode*. U pitanju je, sasvim suprotno, materijal koji omogućuje praćenje kontinuiteta njegova sazrijevanja u oblasti znanstvene metodologije. I opet su mu, kako u predgovoru i sam ističe, poticaj za pisanje bili studenti kojima je radio.

Inače, knjiga *Metodologija: kritika nauke* strukturirana je od dvije velike cjeline – *Strukture nauke*, koja se bavi problemima znanstvene metodologije i *Nauke o nauci*, u kojoj se detaljnije elaborira sud o znanosti različitih znanstvenih disciplina – filozofije, sociologije, psihologije, historije, logike, ali i, kako se Šušnjić izrazi, zdrava razuma.

Dio *Struktura nauke* Šušnjić je napisao kako bi se, četvrt stoljeća nakon *Kritike sociološke metode*, još jednom vratio temeljnim metodološkim pitanjima – sada, istina, na nešto drugačiji način. Svoju analizu on započinje raspravom o pretpostavkama na kojima počiva svaka znanost⁴ – o razlici između pojave i suštine, postojanju reda u svijetu te o, kako sam precizira, svojevrsnom filozofskom trojstvu, „pretpostavci da svijet postoji, da se on može spoznati, i da ta spoznaja ima vrijednost“. No, u vezi s tim u oči upada još jedan sud – da svaka znanost „počiva na pretpostavkama koje su izvan nje i koje ona usvaja na vjeru, jer ih svojim metodama ne može provjeriti kao istinite ili neistinite“ (Šušnjić, 1999: 8). Analiza se, potom, nastavlja pojašnjavanjem razlika između riječi i pojma s jedne, te apstrakcije i pojma s druge strane, ali i između pojedinih tipova pojmova, teorijskih i opisnih prije svega,⁵ te rasvjetljavanjem fenomena *hipoteze* kao bitno metodološkoga – od elaboracije samog pojma hipoteze i potrebe za njom, do izvora, osobina i vrsta hipoteza.

Pitanja *znanstvenih zakona* i *znanstvene teorije*, koja čine bitan dio sadržaja i Šušnjićeve *Kritike sociološke metode*, zaobići će se, dakako, nisu mogla ni u ovom kontekstu. Pri tome, radi li se

⁴ U vezi s tim vidjeti detaljnije poglavlje „Pretpostavke: Logika ne trpi nered“, str. 17–36.

⁵ O tome detaljnije u poglavlju „Pojmovi: svakoj pojavi dati ime“, str. 37–52.

o *znanstvenim zakonima*, pažnju zaslužuju posebice dva detalja – način na koji ih Šušnjić određuje,⁶ te činjenica da u njima vidi iskaze „koji se odnose na neograničen broj činjenica, iako su oni uvijek formulirani na osnovu ispitivanja ograničenog broja činjenica“, zbog čega se može reći da su oni „samo vjerojatni“, nikako i „potpuno provjereni na činjenicama“ (Šušnjić, 1999: 9). S druge strane, znanstvenu teoriju Šušnjić određuje kao „niz empirijskih generalizacija (odnosno znanstvenih zakona) koje su međusobno povezane u jedan logički neproturječan sistem na čijem vrhu je neko objedinjujuće načelo ili pretpostavka“ (Šušnjić, 1999: 89), uz dodatak, kako sam precizira, da teorija „otvara činjenice da govore o sebi“, te da bi bez nje te činjenice „ostale zauvijek nijeme“ (Šušnjić, 1999: 91).

Čitavo jedno poglavlje ove knjige posvećeno je predmetu znanosti. Šušnjić, naime, brani stav da se znanost ne ograničava samo na postojeće, nego svoju pažnju usmjerava i prema mogućim činjenicama. Ili njegovim vokabularom, stvarnost čine zajedno „činjenice plus mogućnosti sadržane u njima ili njihovoj organizaciji“ (Šušnjić, 1999: 113). Iz predmeta, potom, proizlaze i temeljne razlike između prirodnih i društvenih znanosti. Jer, naglašava Šušnjić, prirodne znanosti se bave činjenicama a društvene značenjima činjenica, u „prirodnim znanostima misao uzima oblik objašnjenja, a u društvenim oblik razumijevanja“, u prirodnima, u konačnici, „vlada načelo uniformnosti prirode“, a u društvenima „načelo raznolikosti kultura“ (Šušnjić, 1999: 117).

Respektabilan prostor u svojoj *Metodologiji: kritici nauke* Šušnjić ustupa i znanstvenim metodama, kojima se krajnje ozbiljno bavio i u *Kritici sociološke metode*. A njih promatra na dvije ravni – općoj, podrazumijevajući pod metodom opću orijentaciju u istraživanju, i posebnoj, kada pod pojam metoda smješta ono na što se misli kad se govori o istraživačkim tehnikama⁷ (Kukić, 2015).

Ono, pak, što se u *Metodologiji: kritici nauke* doima novim, iako se elemente toga daje pronaći i u ranijim Šušnjićevim radovima, je pitanje normi znanosti, zapravo mjerila znanstvene istine

⁶ Znanstveni zakon je, precizira on, „opći, stalan, nužan i suštinski odnos između pojava, a ovaj odnos se izražava u obliku odnosa između pojmova“, str. 8–9.

⁷ U udžbeniku *Metodologija znanstvenog istraživanja* iz 2015. godine, za razliku od Šušnjića slijedim logiku razlikovanje metoda (općih i posebnih) i tehnika (kvantitativnih i kvalitativnih) prikupljanja i obrade empirijskih podataka.

– objektivnosti,⁸ logičnosti,⁹ sistematičnosti, provjerljivosti,¹⁰ mjerljivosti¹¹ i skladnosti znanstvene misli. Apostrofirana mjerila su mu, u konačnici, poslužila i za definiranje znanosti kao objektivne, logične, sistematične, provjerljive, mjerljive, skladne metode „racionalnog i iskustvenog prikupljanja, opisivanja, predviđanja, kontrole i vrednovanja činjenica“ (Šušnjić, 1999: 154).

Skoro tridesetak stranica teksta *Metodologije: kritike nauke* Šušnjić posvećuje i zadacima znanosti. Prvi među njima je, nema dvojbi, „prikupiti što više podataka o predmetu kojeg se promatra“ (Šušnjić, 1999: 159). Isto toliko je, potom, važan i što točniji opis – uz dodatak, dakako, „ako opis nije vjerna činjenicama, onda sve kasnije faze u znanstvenom istraživanju, kao što su objašnjenje i razumijevanja (a pogotovo predviđanje), mogu biti upropaštene“ (Šušnjić, 1999: 162). Jedan od zadataka znanosti jeste i klasificiranje činjenica, odnosno podataka, uvijek s obzirom na neko mjerilo. Jer, naglašava Šušnjić, tek kada se činjenice, odnosno podaci, „klasificiraju, u njih ulazi prva zamisao o nekoj povezanosti“ (Šušnjić, 1999: 165). Na listi bitnih zadataka znanosti za Šušnjića je i definiranje osnovnih pojmova, teorijskih i opisnih, a potom i objašnjenje istraživane pojave, odnosno „otkrivanje njezina uzroka nastanka, njezine strukture, funkcije, forme itd“ (Šušnjić, 1999: 171). Bit znanosti, društvene prije svega, pa onda i jedan od njezinih zadataka, je i predviđanje, uz dodatak da je manje specifične težine predviđanje samih događaja od predviđanja posljedica koje takvi događaji mogu izazvati. Mnogi bi s predviđanjem listu zadataka znanosti i zaokružili. Šušnjić, međutim, ne dijeli takav pristup. Dapače, naglašava da nema znanosti bez kontrole, pokušaja „ovladavanja društvenim procesima koji bi inače tekli spontanim tokovima“ (Šušnjić, 1999: 180).

⁸ Pri tome valja naglasiti stav kako je „apsolutna objektivnost čist mit, ali težnja ka istini nije“, str. 140.

⁹ Nelogičnost se, navodi Šušnjić, „može uzeti kao prvi znak da nije riječ o znanstvenim izrazima“, str. 144.

¹⁰ Osnovno pravilo u znanosti, tvrdi Šušnjić, glasi: „radi tako da ono što si otkrio može biti provjereno i od drugih istraživača ponovljeno“, str. 146.

¹¹ Pri tome se, istina, princip mjerljivosti i ne apsolutizira. Naprotiv, dodaje se da „do istinskih spoznaja dolazimo i na druge načine, koji ne podrazumijevaju mjerenje, ili gdje ono nije moguće“, str. 148.

Druga cjelina Šušnjićeve *Metodologije: kritike nauke*, naslovljena kao *Nauke o nauci*¹² ili *nauka kao predmet ogovaranja*, u potpunosti je posvećena načinu na koji svoj odnos prema znanosti izgrađuju različite discipline. Mada je puno šire strukturirana,¹³ u okviru ove cjeline pažnja se usmjerava na četiri njezina detalja – na filozofiju i sociologiju znanosti te sociologiju spoznaje i veze znanosti i zdrava razuma.

Ne treba isključiti mogućnost da je temeljno obrazovanje, ali ni procjenu da je u filozofiji prapočetak intelektualnog, razlog da ovaj dio analize Šušnjić započne propitivanjem *filozofije znanosti*, dijela teorije spoznaje koji je posvećen isključivo znanstvenoj spoznaji. Da, pri tome, ne bi bilo dvojbi, on se potrudio nešto detaljnije odrediti i sam predmet filozofije znanosti. A ona se, veli, uz sve ostalo, bavi i „razgraničavanjem znanstvene spoznaje od drugih oblika spoznaje“, podrazumijeva „svijest o granicama znanosti: govori nam što znanost može, a što ne može spoznati“ (Šušnjić, 1999: 209). No, sve to ne smatra i dovoljnim, zbog čega ne bježi od potrebe da zadaću filozofije znanosti i detaljnije odredi markirajući posebice pet takvih obveza. Zadaća filozofije znanosti je, dakle, da „utvrdi jedinstvenu logičku strukturu znanosti“, „ukaže na granice znanosti u objašnjavanju i razumijevanju svijeta“, „odredi kriterije razgraničenja (...) od drugih spoznajnih pokušaja objašnjenja i razumijevanja svijeta“, „istakne načela i pretpostavke na kojima počiva svaka znanost“ i, na koncu, „ispita i dokuči krajnji smisao znanosti kao sistema spoznaje“ (Šušnjić, 1999: 213).

Odmah do filozofije znanosti, potom, u Šušnjićevom poretku je *sociologija znanosti* kao znanost o socijalnom sustavu. Ili, kako sam pojašnjava, kao „poseban slučaj istraživanja razlika između zvanične i nezvanične organizacije društva i njegove kulture“ (Šušnjić, 1999: 231). Za razliku od filozofije znanosti koja pripada unutarnjem, sociologija znanosti je, skupa s psihologijom i historijom znanosti, jedna od manifestacija vanjskog pristupa razumijevanja znanosti koji

¹² Da ne bi bilo nejasnoća, Šušnjić pojašnjava što pod pojmom *znanost o znanosti (nauka o nauci)*, sam podrazumijeva. U pitanju se, navodi, „iskustvene znanosti i filozofske discipline koje za predmet svoga istraživanja imaju znanost“, str. 231.

¹³ U okviru cjeline *Nauke o nauci*, naime, Šušnjić svoju analizu usmjerava na filozofiju znanosti, sociologiju znanosti, psihologiju znanosti, historiju znanosti, logiku znanosti, te sociologiju spoznaje i znanost i zdrav razum.

podrazumijeva „raspravu o prirodi i strukturi znanstvene spoznaje uopće i svakom pojedinom elementu koji tu strukturu sačinjava“ (Šušnjić, 1999: 231) – i uz ostalo, sebe može pitati, „da li sama sociološka metoda navodi na pomisao da su društveni uvjeti (potrebe) odlučujući za razvoj znanosti“ (Šušnjić, 1999: 232).

Krajnje zanimljiv je i način na koji se elaborira *sociologija spoznaje*, znanost u središtu čijeg interesa je spoznaja u najširem smislu, dakle ne samo znanstvene i filozofske spoznaje nego sve što određena zajednica smatra znanjem – „zdravo-razumsko, mitsko, umjetničko, ideološko, itd.“ (Šušnjić, 1999: 277) zbog čega ju se nerijetko, umjesto sociologije spoznaje, označava terminom *sociologija ideja i vjerovanja*. Pri tome je, smatra Šušnjić, vrlo važno da ona, kako god je označili, „ne govori o suštini spoznaje (...) nego o njezinim funkcijama u društvenom životu (...) držeći da su funkcije bitnije od suštine“ (Šušnjić, 1999: 282). A Šušnjić iz mase tih funkcija – uz dodatak da ideje, vjerovanja i vrijednosti nemaju samo funkciju spoznaje – izdvaja po njemu najznačajnije, a u kontekstu ove analize se markira tek dio njih. Jedna od takvih je, primjerice, *funkcija komunikacije* koja se najčešće izražava riječima i pojmovima, dakle jezikom. Od izuzetne važnosti, potom, je i podatak da ideje, vjerovanja i vrijednosti nude *identitet i identifikaciju*, zbog kojih se ljudi, koji ih dijele, „međusobno najbolje razumiju i prepoznaju“ (Šušnjić, 1999: 283). Zanimljivo bi krajnje pogrešno bilo i *integrativnu funkciju* ideja, vjerovanja i vrijednosti kojima se ponekad, ako doprinose integraciji društva, pripisuje čak i religiozno značenje. Jedna od funkcija ideja, vjerovanja i vrijednosti koje Šušnjić apostrofiraju jeste *funkcija orijentacije* zbog činjenice da budući da čovjek „ne može da živi bez nekog putokaza u svijetu prepunom mogućnosti“ (Šušnjić, 1999: 283), da mu svaki sistem ideja, vjerovanja i vrijednosti služi kao svojevrsna „obrana od nereda“, da se s njima osjeća sigurnijim. Vrlo značajna je i *funkcija prilagođavanja na promjene*, ne samo prema vanjskom svijetu nego i u odnosu „na neka unutarinja stanja u svojem duševnom i duhovnom životu“ (Šušnjić, 1999: 284). *Opravdanje poretka*, odnosno *njegova legitimacija*, je također funkcija koju Šušnjić izdvaja, a u posebno oštroj formi se manifestira „u uvjetima društvene i kulturne podijeljenosti i rascjepkanosti“. Iskustvo tranzicijskih društava, posebice onih koja su za sobom ostavila vrijeme zaoštrenih konflikata – kakvo je, primjerice, bosanskohercegovačko društvo – u prilog

tome najzornije svjedoče. I na koncu, uz dodatak da se time funkcije ideja, vjerovanja i vrijednosti ne iscrpljuju, vrijedi markirati *regulativnu funkciju*, činjenicu da društvo „ne mora primjenjivati grubu silu ili kažnjavati (nagrađivati) svoje članove da bi se ponašali na društveno prihvatljiv način, već njihovo ponašanje može kontrolirati i usmjeravati“ putem zakona, potom običajnih, ideoloških, moralnih, vjerskih i inih normi, kada je kontrola, budući se premješta iz vanjskih okolnosti u unutrašnjost svijesti ili podsvijesti, „manje vidljiva, ali ne i manje efikasna“ (Šušnjić, 1999: 285).

Na koncu, u ovom prikazu Šušnjićeva oglada *nauke o nauci* pažnja se poklanja i njegovom stavljanju u odnos znanosti i zdrava razuma. U samom startu, naime, on daje do znanja da je u odnosu na zdrav razum znanost i nešto drugo i nešto više. I naravno, pojašnjava zbog čega. Ako bi, veli, „iskustvo zdravog razuma bilo dovoljno da rješava sve probleme, znanost ne bi bila ni potrebna“ iz jednostavnog razloga što ona, znanost, „tek počinje tamo gdje iskustvo zdrava razuma (...) ne može riješiti iskrslu problem: znanost polazi od stečenog iskustva, li ga i nadilazi“ (Šušnjić, 1999: 289). Baš zbog toga nije rijetka situacija da znanstvena teorija „može biti istinita a da zdrav razum u nju ne vjeruje“, kao što i „zdrav razum može vjerovati u neku teoriju koja je pogrešna sa stanovišta znanosti“ (Šušnjić, 1999: 295).

Riječ na kraju

Đuro Šušnjić je jedan od simbola znanstvene misli na prostorima bivše SFRJ. I ova prigoda je prilika da se taj sud izrekne u najeksplicitnijoj formi. U prilog apostrofiranom sudu u ovoj analizi je iskorišten njegov doprinos znanstvenoj metodologiji. No, na podjednako uvjerljiv način navedeni sud je moguće braniti i u svim drugim područjima Šušnjićeva znanstvenog angažmana, u sociologiji religije posebice. I stoga bi riječ na kraju možda najuputnije bilo završiti sudom da će se Šušnjića, kako god je osobni pečat dao vremenu prethodnih više od šest desetljeća, s pijetetom, ljudskim i znanstvenim respektom spominjati i u predstojećim desetljećima. I da će to podjednako intenzivno činiti oni koji se s njim u ponečemu ne slažu, kao i oni koji u njemu prepoznaju vlastitog intelektualnog i ljudskog idola.

LITERATURA

- Kukić, S. (2015). *Metodologija znanstvenog istraživanja*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Šušnjić, Đ. (1973). *Kritika sociološke metode (Uvod u metodologiju društvenih nauka)*. Gradina.
- Šušnjić, Đ. (1999). *Metodologija: kritika nauke*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2021). *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60048>, pristupljeno 4. 3. 2021.
- Vujević, M. (1973). „Dr Đuro Šušnjić, Kritika sociološke metode (Uvod u metodologiju društvenih nauka)“. *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 10, No. 4, str. 481–483.

O kritici sociološke metode i još ponečemu

*Ko izbegava kritiku, u stvari,
ne želi da zna.*

Karl Jaspers

*VERI
od koje sam naučio
da je nada
potrebnija od istine.*

Đuro Šušnjić

Nelagodica

Moja nelagodica proizilazi iz činjenice da sam već u više navrata pisao o liku i delu Đure Šušnjića. Prvi put pre trinaest leta u omalom izdanju *Uzornici i prijani: Skice za portret YU sociologa religije* (Đorđević, 2008a) pod jednostavnim naslovom „Đura Šušnjić“ (Đorđević, 2008b: 113–123). Taj esej malčice doteran, i pod natpisom „Sociolog religije osobenog dela: skica za portret Đure Šušnjića“¹ (Đorđević, 2009: 71–86), preštampan je u knjizi *Izvan igre, na putu* koju je Milan Vukomanović (2009) priredio profesoru na dar. Nema se kud, jer kako reče Slavica Batos: „Lepota nedoumica je u tome što traju“ – pa krenimo na rabotu, odagnimo nelagodu i raspršimo kolebljivost. Pokušajmo da od zaborava otrgnemo sećanja na rasnog sociologa koji je 70-ih godina minulog veka uzdrmao delomice učmalu nišku akademsku i kulturnu čaršiju.

¹ Skice za portret Štefice Bahtijarević, Srđana Vrcana, Nikole Dugandžije, Jakova Jukića (Željka Mardešića), Marka Kerševana, Nikole Skledara, Esada Čimića, Sergeja Flerea, Ivana Cvitkovića i Đure Šušnjića – i njima se vrlo gordim.

Stalna izloženost uticaju od mene starijih profesora, koju sam bez zazora priznavao, dovela me je do toga da se tom probranom krugu učitelja i prijatelja odužim člankom i, najčešće, priređenim zbornikom-spomenicom s podužim predgovorom. Tako su izašle sledeće publikacije posvećene: gorepomenutim sociolozima religije (Đorđević, 2008 a), sociolozima naselja, grada i sela – Jovanu Ćiriću i Đuri Stevanoviću – (Đorđević i dr., 2010; Đorđević, 2014), sociolozima kulture Veselinu Iliću, Prvoslavu Raliću, Ratku R. Božoviću – (Đorđević, 2003a; Đorđević, 2005; Đorđević, 2021a).

Nastavnik–utemeljitelj

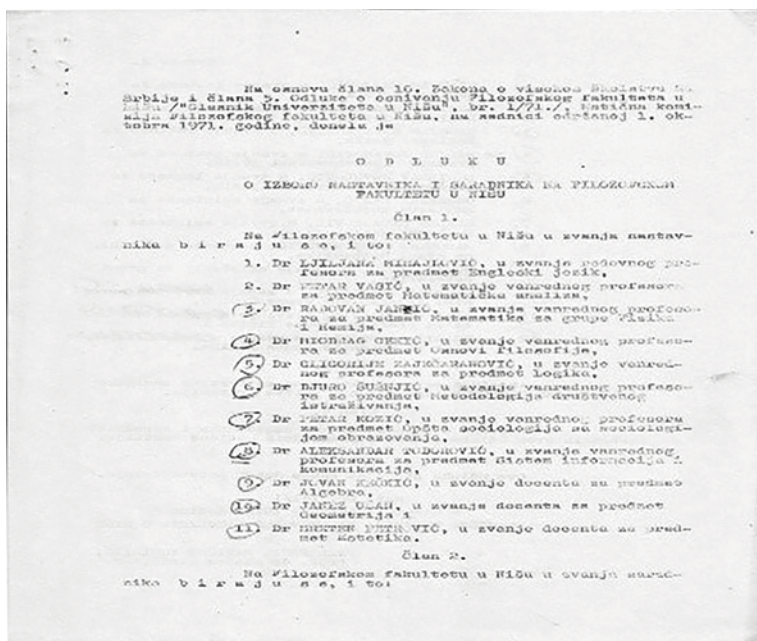
Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu ove jeseni, u oktobru, slavi pet desetleća od osnivanja. Za jubilej se, pod priređivačkom palicom Dragana Todorovića (2021), pojavljuje monografija² *Koreni i krila*. Doktor Šušnjić je kao prvi na spisku – ostali su redom: prof. dr Sreten Petrović, prof. dr Sergej Flere, prof. dr Vladimir Nešić, prof. dr Nedeljko Bogdanović, prof. dr Dragana Mašović i prof. dr Dragoljub B. Đorđević – pozvan da dâ intervju za poglavlje „Profesori govore“. On je za nestandardnu, svečarsku knjigu, za koju tvrdimo da će biti izdavački događaj, s golemim zadovoljstvom priložio neuobičajan ispovedni esej „Da se ne zaboravi“ (Šušnjić, 2021: 51–57), koji će, čvrsto vam stojim, izazvati još veću pažnju akademske i šire javnosti. Odakle se nađe na čelu kolone?

Svrni-obrni, Đura je među malim brojem prvoizabраниh profesora u stalnom radnom odnosu pri zasnivanju niškog Filozofskog fakulteta (sl. 1).

Odmah je osvojio zvanje vanredni profesor. Donde je imao objavljene dve vredne knjige: 1) *Pojam zakona u sociologiji* (1967), što je njegova doktorska disertacija, odbranjena pred danas nezamislivo vrhunskom komisijom: prof. dr Mihailo Marković, mentor, prof. dr Vojin Milić, prof. dr Veljko Korać i prof. Mihailo Popović. Tezu je obelodanio Institut društvenih nauka, u kojem je radio 12 godina i

² Startovao je kao mešavina društveno-humanističkih i prirodno-matematičkih nauka, kao i DIF-a, sa studijskim Grupama za sociologiju kulture i obrazovanja, anglistiku, matematiku, fiziku, hemiju, fizičko vaspitanje i pedagoško-psihološke nauke. Kasnije su se izdvojile tri nove visokoškolske ustanove: Prirodno-matematički fakultet, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja i Fakultet umetnosti.

Slika 1: Odluka o izboru nastavnika i saradnika na Filozofskom fakultetu u Nišu (1971, arhiva F. fakulteta)

koji mu skupom „Život za ideju – o značaju i delu Đura Šušnjića za društveno-humanističke nauke“ javno iskazuje zasluge; on je i iz IDN-a pristigao na novoosnovani Filozofski fakultet u Nišu. 2) *Otpori kritičkom mišljenju* (1971), koji su ga namah vinuli u visine srpskog i jugoslovenskog sociološkog bratstva, u red sociologa velikog zamaaha i izražajnosti. – „To je knjiga program: svako poglavlje iz te knjige kasnije je preraslo u knjigu!“ (Šušnjić).

Na niškoj Grupi za sociologiju utemeljio je Metodologiju društvenih istraživanja (sociološki obojenu) i mnogo pre drugih, skoro proročki, Sociologiju saznanja, sada najprosperitetniju sociološku disciplinu. Kako se desilo da, za razliku od ostalih nastavnika, nije odgajao naslednike?³

³ Držimo na umu da se samo nekoliko godina pre (1966) u Sjedinjenim Državama pojavila ključna knjiga *The Social Construction of Reality – A Treatise in the Sociology of Knowledge* (Berger and Luckmann), prevedena tek 1992. u Zagrebu (*Socijalna konstrukcija zbilje*).

Sa njima nije imao sreće. Metodologiju društvenih istraživanja preuzeo je nesrećni Živojin Nikolić – koga je zbog lukrativnog razloga iz Novog Sada doveo i instalirao Gligorije Zaječaranović – neshvatljivo beznačajna osoba koja je upropastila predmet i osujetila desetak naraštaja studenata za temeljna sociološka znanja. Posle su se menjali honorarci – Hristivoje Pejčić, Marija Bogdanović, Srbo-bran Branković – da bi se konačno sa Univerziteta u Prištini pridobila metodolog Jasmina Petrović, niški đak, koja je upristojila i uzdigla do poželjnog nivoa tako odsudnu sociološku disciplinu.

Za Sociologiju saznanja izabrao je miljenika Miodraga Milenkovića, talentovanog sociologa, koji je zaista mnogo obećavao, ali koji nije ispunio očekivanja, čak nije uspeo ni da doktorira. Koliko je voleo pomoćnika-štićenika govori i podatak o tome da je, još kao studenta, u popularnoj publikaciji *Cvetovi i tla* citirao jedan njegov izricaj: „'Ptici i misli može se porušiti гнездо, ali im se ne mogu od-uzeti krila' – sjajno kaže M. Milenković“ (Šušnjić, 1982: 271). Nažalost, umro je pre kojeg leta (2014) kao večiti asistent, ali ga Đuro i ove, 2021. godine rado navodi: „Od toga dana nisam odlazio a da me nekoliko njih nije ispratilo na železničku stanicu, a ni dolazio a da me grupa njih nije čekala, predvođena Mićom Milenkovićem, koji je imao, kako urođen smisao za humor, tako i za oponašanjem onih koje je dobro poznavao, pa i mene, pozivajući me na ručak rečima: 'Profesore, u ime radničke klase, kolje se prase'“ (Šušnjić, 2021: 53).⁴

Predavanja

Da se zna i pamti! Doktor Šušnjić je bio daleko najpopularniji nastavnik niškog Filozofskog fakulteta u osmoj deceniji minulog veka. On nije bio, daleko bilo, zlodejanac. Naprotiv, išao je u drugu krajnost i bio na ispitima, cenimo, preterano blag prema studentima. Sva je sreća što oni nisu zloupotrebljavali njegovu popustljivost: stideli su se da pristupe polaganju bez temeljnog savlađivanja gradiva.

Predavao je svakonedeljno. Znao je šta zna, i to je pitko i maestralno prenosio studentima. Na redovna predavanja iz Metodologije društvenih istraživanja i Sociologije saznanja dolazili su visokoškolarci inih fakulteta i uopšte građani građani, a često su akademci, koji su

⁴ Kod bliskih je bio i konagđžija.

već položili njegove discipline, ponovo slušali iste predmete. Svagda se tražila šamlica više. – Među stajateljima bila je i moja malenkost.

A nije da nije imao takmace tih 70-ih godina. Plejada vrhunskih profesora, kojima bi se podičio ikoji evropski univerzitet i čija imena s dubokim poštovanjem beležim, nagovarala nas je na sociologiju kao kritičku i humanističku nauku bez koje nije moguće urediti zajednicu s ljudskim likom: Štefica Bahtijarević i Vuko Pavićević (Sociologija religije), Manojlo Gluščević (Kulturna antropologija), Vladimir Goati (Sociologija politike), Milan Damjanović (Istorija kulture i civilizacije), Gligorije Zaječaranović (Logika), Danilo Ž. Marković (Sociologija rada), Vladimir Milanović (Istorija socijalnih teorija), Anđelka Milić (Sociologija porodice), Ilija Stanojčić (Opšta sociologija), Sreten Petrović (Sociologija umetnosti, Estetika), Aleksandar Todorović (Sociologija kulture, Sociologija masovnih komunikacija), Jovan Ćirić (Sociologija naselja, Demografija), Sergej Flere (Sociologija obrazovanja i vaspitanja), Miodrag Cekić (Sociologija morala, Uvod u filozofiju)⁵ (Todorović, 2019a; Todorović, 2019b: 7–41; Đorđević, 2021b).

Đura je ostavio primetan sociološki beleg, zaorao duboku brazdu u nišlijski sociološki krug, umnogome oblikovao kritičku klimu i prineo stasavanju nekolicine, kasnije se ispostavilo, vrsnih srpskih sociologa – njegovih niških đaka. O tome veli: „Da je početak rada Filozofskog fakulteta u Nišu bio najplodniji u njegovoj pedesetgodišnjoj istoriji svedoče imena profesora koji su nesebično delili svoje iskustvo i znanje, kao i imena grupe studenata koji su stekli doktorate i sami postali profesori i pisci značajnih socioloških radova. Evo samo nekoliko mojih bivših studenata sa kojima se i danas rado čujem i vidim: Dragoljub B. Đorđević, Dragan Žunić, braća Đokica i Zoran Jovanović, Danijela Gavrilović... Oktavio Paz bi rekao: 'Toliko nas ima da nas ima malo.'“ (Šušnjić, 2021: 57).⁶

Ovde je mesto da se osvrnem na činjenicu koja svedoči o tome da su pojedini snevali da po svaku cenu budu „Šušnjići“. U toj golemaškoj želji, bez da učine neizostavan kritički otklon od idola, sagoreli su pretvorivši se u jalove podržavaoce. Đurina predavanja su sugestivna, on jeste zavodljiv predavač – leporekost, dok su mnogi slušaoci povodljivi.

⁵ O tzv. herojskom dobu niške Grupe za sociologiju videti u spomenici *Biti sociolog*, „Razgovoru Dragana Todorovića sa Dragoljubom B. Đorđevićem“ i traktatu „Sociologija nije propalo preduzeće“.

⁶ Moj sud o njima u prethodno podvučenom „Razgovoru...“.

Kritika sociološke metode

Neko će me priupitati zašto sam u naslov turio profesоровu knjigu, a o njoj izveštavam na samo stranicu-dve traktata (sl. 2). Čitalačka porota odlučuje i presuđuje o knjigama. U njegovom primeru veoma povoljno, dela mu se čitaju nadušak; on je, blago rečeno, hitičan pisac, svagda više puta tiskan. Ja se priklonih *Kritici sociološke metode* (Šušnjić, 1973) zato što je to:

1. Prva knjiga iz sociologije koju sam u životu kupio (ne računam srednjoškolski udžbenik „Osnovi nauke o društvu sa društvenim uređenjem Jugoslavije, za III razred gimnazije“ koji je bio obavezan, i nikakav – ne pamtim čak ni ime pisca, da li beše Marko ili Mirko?, dok mu je prezime bilo Perović).
2. Prva knjiga koju je na osnovu predavanja visokoškolarcima prve, druge ili treće generacije napisao neko od nastavnika novoustanovljenog Filozofskog fakulteta u Nišu. Još je bila u skriptama za prvu generaciju i skoro do samog ispita za moju, drugu generaciju (1972/73) studenata Grupe za sociologiju. Tek onda pristižu izdanja inih Đurinih kolega: *Sociologija masovnih komunikacija, Estetika i sociologija: uvod u savremenu sociologiju umetnosti, Obrazovanjeu društvu. Uvod u sociologiju vaspitanja i obrazovanja, Istorija kulture. Sa principima izlaganja i tumačenja*⁷ (Stamenković, 2021).
3. Prva knjiga koja me je već na brucškoj akademskoj godini nagovorila na sociologiju i usadila mi ljubav prema njoj (posvetio sam joj trećinu svog života, druge dve familiji i kafani). U međuvremenu su mi narasle ambicije, ali sam se tek posle više od dvadeset leta osmelio i pokušavao i ja nekoga da „privedem“ sociologiji – netradicionalnim priručnicima (Đorđević, 1996, 2001; Đorđević, 2016, 2017, 2020) i monografijama (Đorđević, 2011, 2012; Đorđević, 2018, 2019; Đorđević i Todorović, 2020).
4. Prva knjiga koja mi je rano stavila do znanja da je grehota svesti sociologiju na statistiku, predračun, varijable i konstante, što se sada jasno pokazuje po nju pogubnim – obolela je od kvantifikomanije.

⁷ Anotacije o tim i ostalim knjigama Grupe za sociologiju nalaze se u hvale vrednom izdanju *Katalog izdanja Filozofskog fakulteta u Nišu (Anotacija odabranih knjiga nastavnog osoblja 1971–2021)*.

- (To je najočiglednije sa istraživanjem „korone kauboja virusa“: „Hipnotisan vatrometom statistike, čovek se odjednom trza na pomisao da ova naizgled neosporna slika nema – i da prikriva – suštinu: bolesno društvo, u kojem je zdravstvena kriza samo jedan od simptoma, pod hitno treba obnoviti“⁸ (Ramber, 2021: 10).
5. Prva knjiga koja me je uputila u pravcu smeštanja sociologije između nauke i umetnosti – u Šušnjićevom slučaju posebno književnosti – što tek sad pojedini sociolozi potenciraju. Primerice, američka trojka u uvodu zbornika radova *Social Theory Now* (2017), pozivajući se na nemačkog sociologa Volfa Lepenesa (Lepenes), zaključuje: „Sociologija je podložna dvostrukoj probi: mora da prođe ispit epistemološkog vrednovanja koje nalažu empirijske nauke, a istovremeno da prođe rasuđivanja o njenoj estetskoj privlačnosti koja je tipična za umetnost i humanističke nauke“ (Benzecry, Krause and Reed, 2017: 6).
 6. Prva knjiga koja me je podstakla da i sâm koristim beletristiku u sociološkom radu, ispomažem se mislima i izvodima iz opusa proverenih literata. No nema takvoga među domaćim sociolozima koji se više nego profesor Đura služi književnošću. Možda obojica dajemo za pravo stavu Slobodana Vladušića: „Književnost uvek bolje vidi neke stvari od sociologije ili ekonomije, zato što je potpunija, celovitija i zato što donosi doživljaj sveta, a ne samo njegovo objašnjenje“ (Tasić, 2021: 16).
 7. Prva knjiga koja me je opomenula da, kad se počnem baviti naukom, povedem računa o načinu izražavanja misli. Ne uzima Šušnjić džaba u *Kritici sociološke metode* zakrilaticu Marksovu misao „U istinu ne spada samo rezultat, već i put do nje“. On je oličenje sociologa sa odnegovanim, sopstvenim stilom. Naspram mnogih koji zagadiše sociološki jezik, uz to učinivši ga nečitljivim i zakučastim, i ispoljivši zapanjujuće siromaštvo, Đurin se odlikuje životnošću teksta, izražajnim obiljem – koji put i izvalama, tj. vicom, šalom i dosetkom – bez izveštačenih izmišljotina, poštalicama i klišeja. Njegov stil ne povlađuje čitačima na način koji opisuje Dragan Babić: „Postoje pisci koji pišu za čitaoce. Oni znaju

⁸ Čemu se davno podsmevao akademik Radomir Lukić – „Ide Mara ispod sela 30 posto nevesela“, oštro kritikovao i Ernesto Sabato (Sabato): „Koren ove greške leži u tome što našom civilizacijom vlada kvantitet, što je dovelo do toga da nam se čini da je jedino stvarno ono što se može kvantifikovati, a da je sve ostalo samo varljiva iluzija naših čula“.

- koliko ljudi pročitava svaku njihovu knjigu, koja će biti njihova zarada i koliko često moraju da objavljuju da bi ostali rentabilni. Nasuprot njima su pisci koji ne razmišljaju o književnosti u kontekstu finansijskog kapitala, a među njima su i oni koji ne samo da ne pišu da bi bili dopadljivi publici već pišu da bi izrazili određenu ideju, ne obazirući se na broj čitalaca”⁹ (Babić, 2021: 10).
8. Prva knjiga koja mi je potpalila sociološku maštu još pre čitanja *Sociološke imaginacije*, makar samo Šušnjićevim pozivanjem na slavnu rečenicu Rajta Milsa (Šušnjić, 1964: 156): „Posedovati svest o ideji društvene strukture i njome se razumno i sa osećanjem služiti znači raspolagati sposobnošću ustanovljavanja takvih veza između veoma raznorodnih ambijenata. Biti u stanju to uraditi znači posedovati sociološku imaginaciju.”
 9. Prva knjiga koja me je posavetovala kako da se trudom razvijem u *čoveka sociologije*: „Čovek sociologije nije neko ko živi u svetu sociologije, umesto u stvarnom svetu. Naprotiv. Čovek sociologije je prisutniji u realnom svetu od tzv. 'običnog' čoveka upravo zato što veštinu tumačenja primenjuje i na sam svet: zato čovek sociologije u svetu ne vidi samo ono što je očigledno, već ima tu moć da vidi i razume i ono nevidljivo ili jedva vidljivo. Svet tako za njega postaje šuma znakova koji se tumače i koji ga vode do mnogih tajni koje nisu sve lepe, ali ih je lepo otkrivati. Tako život postaje lepši, sadržajniji, intenzivniji i to nije stvar novca koji se ima na račun, već veštine tumačenja kojom je čovek ovladao uz pomoć sociologije”¹⁰ (Vladušić, 2021: 29–30).
 10. Knjiga koju bi trebalo što hitnije nanovo objaviti, i to bez ikakvih doterivanja, izmena i dopuna, to jest „naknadne pameti”.

⁹ Ivan Božić, istoričar, prenosi Mileta Prodanović, savetovao je: „I da su u umetnosti, pa i u nauci, od izuzetnog značaja mašta, duhovitost i sposobnost da se u trenutku kada je to potrebno bude vrcav, na način na koji neće biti uštogljen.”

¹⁰ Kopija izričaja S. Vladušića; jedino je reč „književnost” zamenjena terminom „sociologija”: „Čovek književnosti nije neko ko živi u svetu književnosti, umesto u stvarnom svetu. Naprotiv. Čovek književnosti je prisutniji u realnom svetu od tzv. 'običnog' čoveka upravo zato što veštinu tumačenja primenjuje i na sam svet: zato čovek književnosti u svetu ne vidi samo ono što je očigledno, već ima tu moć da vidi i razume i ono nevidljivo ili jedva vidljivo. Svet tako za njega postaje šuma znakova koji se tumače i koji ga vode do mnogih tajni koje nisu sve lepe, ali ih je lepo otkrivati. Tako život postaje lepši, sadržajniji, intenzivniji i to nije stvar novca koji se ima na račun, već veštine tumačenja kojom je čovek ovladao uz pomoć književnosti”.

Slika 2: *Kritika sociološke metode* (1973, korica)

Uh, umalo da zaboravim! Da ne bih nepotrebno duplirao posao, iz stručnog pera, od strane metodologa Jasmine Petrović (2021: 9), pozajmljujem svežu anotaciju *Kritike sociološke metode* koja je ušla u spominjani *Katalog izdanja Filozofskog fakulteta u Nišu (Anotacija odabranih knjiga nastavnog osoblja 1971–2021)* (Stamenković, 2021), takođe štampan uz pedesetgodišnjicu Filozofskog fakulteta:

„Šušnjić, Đuro. (1973). *Kritika sociološke metode. Uvod u metodologiju društvenih nauka*. Niš: Gradina, 319 str.

Uočavajući nevelik broj izvora za izučavanje metodoloških problema na srpskom jeziku, autor knjige je, kako navodi u Predgovoru, sistematizovao i uobličio svoja predavanja studentima Univerziteta u Nišu, s ciljem da posluže kao osnovno udžbeničko štivo. Polazno stanovište za pisanje ovog udžbenika, autor određuje kao marksističko-humanističko i kritičko, a metodologiju shvata kao kritiku nauke i naučnog metoda. Tekst knjige je organizovan u pet celina. Nakon što je određen pojam metodologije (i to pre svega iz etimološkog ugla) i definisan predmet metodologije kroz nominalnu definiciju (pobrajanje aktivnosti naučnika koje izučava metodologija), autor se osvrće na teškoće ispitivanja društvenih pojava. Ukazujući na složenost i dinamičnost društvenih pojava, njihovu teološku prirodu i opterećenost vrednosnim aspektom, autor skreće pažnju na teškoće registrovanja, merenja i eksperimentisanja u društvenim naukama, pokušavajući istovremeno da istakne neke od osnovnih logičko-epistemoloških odlika naučnog saznanja kao i na razlike koje u tom smislu postoje u prirodnim i društvenim naukama. Treće poglavlje tiče se razmatranja nekih od osnovnih pojmova neophodnih za ovladavanje metodologijom društvenih istraživanja: sociološki determinizam, naučni zakon, naučna teorija i njene funkcije u istraživanju, hipoteza i njene funkcije u istraživanju, uzročnost, korelacije. U četvrtom poglavlju naslovljenom *Različita shvatanja sociološkog metoda*, kratko su predstavljena tumačenja metoda u pozitivističkoj, marksističkoj, funkcionalističkoj, strukturalističkoj teoriji i istorizmu, kao i u Veberovoj koncepciji sociologije. Knjiga završava razmatranjem istraživačkih metoda i tehnika: posmatranje, intervju, anketa, analiza sadržaja, eksperiment, uporedni metod, sociometrija, skaliranje istoriografska metoda i osnovne statističke metode.

Anotirala: Jasmina Petrović“

Posvete i gesla

Profesor Đura je majstor u odabiru velikih misli koje je stavljao na početku knjiga ili ispred poglavlja.

Posvete, većma napisane članovima familije – od Vere do Olje, preko unuka i sinova, do oca, braće i sestara – i gesla preuzeta od umnih mislilaca (K. F. fon Vajczekera, V. Igoa, K. Jaspera, M. Jursenar, S. J. Leca, K. Marksa, E. M. Remarka, Č. Tejlora...),

pa pounutrašnjena, jer Šušnjić nije živeo (niti živi) od tuđeg mišljenja, primeri su njegovog dubokog ubeđenja: Istina, pravda, dobrota, lepota i svetost života jesu vrednosti koje ne gube na vrednosti kada se dele među ljudima. Njih je izlišno komentarisati.

Posvete:

- *VERI od koje sam naučio da je nada potrebija od istine*¹¹ (Šušnjić, 1973:5)
- *Braći i sestrama, i jednoj ženi čije ime mora da ostane tajna* (Šušnjić, 1982: 247)
- *Unuci Uni, čije ime sve kazuje* (Šušnjić, 1994: 5)
- *Olji, koja se tako dobro odomaćila u mom svetu, koji više nije siguran u svoje temelje* (Šušnjić, 1999: 4)
- *Ocu Jovanu koji unese u me Jevanđelje po Jovanu* (Šušnjić, 2008a: 5)
- *Često smo zajedno ječali, ali nikad klečali. Ostali smo ispravni i uspravni, kao istina*¹² (Šušnjić, 2008b: 3)
- *Andrej, živi i raduj se životu, kao što se i ja radujem tebi* (Šušnjić, 2015: 5)
- *Olji, koja slavi život, u tišini svoga doma* (Šušnjić, 2020: 4)

Gesla:

- *U istinu ne spada samo rezultat, već i put do nje* – Karl Marks¹³ (Šušnjić, 1973: 9)
- *Dovoljno sam vaš da mogu da vam kažem istinu* – Viktor Igo¹⁴ (Šušnjić, 1976: 5)
- *Vidite kako sam skroman. Odvajam istinu od laži* – Viktor Igo¹⁵ (Šušnjić, 1982: 247)
- *Najteže je za istinu u vreme kada sve može da bude istina* – Stanislav Jirži Lec¹⁶ (Šušnjić, 1989: 251)

¹¹ U *Kritici sociološke metode*, tek kasnije smo „iščakčali“ da se radi o profesorovoj hanumi, kako bi se izrazio Šaban Bajramović.

¹² Iz posvete B. Čigoji i Č. Čupiću u ogledima *Nedovršen razgovor*.

¹³ Geslo „Predgovora“ *Kritike sociološke metode*.

¹⁴ Maksima bestselera *Ribari ljudskih duša*.

¹⁵ Načelo dela „Oni žive za ideje“ u knjizi *Cvetovi i tla*.

¹⁶ Jezgrovita misao pred završnim poglavljem „Ideja manipulacije i manipulacija idejama“ knjige *Otpori kritičkom mišljenju*.

- *Nauku čovek mora da voli, ako hoće da je kritikuje* – Karl Fridrih fon Vajczecker¹⁷ (Šušnjić, 1999: 5)
- *Istina će vas osloboditi* – Jevanđelje po Jovanu¹⁸ (Šušnjić, 1994: 7)
- *Ko izbegava kritiku, u stvari, ne želi da zna* – Karl Jaspers¹⁹ (Šušnjić, 2015: 95)
- *Kultura zna da istina o čoveku i o vremenu nema samo jednu stranu* – Čarls Tejlor²⁰ (Šušnjić, 2019: 221)
- *Istorijska istina je kao i sve druge: čovek se vara, više ili manje* – Margarit Jursenar²¹ (Šušnjić, 2020: 217)
- *Ni polovina ni celina. Ja sam fragment* – Erih Marija Remark²² (Šušnjić, 2020: 5)

Druženje i kooperacija

Neću ovom zgodom da zadirem u profesorovu burnu privatnost o kojoj bi mogao da se osmisli i odigra dramolet. Samo ću nataknuti da su ga ljubile žene – kako i ne bi kad oličava isprepletenost rafiniranog duha i zgodne figure: pravilnog je profila i u poznim godinama ostao je svečan, svagda veseo i s debelom dušom; ponašao se i postupa u skladu s onim Sv. Lukinim: „Naše je samo ono što damo drugome.“ I da je ostvarivši se kao otac podizao demografski prosek u Srba. Familija mu nije objedinjena, ima mnogodetnu porodicu, četvoro dece – ne iz jednog braka. Bolje da ovde učutim!²³ (Mandić, 2021: LXV(3): III).

Đuro je radiša za ugled – nikada zijalo – čak preterano vredan za uobičajeno poimanje. Kao da ga je na životnom putu vodila Volterova misao o tome da rad spasava čoveka od tri opasnosti, od bede, poroka i dosade.

Nije težio materijalnom bogatstvu, koji put mu je bila ugrožena egzistencija, ali se ne može reći da je živeo u neimaštini; nije lakomdžija – ne preterujući u iću i piću – sem ukoliko u poročnost

¹⁷ Misao-putokaz na početku *Metodologije*.

¹⁸ Krilatice „Predgovora“ studiji *Dijalog i tolerancija*.

¹⁹ Moto ispred odeljka „Kritička teorija kulture“ u *Teorijama kulture*.

²⁰ Poučak dela „Kulturna antropologija“ u *Sjaju odlomaka*.

²¹ Deviza celine „Pomama i poplava sećanja – peto pismo vama“ u *Sećanju i zaboravljanju*.

²² Vjeruju ispovedne knjige *Sećanje i zaboravljanje*

²³ Tako završava esej Aleksandra Mandića „New svetska kunst“.

Slika 3: U Šušnjićevom domu – Olja, Đura, Jovan i D. B. Đ. (Brka)
(16. maj 2021, D. Todorović)

ne uvrstimo široko odašiljanje ljubavi prema studentima i prijateljima, posebno slabijem polu; taman posla da je bitisao u jednoličnosti kad nikome okolo njega nije bilo dosadno. Jedva čeka, voli da ugosti ljude; žena mu je uzorno gostoprmljiva (sl. 3)²⁴ (Šušnjić, 2021: 53).

Toliko druženje i skoro prijateljski odnos nisu mi olakšali da dođem do njegovih rukopisa za objavljivanje u zbornicima i žurnalima koje sam priređivao i uređivao. Umoljavao sam ga da mi ustupi članke, ali je neumoljiv u odbijanju, izistinska je škrtica – piroćanči kao da je poteklom iz okoline Pirota, a ne iz ličkog Rudopolja. Ipak sam uspeo na jedvite jade da mu iskamčim i štampam tri teksta: „Religija i nereligioznost“ (Šušnjić, 1997: 28–40), „Verski dijalog i

²⁴ „Filozofski fakultet u Nišu upravo je otvorio svoja vrata za upis studenata na prvu godinu studija. Rado sam prihvatio poziv da predajem Metodologiju društvenih istraživanja i Sociologiju saznanja, uz znatno manji lični dohodak od onog u IDN-u. Mogu reći da sam rano stekao mudrost podnošenja nemaštine i oskudice, pa me ovaj manjak nije uplašio, jer sam često gubio sve što sam imao. Nikad nisam bio pijan od uspeha ni klonuo od neuspeha. Nije sve u hlebu. Bio sam mnogo bolji čovek nego što su mi to prilike dopuštale, pa sam tako radio protiv sebe i svoje porodice“.

tolerancija – drama razumevanja“ (Šušnjić, 2007: 165–177), i treći – „Iz arhive ostarelog iskustva“ (Šušnjić, 2010: 1091–1098) – još daleke 2010. godine u *Temama*, časopisu Univerziteta u Nišu.

Posebno obostrano zadovoljstvo je bilo to što sam u udžbenik *Sociologija forever* (Đorđević, 1996: 203–206), u poglavlje „Socijalna produkcija svetog“, uvrstio njegovu blistavu odu Bogu – „O moja tiha molitvo“ – pod naslovom „Molitva jednog sociologa“.

Napuštanje Niša

Obeležavanje pedesetog rođendana Filozofskog fakulteta i omaž prof. Šušnjiću u beogradskom IDN-u jesu pogodna šansa da se na koncu otkrije zašto je iznenada napustio Niš i zaputio se u Hrvatsku, prešao na Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, čuveni IDIS, onda najjači istraživački centar u SFRJ.

Bilo bi prestrogo da ga zbog tog transfera krstimo rečima „pobegulja“ ili „bežalac“. Mada poznajem nekolicinu Niševljana koji ga tako ocrnjuju, smatrajući da je pobjegao, a nije morao, iz varoši Konstantina Velikog.

Do sada sam nagađao da u zaleđini Đurove odluke, koja je množinu akademaca i poštovalaca iznenadila, začudila i ražalostila, figuriraju dva razloga:

1. I pored toga što nije aravista, to jest nije bezobzirno težio napredovanju u službi, mora se priznati da mu je teško palo to što mu nije raspisan konkurs za unapređenje u zvanje redovni profesor, premda ga je u potpunosti zasluživao, mnogo više od inih kolega: „Bilo je tu još neprijatnih stvari o kojima neću da govorim, ali o ovoj hoću: trebalo je da budem biran za redovnog profesora, jer sam ispunio sve zakonom predviđene uslove (pa i više od toga – tri objavljene knjige), ali se to nije desilo, što je značilo da mi je boravak na Filozofskom fakultetu neslavno završen. Gusta mreža predrasuda, stereotipa, dogmi, zabrana, normi i pravila bačena je na mladi duh koji nastoji da duhovno živi, to jest da stvara nešto drugo, novo i bolje, a ne da ponavlja nešto već okoštalo, smrzlo, okamenjeno. Zvanična ideologija nalaže pokoravanje, ali mlada priroda nameće svoju volju: od života očekuje mnogo više! Ne kaže se uzalud: što južnije, to tužnije!“ (Šušnjić, 2021: 56).

2. Iako je bio pri vrhu, ne li i na čelu, rang-liste za stanove, njegovo ime je volšebno ispalo iz trke – izvisio je i ostao bez doma. – Pretpostavljam da ovo ide u red onoga o čemu ne želi da se izjasni („Bilo je tu još neprijatnih stvari o kojima neću da govorim...“²⁵) (Šušnjić, 2021). Niškom kaldrmom kolaju priče o tome da je obema epizodama najverovatnije „kumovao“ Gligorije Zaječaranović, profesor na istoj Katedri, ključni (i politički) rukovodilac na tek uspostavljenom Filozofskom fakultetu: prvi dekan (1971–1973, 1977–1979), šef Studijske grupe za sociologiju, rektor Univerziteta u Nišu...

Kad ono, tu je i treći razlog višeg reda, recimo od prelovnog značaja, koji mi je saspa ispao iz vidokruga:

3. „Ali u Nišu se prostor slobode iz godine u godinu sužavao i smanjivao, tako da je bilo sve teže normalno disati i raditi. Širile su se priče da ja sistematski manipulišem studentima, što se može pokazati i dokazati da na predavanjima imam sve više slušalaca. Istina je da je broj prisutnih rastao, ali nije bila istina da manipulišem. Naime, na moja predavanja, pored redovnih studenata sociologije, kojima sam predavao Metodologiju društvenih istraživanja, dolazili su i studenti sa drugih grupa (pa i poneki profesor) i obični građani, bolje reći neobični. Mnogi su me slušali, neki su prisluškivali. To su bili pripadnici tajne policije, ideološki doušnici, koji su redovno izveštavali na određenom mestu o temama i sadržaju mojih predavanja, naravno onako kako su to oni razumeli s obzirom na svoje interese... I otišao sam: koliko sam bio očaran početkom, toliko sam bio razočaran svršetkom!“²⁶ (Šušnjić, 2021: 56).

Dobro de, bez ikoje sumnje, a i kad se vratimo malo unazad, možemo se složiti oko toga da se u gradu na Nišavi „prostor slobode iz godine u godinu sužavao i smanjivao, tako da je bilo sve teže normalno disati i raditi“ – podosta od časka kada su zglajznuli srpski liberali²⁷ (Krstić, 1993; Đorđević, 2003a). No, i nikako i nipošto na poslednjem mestu, ustvrdimo da profesor Đuro Šušnjić nije izgnan

²⁵ Poučna je zgoda o tome kako se iza toga skućio u Agramu.

²⁶ Šušnjić je imao veštinu draženja mase, ali je nije praktikovao.

²⁷ Više o tome u dvema knjigama: *Niški liberali u jugoslovenskoj političkoj zbilji* i *Veselin Ilić ili istina o nepodobnom pojedincu*.

sa Filozofskog fakulteta i iz Niša! Svojevoljno je otišao. Zašto mu je onda trebalo da se posluži stereotipom: „Što južnije, to tužnije!“²⁸ (Šušnjić, 2021: 57).

Selilac

Daleko od toga da je profesor Šušnjić bogutan po novcu i materijalnim dobrima. Zato je njegov život bogato nakrcan raznolikim iskustvima, i nisu sva bila glatka. Nije bio pošteđen nezgodnih susreta sa ljudima, stvarima i društveno-istorijskim lomovima, počev od detinjstva – završno sa zrelim dobom i užasnim rastakanjem 2. Jugoslavije. A bio je sociološka skitnica, predavao u Nišu, Zagrebu, Zadru, Novom Sadu, Beogradu, Nikšiću i Podgorici.

Kao dečkiću, evo šta mu se za sva vremena urezalo u pamet: „Sa nepunih osam godina gledao sam svoju kuću kako nestaje u plamenu, ali, evo, opstaje u mom sećanju. Uvek je tako i uvek će biti tako. Svaku stvar, koja je starila zajedno sa mnom, osećao sam kao neko živo biće, pa sam bio tužan kad sam se opraštao od nje, bez nade da ću je opet videti. Još ima kamenja i cigala, osakaćenih svedoka negdašnje kuće, koji me podsećaju na dane detinjstva. Iz ovih ostataka sastavljam deo svoje priče. Sećanje na moju rodnu kuću, u kojoj sam sanjao i maštao o budućim danima, u meni budi žal, ali i svest da se ne vežem za materijalne stvari, za ono što je trošno i privremeno“ (Šušnjić, 2020: 15). Krug mu se zatvorio, kao šezdesetogodišnjaku, kada je na početku rata u Hrvatskoj bio prisiljen da se seli iz Zagreba jer je bio na skrivenom spisku sumnjivih Srba. – O tome malokad i nerado zbori.

Šibanja ga nisu slabila: između njih je tekla tiha, zaslužena slava.

²⁸ Kad su mu valjda najupečatljivija i najvažnija ova sećanja: „Predavao sam na fakultetima društvenih nauka u Zagrebu, Zadru, Novom Sadu, Beogradu, Nikšiću i Podgorici, ali su mi studenti Filozofskog fakulteta u Nišu bili i ostali merilo kakvi mogu i treba da budu ljubitelji istine i smisla. Ova ocena odnosi se na prvih 6–7 generacija kojima sam predavao. Svi su oni, kao i njihovi profesori, počeli kao deca radnika, seljaka, činovnika, učitelja... željna duhovne okrepe, vrednosti i smisla, a ne samo hleba i igara. To je osnovni razlog što su postali oštri kritičari zvaničnog sistema mišljenja, verovanja i ponašanja, u smislu u kome dobar čovek predstavlja kritiku lošeg. Mudre glave ne stvaraju nevolje, ali ih podnose. Zato ih i dan danas poštujem i volim“.

Kritike i polemike

Naučniku kome se nije moglo išta zameriti suprostavljali su se ocvali sociolozi, napaljeni ideolozi i novindžijski tutubani. Prime rice, tako ga je zapodevajući prepirku jedan od njega gori sociolog/politolog želeo uniziti (Đorđević, 2008a). Dotični se zaneo i zaboravio da je prof. Šušnjić mislilac teške kategorije²⁹ (Kišjuhas, 2021: III), da izazivaču u eventualnom „intelektualnom meču“ ne gine da bude izpanpulecan do nokauta, te je stoga preporuka: pametnije je i ne stupiti u ring – ako se već mora, onda neka sekundant odmah po početku ubaci peškir.

(Ne)srećnik je imao sreću jer Đura nije reagovao, nije imao na šta, kao što u principu nije uopšte zapadao u polemike i odgovarao na kritike. Evo podužeg razjašnjenja: „Nikad se nisam bojao kritike, jer nijedan kritičar nije znao više od mene o određenoj stvari. Zato nisam odgovarao nijednom kritičaru pojedinačno, jer ne vidim razloga da polemishem sa nekim o stvarima o kojima nema pravog pojma, i za koje od mene prvi put čuje. Ideološka svest im je diktirala redove zbog kojih se kasnije njihova savest kajala: jedan je tražio da mu oprostim, drugi je čak plakao na mom ramenu, a treći mi je nakon svega nudio saradnju, četvrti mi je napisao pismo u kome kaže da će doći dan kada će mi se javno izviniti, jer je bio primoran da me napadne, ali taj dan još nije došao... Ukratko: to su sitni trgovci tuđim duhom kojima je nepoznata umetnost mišljenja u pojmovima i simbolima. *To su niži organizmi u publicistici i društvenim naukama, koji počnu da pišu pre no što su naučili da misle*“ (Šušnjić, 2010: 1094); kurziv dodat. Toliko je jasno.

Naoko je njegovo ponašanje paradoksalno: intelektualac koji živi za ideje, pa bi po definiciji trebalo da je što češće u društvenom prostoru kako bi delovao na javno mnjenje, klonio se štampe, radija i televizije – dotle, budimo poštteni, da ih je grubo izbegavao. Pokušao je da to razložno opravda: „Na pitanje mnogih kolega i novinara zašto se punih 50 godina ne pojavljujem u javnim glasilima, odgovarao sam, možda i preterano kritički: ako se ne pojavljujem u medijima, znači da mi se može verovati! Ivo Andrić tačno je objasnio ovo rečito ćutanje: 'Ja svoju dužnost... vidim u tome da ćutim i da tako

²⁹ Aleksej Kišjuhas je tako okarakterisao Noama Čomskog.

bar za jedan glas umanjim kaos i dreku svih oko sebe.' Usred vreve i vike posebnih i ličnih interesa, istina i smisao ne mogu se čuti" (Šušnjić, 2010: 1092). – I nije se, dumam, iskupio! Već kao da se poveo mišlju slavnog Norvežanina: „Najjači čovek na svetu je onaj koji je – sam!" (Ibzen, 1952: 143).³⁰

Dao je svega nekoliko intervjua magazinima i naučnim časopisima. Ti su razgovori antologijski. Zašto? Zato što u njima nije glagoljio, praznoslovio i naglabao, nije mleo kao prazna vodenica, bio larmadžija i davao mlaka objašnjenja, nego – nikada ne držeći vakele – glasno je govorio ono što su drugi prećutkivali, razgario kritičko mišljenje, izbegavao nepokrivena tvrđenja i bogato potkrepljivao svoje sudove.

Intelektualac

Đuro Šušnjić kao intelektualac koji „ne živi od ideja", nije *intellectualicus honoricus*³¹ (Ružić, 2021: 47), a svesni smo da „(je) potrebno samo malo novca da bi uverenja nestala" (Ramber, 2021: 14), očit je primer moralne stamenosti i nepotkupljivosti, bez obzira na količinu *denŕgŭ* jer je od rana zakapitalio vrednostima: „Imati svest o vrednostima i normama znači sve ocenjivati prema njima: imati *merilo* vrednovanja! Ako u svakome od nas ne sija nešto od viših vrednosti, onda u svakome umire čovek: to onda jedna senka luta i korača kroz život! Ove vrednosti i norme postoje da bi se po njima živelo, a ne da bi se o njima samo mislilo. Smisao života sastoji se u ostvarivanju vrednosti i normi: bez njih je život besmislen!" (Šušnjić, 2010: 1096). Ali, i još jednom ali, ako se u pojam intelektualac ubeleži i moje određenje („Tu bi spadala uska elita kreativnih ljudi u oblasti kulture i umetnosti, humanističkih i prirodnih nauka, javnih ličnosti koje su savest društva i koje daju ton njegovoj duhovnoj atmosferi... Potonji, arbitrirajući u političkim, nacionalnim, etničkim, rasnim

³⁰ Na ovu rečenicu, koju na kraju komada izgovara glavni lik – doktor Stokman, kupališni lekar, uputio me je Jovan Mladenović, kolega iz druge generacije niških studenata sociologije, takođe đak profesora Đure.

³¹ Koji bi se dao i ovako skicirati: „Šesta vrsta su oni koji rade sve što zatreba i što se naredi, ili plati, kako bi dobili svoju fotelju u SANU ili na nekom drugom mestu, naravno nezasluzeno, gde će moći da parazitiraju ostatak života tražeći da im se ljudi obraćaju isključivo titulama do kojih su nezasluzeno došli. Njima su ova država i njen narod na poslednjem mestu. To je *intellectualicus honoricus*".

i religijskim sukobima, i zalažući se za poštovanje osnovnih, univerzalnih prava i sloboda čoveka, neminovno se zameraju vladajućim režimima i postaju unutrašnji i spoljašnji disidenti“ (Đorđević, 2020: 94–95), onda Đuro nije to na način jednog Žan Pol Sartra ili Aleksandra Solženjicina, kao što nije ni: a) intellectualicus egocentricus, b) intellectualicus distracticus, v) intellectualicus opportunicus, g) intellectualicus obstruericus, d) intellectualicus teatralicus ignoranti i, već notirano, đ) intellectualicus honoricus (Ružić, 2021: 47).³²

Grešim li, on kao da spada u intelektualce koji, izrazio bi se Dragiša Vasić, „retko silaze dole“ – jeste izraziti zastupnik intelektualnog monaštva.

Pohvale i nepravde

Ja se, nasuprot mnogog kolege koji se ne prsi u isticanju Đura Šušnjića, ne libim da ga odrešito hvalim – koji put i pokudim. Neko će steći utisak da u tome preterujem. To je pogrešan dojam jer za svako izgovoreno i pribeleženo vrednovanje navodim argumente, iako je njegov opus samoodbranljiv i dovoljan kao pokrivač. Treba ga jedino upoznati.

Evo, da podsetim na neka uzdizanja. Više puta sam tako, verujem nepristran, vrednovao: „... naš je vodeći sociolog religije i verovatno jedan od najznačajnijih sociologa koje su imale bivša i sadašnja Jugoslavija“ (Đorđević, 1997: 228); „... u pređašnjoj Jugoslaviji, uz S. Vrcana i Ž. Mardešića, najcenjeniji sociolog religije, izistinski najveći srpski sociolog i sociolog religije“ (Đorđević, 2007: 234); „Đuro je Šušnjić naš najveći živi sociolog i sociolog religije“ (Đorđević, 2008: 118).

Na pitanje koje bih knjige za upoznavanje s religijom preporučio omladini, odgovorio sam: „Na raspolaganju je bogata književnost o religiji, posebno ona koju izdaje Srpska pravoslavna crkva, i teško je odlučiti se za knjigu-dve. Nezaobilazno i sveobuhvatno delo, štampano pod rukovodstvom dr Dimitrija Kalezića, bogoslova i profesora Bogoslovskog fakulteta Srpske pravoslavne crkve, jeste *Enciklopedija pravoslavlja*. Treba se obavezno upoznati sa po kojom knjigom

³² Pročitati inicijalno obrazloženje tipova u napisu Milana Ružića „Ta divna stvorenja. Šta se dešava kada srpski intelektualac medijski prostor učini antiintelektualnim?“

akademika Vladete Jerotića, možda baš publikacijom *Psihološko i religiozno biće čoveka*, jer je on, kao dugogodišnji psihoterapeut i profesor gorespomenutog fakulteta, izvrsno upućen u 'tajne duše mladih ljudi', a i piše na omladini razumljiv način. Svakako, neizostavna je 'katedrala znanja' – dvotomna studija *Religija* – dr Đure Šušnjića, profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, ocenjena kao nešto najbolje što je kod nas napisano o religiji" (Đorđević, 2003b: 62).

Nanovo sam u ispovednom „Razgovoru Dragana Todorovića sa Dragoljubom B. Đorđevićem“ (Todorović, 2019b: 7–41) potcrtao golemu znatnost Đurinog sociološkog dela, to vrlo zorno opisao u posveti Ratku R. Božoviću, „dobrom duhu“ crnogorske sociologije, da bih onomad poentirao, to jest izneo završno mišljenje, u intervjuu za monografiju (Đorđević, 2021a: 8–11) *Koren i krila* u čast poluekovne tradicije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu (Todorović, 2021). – To samocitiram u ovom traktatu, u prvom pasusu odeljka „Epilog“.

S druge strane, Đura se Šušnjić nije nadobijao nagrada: „Nisam bio u redu kada su se delile nagrade, ali sam bio kada su se delile uvrede. Ali najveća nagrada moga života bila je da radim ono što volim, da svoj život ispunim pitanjima koja mene zanimaju i odgovorima koji mene zadovoljavaju“ (Šušnjić, 2021: 54).

Zato mu je, uveren sam, draga Nagrada za životno delo „Radomir Lukić“ koju mu je dodelilo Srpsko sociološko društvo, 2020. godine, baš na predlog Departmana za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu. Podvlačim još ranije, ono iz 2008, reklamirano priznanje „Vitez poziva“ koje mu je darovala NVO *Liga eksperata*, osnovana od strane³³ članova³⁴ Društva sudija Srbije koji su bili razrešeni dužnosti. Ako je se teško odlučiti ko je ugledniji: dobitnici toga leta (Slobodan Beljanski, Filip David, Dragoljub Mićunović,

³³ Žiri je radio u sastavu: dr Jovica Trkulja, red. prof. Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dr Dragoljub B. Đorđević, red. prof. Mašinskog fakulteta Univerziteta u Nišu, dr Vladimir Vuletić, red. prof. Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, dr Srđan Šljukić, red. prof. Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, i dr Radojica Šutović, red. prof. Filozofskog fakulteta u Prištini (Kosovska Mitrovica). Odluka žirija je okačena na sajt SSD-a.

³⁴ Grupa za sociologiju mu je još 30. maja 2017. odala počast organizovavši tribinu „Đuro Šušnjić – pesnik svoga poziva“. O njemu su kao profesoru govorili njegovi bivši učenici Đokica Jovanović, Dragan Žunić i Dragoljub B. Đorđević. Fakultetski amfiteatar se prepunio, bilo je stajača i unosile su se hoklice.

Mihajlo Ramač, Vesna Rakić Vodinelić i Đuro Šušnjić) ili odabirači (Čedomir Čupić, Vida Ognjenović, Ratko Božović, Vladimir Goati, Žarko Trebješanin, Vojin Dimitrijević i Vlastimir Matejić), onda ništa lakše od konstatacije da je Đuro izistinski laureat prema kriterijumima nagrađivanja. Ona se dodeljuje za promociju moralnih i profesionalnih vrednosti, značajan stvaralački opus, autonomno i časno delovanje i ponašanje.

Stari lisac zna da nagrade (ne)obavezuju, ali što reče Meša Selimović oduzimaju „pravo na promašaj“. Đuro je slika i prilika ispunjene persone, čovek je dostignuća i trijumfa – tu i tamo i kojeg životnog i karijernog omanjivanja³⁵ (Vujičić, 2021: 50).

Dalje, prosto je neobjašnjivo da ga Filozofski fakultet prestoničkog Univerziteta nije predložio za počasno zvanje „profesor emeritus“. Ovo je neoprostiv propust kojim mu je učinjena nepravda, s obzirom na znatnost njegovog celokupnog dela i podatak da je donde to priznanje od sociologa jedino primila Marija Bogdanović, koja ga je verovatno zaslužila, prevashodno, kao prva žena rektor naše najstarije visokoškolske institucije.

Šta tek da kažemo o SANU, koja ga isto tako nije primila u članstvo! Što sam proletoš prokomentarisao u uvodnom eseju – „Ratko R. Božović: dobri duh sociologije u Crnoj Gori (Skica za portret)“ – za spomenicu nikšićkom profesoru: „Eto, poput CANU, i Srpska akademija nauka i umetnosti nije nevinna kada je u igri prihvatanje vrhunskih sociologa. Još od vakt akademika Radomira Lukića (1914–1999), ključne osobe za uvođenje studija sociologije na srpskim visokoškolskim ustanovama koja je, upamtimo, izvorno bila pravnik, SANU nije pripustila u svoje redove ikojeg delatnika osnovne nauke o društvu. A nije da nije bilo socioloških gromada kojima bi se ponosila i daleko bogatija akademska zajednica. Kako je moguće, pitamo se, da je odbijena kandidatura, primera radi, jednog Đura Šušnjića (1934–) – nesporno srpskog sociološkog velikana – ili jedne Zagorke Golubović (1930–2019)?“³⁶ (Đorđević, 2021a: 9–10). SANU je na svoju sramotu odbila Đurovu kandidaturu. I tačka!

³⁵ Selimovićevo slovo uz prijem NIN-ove nagrade 1966: „lako ta nagrada ne obavezuje. Oduzima pravo na promašaj. A život se ne sastoji samo od uspeha“.

³⁶ Upozoravajući je podatak da, nasuprot CANU i SANU, ANUBiH ima tri sociologa u svom sastavu. Zbog toga je, između ostalog, „mršavo“, najmalobrojnije Odeljenje društvenih nauka SANU (sedam dopisnih i redovnih akademika: po tri pravnik i

Epilog

Na kraju i na početku svega, kažimo – Đuro Šušnjić je moj učitelj, i njime se ne malo ponosim: „Tri sociologa (i filozofa) velikog zamaha i izražajnosti – *Sergej Flere*, *Sreten Petrović*, *Đuro Šušnjić* – trajno su uticala na moju profesorsku i istraživačku karijeru... O profesoru Đuru Šušnjiću da ne trošim slovo; o njemu sam višekratno raspravljao kao amblematičnom religijologu. Koliko bilo pretenciozno s moje strane, smatram ga najvećim živim srpskim sociologom. I njegov sam nedostojni učenik. Jer, teško je približiti mu se u sociološkoj maštovitosti, kritičkoj pronicljivosti i, poglavito, stilu izlaganja i pisanja. Pod njegovim uticajem nastojao sam da se u izučavanju određene društvene pojave ne ispozažem samo sociološkim oruđima i analizom, nego da rabim i lepu književnost, haiku pesmu, skicu i zapis, aforizam, anegdodu i humoresku, dokument i novindžijsku kolumnu, ilustraciju i karikaturu, sliku i frejm... Trudeći se, između ostalog, da ne rasteram čitaoce suvoparnom sociologijom“ (Todorović, 2021: 136).³⁷

Đuro nije sociološki fragment, on jeste *kanonski sociolog* za naše prilike i sociološku tradiciju. Među inim, jer je/je se:

- otelotvorenje kritički mislećeg intelektualca;
- uživao u petlji da izgovori ono što misli, a to je većma bilo u surotnosti s onim što većina misli;
- u njegovom misaonom plateniku bilo za svakog po nešto;
- nije posvećivao preterano trivijalnostima svakodnevice;
- nikada nije „istraživao Markove konake“;
- baštovan jezika i pedantno oblikuje svoje misli;
- vrstan stilista – nema mu ravna među kolegama;
- unapredio, kao retko ko pre i posle, nizicu socioloških disciplina: Sociološku metodu, Sociologiju nauke, Sociologiju saznanja, Sociologiju religije, Sociologiju kulture...;
- kritički ispitao osnove i mogućnosti još nekoliko društvenih nauka: Opšte metodologije nauke, Antropologije, Istorije, Teorije kulture...;

ekonomista, i jedan psiholog), što mi je poznato i iznutra kao dugogodišnjem članu Odbora za proučavanje života i običaja Roma (1998–) i Odbora za proučavanje manjina i ljudskih prava (2010–).

³⁷ O S. Flereu i S. Petroviću na istim stranama u istoj knjizi.

- njegove su publikacije bile knjige prelomnice;
- u zasenak bacio većinu jugoslovenskih i srpskih religijologa knjigom *Religija 1–2*;
- otelovljenje sociologâ koji „žive za ideje“;
- služio sociologiji „čisto i do kraja“;
- bio sociološki seobnik, a nigde odbeglica i izvanjac;
- kao sociolog odredio, dogradio, dovršio;³⁸ (Brkić, 1967: 7)
- ugradio u životno i sociološko iskustvo druge polovine 20. stoleća i u prva desetleća ovoga veka, i ostao³⁹ bez premca najveći srpski sociolog.

Još kraće! *Đuro Šušnjić je jedini živi mudrac kojeg poznajem*. Ovo izjavljujem bez okolišenja⁴⁰ (Čupić, 2021:55).

LITERATURA

- Babić, D. (2021). Put samuraja je smrt. *Politika – Kultura, umetnost, nauka*, LIV(51): 10.
- Batos, S. (2021). Osunčani nadrealizam. *Pečat*, 28. maj, str. 60–65.
- Benzecry, E. C., Krause, M. & Reed, I. A. (eds.). (2017). *New Theory Now*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Berger, L. P. & Luckmann, T. (1991). *The Social Construction of Reality – A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.
- Berger, L. P & Luckmann, T. (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.
- Brkić, S. (1967). Ernest Hemingvej. U: Hemingvej, E. *Sunce se ponovo rađa*. Novi Sad: Matica srpska.

³⁸ Oponašam Svetozara Brkića u njegovoj svodnoj oceni pisca romana *Starac i more*: „Ernest Hemingvej se kao umetnik odredio, dogradio, dovršio. Ugradio se u životno i književno iskustvo ovoga veka, i otišao“.

³⁹ O čemu i sâm briljantno piše u novijim knjigama *Sjaj odlomaka. Prilozi otvorenoj antropologiji*, 2019; *Sećanje i zaboravljanje. Lično i zvanično*, 2020; članku „Iz arhive ostarelog iskustva“, 2010. i u intervjuu „Da se ne zaboravi“, 2021.

⁴⁰ Ovu tvrdnju je prvi izgovorio i zapisao Čedomir Čupić u osvrtu na knjigu Dušana Mirklje *Životi za iznajmljivanje*: „Čovek je tajna, zaključio je Fjodor Dostojevski, a moj prijatelj *Đuro Šušnjić, jedini živi mudrac kojeg znam*, dodao je – tajna je beskrajna. Iznad čovekovog tela je makrokosmos, a u njegovom telu mikrokosmos, oba beskonačna“ (kurziv dodat).

- Čupić, Č. (2021). Otrgnuta zver u ljudima. *NIN*, 5. avgust, str. 58.
- Damjanović, M. (1977). *Istorija kulture. Sa principima izlaganja i tumačenja*. Niš: Gradina.
- Đorđević, B. D. (1996). *Sociologija forever*. Niš: Učenička zadruga Gimnazije „Svetozar Marković“; (II izdanje 2001).
- Đorđević, B. D. (prir.) (1997). *Iskušenja ateizma*. Niš: Gradina, JUNIR.
- Đorđević, B. D. (prir.) (2003a). *Veselin Ilić ili istina o nepodobnom pojedincu*. Niš: JUNIR/CBS/IAC/Sven.
- Đorđević, B. D. (2003b). *Sekte i kultovi*. Beograd: IP „Ž. Albulj“; (II izdanje 2020).
- Đorđević, B. D. (2005). Prvoslav Ralić – nikad i nigde bez mašine za kucanje. U: Mitrović, Lj. (prir.) *Kovanlučka zvona: sećanja na Prvoslava Ralića*, Niš: Punta.
- Đorđević, B. D. (prir.) (2007). *Muke sa svetim – izazovi sociologije religije*. Niš: Niški kulturni centar.
- Đorđević, B. D. (2008a). *Uzornici i prijani: Skice za portret YU sociologa religije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Đorđević, B. D. (2008b). Đuro Šušnjić. U: *Uzornici i prijani: Skice za portret YU sociologa religije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Đorđević, B. D. (2009). Sociolog religije osobenog dela: skica za portret Đure Šušnjića. U: Vukomanović, M. (prir.) *Izvan igre, na putu: zbornik u čast profesora Đura Šušnjića* (str. 71–86). Beograd: Čigoja štampa.
- Đorđević, B. D. i dr. (prir.) (2010). *Od putanje do autostrade. Spomenica Jovana Čirića*. Niš: JUNIR/Univerzitetska biblioteka „Nikola Tesla“.
- Đorđević, B. D. (2011). *Kazuj krčmo Džerimo: periferijska kafana i okolo nje*. Beograd, Niš: Službeni glasnik, Mašinski fakultet; (II izdanje 2012).
- Đorđević, B. D. (prir.) (2014). *Biti sociolog sela*. Novi Sad, Niš, Beograd: Prometej, Mašinski fakultet, Balkanska asocijacija za sociologiju sela i poljoprivrede.
- Đorđević, B. D. (2016). *Džepna sociologija za početnike*. Novi Sad, Niš: Prometej, Mašinski fakultet; (II izdanje 2017, III izdanje 2020).
- Đorđević, B. D. (2018). *Pitao sam malog puža: moja sociološka priča o Šabanu Bajramoviću*. Beograd, Niš: Službeni glasnik, Mašinski fakultet; (II izdanje 2019).

- Đorđević, B. D. (2021a). Ratko R. Božović: dobri duh sociologije u Crnoj Gori (Skica za portret). U: Krivokapić, N. (prir.) *Sociološka nauka, filozofsko i naučno znanje u funkciji progresu* (str. 8–11). Nikšić: Društvo sociologa Crne Gore.
- Đorđević, B. D. (2021b). Sociologija nije propalo preduzeće. U: Todorović, D. (prir.) *Koreni i krila. Monografija povodom 50 godina Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu* (str. 129–141). Niš: Filozofski fakultet.
- Đorđević, B. D. & Todorović, D. (2020). *Toma Semafordžija: sociološki portret brisača šoferšajbni*. Novi Sad, Niš: Prometej, Mašinski fakultet.
- Flere, S. (1976). *Obrazovanje u društvu. Uvod u sociologiju vaspitanja i obrazovanja*. Niš: Gradina.
- Ibzen, H. (1952). *Narodni neprijatelj*. Beograd: Prosveta.
- Kišjuhas, A. (2021). Zašto verujemo lažima?. *Danas*, 14–15. avgust, str. III.
- Krstić, S. (1993). *Niški liberali u jugoslovenskoj političkoj zbilji*. Niš: Gradina.
- Mandić, A. (2021). New svetska kunst. *Politika – Kultura, umetnost, nauka*, LXV(3): 3.
- Miklja, D. (2021). *Životi za iznajmljivanje*. Beograd: Dereta.
- Mils, R. (1964). *Sociološka imaginacija*. Beograd: Savremena škola.
- Perović, M. (1975). *Osnovi nauke o društvu sa društvenim uređenjem Jugoslavije za III razred gimnazije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petrović, J. (2021). Šušnjić, Đuro (1973). *Kritika sociološke metode. Uvod u metodologiju društvenih nauka*. Niš: Gradina. U: Stamenković, D. (prir.) *Katalog izdanja Filozofskog fakulteta u Nišu (Anotacija odabranih knjiga nastavnog osoblja 1971–2021)* (str. 9). Niš: Filozofski fakultet.
- Petrović, S. (1975). *Estetika i sociologija: uvod u savremenu sociologiju umetnosti*. Beograd: PK SSOJ.
- Prodanović, M. (2011). Uvek bih ponovo išao u Italiju. *Politika – Kultura, umetnost, nauka*, LIV(46): 2–3.
- Ramber, P. (2021). Stranka pantuflažu u nemačkom sektoru. *Le Monde diplomatique*, jun, str. 14.
- Ružić, M. (2021). Ta divna stvorenja. Šta se dešava kada srpski intelektualac medijski prostor učini antiintelektualnim?. *Pečat*, 28. maj, str. 47.
- Sabato, E. (2019). Preko nauke do neznanja. *Gradac*, 46(213–215): 34–42.

- Stamenković, D. (prir.) (2021). *Katalog izdanja Filozofskog fakulteta u Nišu (Anotacija odabranih knjiga nastavnog osoblja 1971–2021)*. Niš: Filozofski fakultet.
- Tasić, J. (2021). Od Miloša Crnjanskog sam učio kako se tumači svet. *Danas*, 19–20. jun, str. 16–17.
- Todorović, A. (1974). *Sociologija masovnih komunikacija*. Niš: Gradina.
- Todorović, D. (prir.) (2019a). *Biti sociolog: spomenica Dragoljuba B. Đorđevića*. Novi Sad, Niš: Prometej, Mašinski fakultet.
- Todorović, D. (2019b). Razgovor Dragana Todorovića sa Dragoljubom B. Đorđevićem. U: *Biti sociolog: spomenica Dragoljuba B. Đorđevića* (str. 7–41). Novi Sad, Niš: Prometej, Mašinski fakultet.
- Todorović, D. (prir.) (2021). *Koreni i krila. Monografija povodom 50 godina Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu*. Niš: Filozofski fakultet.
- Šušnjić, Đ. (1967). *Pojam zakona u sociologiji*. Beograd: IDN.
- Šušnjić, Đ. (1971). *Otpori kritičkom mišljenju. Ideje za sociologiju ideja*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Šušnjić, Đ. (1973). *Kritika sociološke metode. Uvod u metodologiju društvenih nauka*. Niš: Gradina.
- Šušnjić, Đ. (1976). *Ribari ljudskih duša. Ideja manipulacije i manipulacija idejama*. Beograd: NIP „Mladost“.
- Šušnjić, Đ. (1997). Religija i nereligioznost. U: *Iskušenja ateizma*, Đorđević, B. D. (prir.) (str. 28–40). Niš: Gradina, JUNIR.
- Šušnjić, Đ. (1982). *Cvetovi i tla. Ogleđi o ulogama ideja u životu*. Beograd: NIRO „Mladost“.
- Šušnjić, Đ. (1989). *Otpori kritičkom mišljenju. Ideje za sociologiju ideja*. (2. izd.) Zagreb: RZ RKSSOH.
- Šušnjić, Đ. (1994). *Dijalog i tolerancija. Iskustvo razlike*. Sremski Karlovci, Novi Sad: IK Z. Stojanovića.
- Šušnjić, Đ. (1998). *Religija 1–2*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1999). *Metodologija: kritika nauke*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2007). Verski dijalog i tolerancija – drama razumevanja. U: *Muke sa svetim*, Đorđević, B. D. (prir.) (str. 165–177). Niš: Niški kulturni centar.

- Šušnjić, Đ. (2008a). *Ribari ljudskih duša. Ideja manipulacije i manipulacija idejama* (7. izd.). Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2008b). *Nedovršen razgovor. Ogleđi iz teorije istorije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2010). Iz arhive ostarelog iskustva. *Teme*, 34(4):1091–1098.
- Šušnjić, Đ. (2015). *Teorija kulture. Predavanja*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Šušnjić, Đ. (2019). *Sjaj odlomaka. Prilozi otvorenoj antropologiji*. Podgorica: Fakultet umjetnosti UDG.
- Šušnjić, Đ. (2020). *Sećanje i zaboravljanje. Lično i zvanično*. Podgorica: Fakultet umjetnosti UDG.
- Šušnjić, Đ. (2021). Da se ne zaboravi. U: Todorović, D. (prir.) *Koreni i krila. Monografija povodom 50 godina Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu* (str. 51–57). Niš: Filozofski fakultet.
- Vladušić, S. (2021). Kako likvidirati čoveka književnosti. *Pečat*, 27. avgust, str. 28–31.
- Vujičić, M. (2021). Slava i samoća najužeg kruga. *NIN*, 21. januar, str. 50.
- Vukomanović, M. (prir.) (2009). *Izvan igre, na putu: zbornik u čast profesora Đura Šušnjića*. Beograd: Čigoja štampa.

Pojam religije u sociologiji Đura Šušnjića

■ Đuro Šušnjić je, sasvim sigurno, dao najobuhvatnije određenje pojma i najkompleksniju definiciju religije u našoj sociološkoj i religiološkoj literaturi. Taj njegov teorijski doprinos rezultat je jedne suptilne hermeneutičke analize, Šušnjićevog pokušaja da se na slojevit i nadasve originalan način religija razume, objasni i odredi u sociološkom, ali i širem, religiološkom ključu.

Određivanje pojma i formulisanje definicije religije jedna je od klasičnih, a možda i najkontroverznijih tema u povesti sociologije religije, s obzirom na okolnost da oko tog predmeta istraživanja još uvek nije postignut širi naučni konsenzus. U tom teorijskom polju danas se, naime, susreću i ukrštaju raznorodne supstantivne, funkcionalne i politetičke definicije. U savremenoj sociologiji cela ta problematika postaje još složenija ako se uzmu u obzir razmatranja novih religijskih pokreta i alternativnih oblika religioznosti, kvazireligijske ideologije i pogledi na svet, kao i uvek aktuelna debata oko sekularizacije. Nevolja je i u tome što, kada je o pojmu religije reč, istraživač, pre svega, ima posla s jednom teorijskom apstrakcijom, a ne realnim entitetom. Tu je, dakle, uvek prisutna dilema kako uspostaviti koherentnu i dovoljno integralnu vezu između empirijskog, društvenog, materijalnog i kontekstualnog okvira, s jedne strane, i nadempirijskog, metafizičkog i transcendentnog domena „vrhunške realnosti“. Jer sociolog, po pravilu, tumači ono što je temporalno, kontekstualno, situaciono, ljudsko, materijalno koje – odeveno u simboličko – upućuje na nešto transcendentno, nepromenljivo, bezvremeno (Vukomanović, 2011: 42). Religija, dakako, jeste sistem simbola koji podrazumeva *diskurs* čiji smisao, ali i poreklo, prevazilaze domen ljudskog, vremenskog i prolaznog, ali ona, isto tako, podrazumeva i vrlo ovozemaljske, društveno uslovljene konstitutivne elemente, kao što su: *praksa*, ili skup praksi, s ciljem da se stvore svet i ljudsko društvo na način na koji je to definisano u diskursima

na koje se same te prakse naslanjaju; *zajednica* – čiji članovi konstruišu svoj identitet upućivanjem na odgovarajući religijski diskurs i praksu; *institucija* – koja reguliše religijski diskurs, praksu i zajednicu, putem njihove reprodukcije, ali (po potrebi) i modifikacije, pri čemu se potvrđuje njihovo perenijalno važenje i transcendentna vrednost.

Najzad, odgovor na pitanje da li je neko ponašanje religijsko, podrazumeva i upotrebu određenog pojma religije, s tim što se ta konceptualizacija ne može lako obaviti ako religiolog nije sasvim upoznat s razmatranim fenomenom. Ili, koristeći lingvističku analogiju, nemoguće je koristiti *jezik*, a da tu u upotrebi nije neki konkretni, živi, govorni jezik.

Svestan većine napred pobrojanih nedoumica vezanih za određivanje pojma i definicije religije u sociološkoj nauci, Đuro Šušnjić toj problematici pristupa na vrlo obuhvatan i sistematičan način u svom magnum opusu, dvotomnoj studiji *Religija*. Celokupno prvo poglavlje Šušnjićeve knjige posvećeno je, naime, određenju pojma religije, predlogu jedne drukčije definicije tog pojma, kao i njenom minucioznom razmatranju. Nakon opsežne kritike čak jedanaest zasebnih određenja religije u različitim disciplinama, on detaljno teorijski obrazlaže vlastiti koncept i predlaže jednu supstantivnu definiciju (Šušnjić, 1998: 65) na oko stotinu stranica svoje studije¹ (Ibid: 65).

Zanimljivo je da Šušnjić svoje razmatranje otpočinje iz sfere religijskog iskustva, tvrdeći da je ljudski zdrav razum u stanju da, među brojnim iskustvima, prepozna baš ono koje je religijsko po svom karakteru (Ibid: 31). Otuda sve ljudske zajednice imaju religiju, ali nemaju sve istu religiju, pa opšti pojam treba razlikovati od posebnih oblika religija (Ibid: 32). To što su religije u nekim svojim aspektima različite, a u drugim slične, omogućava njihovo međusobno poređenje. Štaviše, cilj nauke bi trebalo da bude da se u mnoštvu mogućih razlika prepozna ono što je zajedničko i bitno za sve religije, ono bez čega one ne bi mogle da postoje (Ibid: 32). Bez nekakvog određenja religije ne bi se, pak, moglo uspostaviti razlikovanje između religijskih i nereligijskih oblika verovanja i ponašanja, pa je

¹ Đuro Šušnjić, zapravo, kaže da je njegova vlastita definicija „spretan i sretan spoj supstancijalne i funkcionalne odredbe religije“, mada je iz samog njegovog izlaganja jasno da je tu prednost data definiciji religije po suštini, a ne po funkciji, jer se bit religije, po ovom autoru, ne može uvek razumeti iz promenljivih funkcija.

otuda i definisanje religije neophodno u sociologiji. Šušnjić je, naravno, svestan da svako definisanje predstavlja nužno zlo u nauci, jer ono, rekli bismo, vrši funkciju *prisvajanja* pojma, ali i entiteta. To je, naime, traženje nekakve stabilnosti u nestabilnom, pa prilikom definisanja dolazi do redukcije ili fragmentacije objekta na predmet misli, konstrukcije, imaginacije. Otuda najbolji, ali i najteži put da se sazna šta je religija vodi baš preko kritike poznatih i priznatih definicija tog fenomena (Ibid: 34).

Šušnjić, u tom kontekstu, kritički preispituje i odbacuje čak jedanaest tipova definicija religije (verovanje u boga, natprirodno, sveto, natčulno; duhovni izraz osećanja zavisnosti; pokušaj izgradnje sveta reda nasuprot neredu; simboličko prevazilaženje smrti; određivanje smisla života i smrti; okvir orijentacije u svetu; put ka duševnom miru; oblik društvene svesti), pa iz tih razmatranja izvodi i niz logičkih i metodoloških prigovora:

1. Najveći broj definicija ne pokriva svu raznovrsnost religijskih iskustava, ideja i verovanja, već se po pravilu zasniva na ograničenom iskustvu svoje vlastite religije (obično judeohrišćanstva).
2. Većina razmatranih definicija ne omogućava razlikovanje između religijskih i nereligijskih ideja.
3. Nepreciznost jezika u kojem su one formulisane.
4. Većina definicija je preširoka ili preuska.
5. U njima se ističe ono što je zajedničko, a ne ono što je *bitno* za pojam religije.
6. One se ne mogu lako prevesti u empirijske pokazatelje. (Ibid: 43)

Te manjkavosti u određenjima religije proizilaze, prema Šušnjiću, ne toliko iz nedovoljnog promišljanja samog pojma od strane različitih naučnika i mislilaca, koliko iz „neuhvatljive prirode same religije“ (Ibid: 44). Šušnjić stoga, s pravom, uočava dinamiku i istoričnost kako u samoj religiji, tako i u načinu na koji se ona tokom vremena određuje, definiše. Ta promena je, dakle, prisutna kako na objekt-nivou religijskog života i iskustva, tako i na meta-nivou nauke i istraživanja samog pojma u različitim istorijskim epohama. Otuda i naš sociolog religije smatra da je pitanje *šta je religija* u svojoj osnovi metanaučno pitanje. On veli da je „različite *istorijske* oblike religije

moguće analizirati ako se ima jedan *teorijski* oblik (tj. čisto logički ili idealni model) u odnosu na koga se oni upoređuju“ (Ibid: 53).

Za razliku od svojih socioloških prethodnika, Đuro Šušnjić predlaže jednu puno sadržajnije i kompleksnije definiciju, koja uzima u obzir kako teorijski opseg samog pojma religije, tako i njegovu upotrebu i primenu u okviru zajednice vernika. Tu se, štaviše, pored pojma verovanja, u prvi plan stavlja i religijsko iskustvo i njegovo ispoljavanje na kognitivan, emocionalan, praktičan i mističan način. Navedimo, stoga, ovu definiciju u integralnom obliku:

„Religijom se može smatrati svako *verovanje* u apsolutnu i mističnu *moć*, od koje čovek *zavisí*, i koja *kontrolíše* njegov život i smrt, ali na koju može *uticati* ako se ponaša na određene načine; svoja *iskustva* sa tom moći može da *izražava* na kognitivan, emocionalan, praktičan i mističan način, tj. u obliku učenja, obreda, zajednice vernika ili harizmatičke ličnosti; sticanje i izražavanje iskustava sa tom moći ima za njega određeno *značenje*, a za zajednicu određen *značaj*, jer bi bez toga njegov život i život zajednice izgledao sasvim drukčiji“ (Ibid: 50).

Sam autor ukazuje na to da je ovde reč o jednoj supstantivnoj definiciji religije, definiciji po suštini, kada ističe da to nije pojam ili odredba jedne određene religije, već pojam religije uopšte, odredba koja važi za svaku religiju (Ibid: 54). *Differentia specifica* tog određenja je, pak, u tome što je ovde reč o idejama, verovanjima i ponašanjima vezanim za apsolutnu i mističnu moć, koja se ne javlja ni u jednom drugom obliku mišljenja, verovanja i ponašanja, kao što su na primer, ideologije, naučne i filozofske hipoteze ili umetničke kreacije. Pored toga, Šušnjićeva katedrala pojma je i jedna 'teorijska osmatračnica' s koje se mogu posmatrati svi istorijski oblici religije.

Istaknimo sada jedan broj prednosti koje spomenuta definicija religije ima u odnosu na ranija, već pobrojana određenja tog složenog sociološkog i antropološkog fenomena. Pored toga što naglašava da njegova definicija zadovoljava logičke i metodološke uslove definisanja (Ibid: 69). Šušnjić ističe kako je verovanje u apsolutnu i mističnu moć jedno inkluzivno određenje religije, lišeno uobičajene etnocentričnosti u pristupu toj slojevitoj kategoriji. Posebno je tu značajno to što se uporišna tačka klasičnih definicija religije kao verovanja u boga, sada relativizuje i proširuje u vidu ispoljavanja i očitavanja apsolutne i mistične moći posredstvom prirodnih sila,

svetih životinja, totema itd. Ili, kako to Šušnjić objašnjava, „o bogu se govori tek u onim religijama gde se apsolutna i mistična moć objavljuje kroz osobu i preko nje“ (Ibid: 61). Pojam moći, pored toga, uključuje društvene i duhovne aspekte, pa ukazuje na osnovne oblike odnosa među ljudima tokom istorije. To je, po mom sudu, jedan od ključnih aspekata Šušnjićeve definicije. Primetimo samo da je antropolog Talal Asad, jedan od najubedljivijih kritičara Gercove 'univerzalističke' definicije religije u savremenoj literaturi, posebno naglašavao odnos između religijske moći i istine, pri čemu je (institucionalna, imperijalna, eklesijalna) moć ta koja stvara uslove za iskustvo istine. Religijska raspoloženja i motivacije, glavni pojmovi iz Gercove definicije, u tom smislu istorijski variraju u odnosu na konfiguracije moći koje su se ispoljavale i menjale tokom povesti hrišćanstva (Asad, 1993: 35).

Osim toga što izbegava redukcionističko određenje religije kao verovanja u boga, Šušnjić nije sklon da koristi ni pojam onostranog ili transcendencije, ukazujući pri tom na postojanje tzv. imanentističkih religija, religija bez onostranosti (Ibid: 62). Njegova definicija, štaviše, dopušta mogućnost religije bez pojma svetog, ali i bez dogme, tj. bez razvijene racionalne teologije. Religija, potom, kao širi pojam, može postojati i bez crkve, ali i bez verskih obreda. Pojedinaac, naime, može da veruje, a da ne vrši verske obrede, kao i da obavlja rituale, a da pri tom ne veruje (Ibid: 64).

U dvotomnoj knjizi *Religija* – u kojoj je izložena ova kompleksna, slojevita definicija – Đuro Šušnjić zasniva jednu opštiju nauku o religiji, po uzoru na druge evropske i američke religiologe (Maks Miler, Elijade, Van der Lev i dr.). On je tu, dakako, najbliži jednoj hermeneutičkoj i egzistencijalno-fenomenološkoj orijentaciji, koliko god da se sociološkom pristupu pridaje, ipak, najveći značaj. Elijade je, na primer, smatrao da je hermeneutika kreativna metoda tumačenja, jer utiče na istraživačevu vlastitu egzistenciju: suočen s manje poznatim značenjima i vidovima života, tumač menja i vlastiti način bivstvovanja u svetu, svoje egzistencijalno stanje. Hermeneutika je kreativna i zato što otkriva izvesne vrednosti koje nisu očigledne na nivou neposrednog iskustva. U tom smislu ona pretenduje da bude potpuna metoda humanističkih nauka, koja se suprotstavlja pukoj specijalizaciji unutar pojedinih naučnih oblasti i disciplina.

Šušnjić u svom delu govori o pojmu, strukturi, funkcijama i značenju religije *uopšte*, a ne neke posebne religijske tradicije. Jedna od njegovih glavnih teza je, prema tome, da sve religije sveta, slično kao i svetski jezici, imaju istu osnovnu strukturu i funkcije, bez obzira na druge postojeće razlike. S druge strane, njegova teorijska konstrukcija ima svojevrsan „katedralni“ oblik: to je jedna katedrala znanja i pojmova, pa nije, svakako, slučajno da on baš u hrišćanstvu prepoznaje opštiji model za druge religijske tradicije: „Kad je bilo neophodno da se pozovem na mit, obred, iskustvo, vrednost, normu, ličnost ili ustanovu neke posebne religije, onda sam, po pravilu, birao hrišćanstvo, ne samo zbog toga što mi je ono najbliže, nego i zbog toga što ono predstavlja najsloženiji oblik verovanja, iz koga postaju lako razumljivi manje složeni oblici: rezultat analize strukturnih elemenata hrišćanstva bez teškoća se može primeniti na manje razvijene sisteme!“.

Sam Šušnjić veli da je svoju odredbu religije gradio, kao neku višespratnu katedralu, na jednoj jedinjoj pretpostavci: „Ako bi religijsko iskustvo vernika jedne religije bilo posve različito od iskustva vernika druge religije, onda ne bi bilo ničeg zajedničkog i bitnog što bi poslužilo kao građa za jednu opštu odredbu religije“. Stoga „pokušaj da se odredi religija zasniva se...na pretpostavci o postojanju nekih sveopštih osobina u svim religijama...“ (Ibid: 67). Prateći, u tom pogledu, Junga i Elijadea, Šušnjić zaključuje da u osnovi religija leže simboli koji nisu kulturno specifični, već univerzalni. Naš sociolog ne razrađuje dalje tu vrlo važnu tezu o univerzalnosti religijskih simbola, ali je jasno da on ide korak dalje od Dirkema (koji religiju vidi, pre svega, kao sistem verovanja i običaja), u pravcu Gercovog određenja religije kao sistema simbola. Zbog svojih univerzalnih svojstava, simbol, zapravo, predstavlja osnovni konstituent svake religije (‘najmanji zajednički nazivnik svih vera’), a religija uopšte bi se, po tom modelu, mogla posmatrati i kao svojevrsan simbolički sistem, nalik na jezik, posmatran kao sistem znakova.

Istaknimo, na kraju, još jedan važan aspekt Šušnjićevog određenja religije – njegovu upotrebu pojma iskustva koje vernik ima sa apsolutnom i mističnom moći i koje se manifestuje na više načina: kognitivno, emocionalno, praktično i mistično. U saglasju s Rudolfom Otloom, Šušnjić drži da je tu reč o posebnoj vrsti ljudskog iskustva, prema kojem se i odgovarajuće ponašanje prepoznaje kao

religijsko po svom karakteru. Jasno je da je tu reč o iskustvu posebne vrste, što se ispoljava posredstvom specifičnog jezika, diskursa koji prepoznamo u bogatoj literaturi svetskih religija: u verskim narativima, himnama, molitvama, parabolama, proricanjima, liturgijskim formulama, mudrim izrekama i sl. Religijski tekstovi su, u tom pogledu, više nalik na poetske tekstove, jer sadrže puno više metafora, simbola, alegorija, a same religijske tradicije se uglavnom temelje na fundamentalnim simbolima. Štaviše, religijski diskurs polaže pravo na posebnu vrstu istinitosti ili smisla, što se razlikuje od uobičajenih shvatanja istine kao korespondentnosti. Tu, u religijskoj sferi, mnogo je, naime, važniji *manifestativni* kriterijum istine, i uopšte, reč je tu o sasvim zasebnoj vrsti jezičkih igara. Rudolf Oto je, na primer, još početkom prošlog veka, pokušao da osvetli iracionalnu prirodu religijskog iskustva kao nečeg 'sasvim drukčijeg' (*ganz andere*), kao onog što odstupa od uobičajenih naučnih objašnjenja religijskih kategorija koja su uglavnom patila od redukcionizma. Jasno je da su i Jung i Elijade bili pod uticajem Otovog fenomenološkog pristupa fenomenu svetog: Jung, recimo, i sam određuje religijsko iskustvo kao poseban stav svesti koja je izmenjena putem doživljaja svetog, numinoznog, dok Elijade, opet, promatra sveto kao opštiji elemenat strukture ljudske svesti, a religiju kao jedan autonomni sistem.

Kada je, pak, reč o Šušnjićevim razmatranjima, koja su bila predmet naše analize u ovome radu, potrebno je istaći da on nudi ne samo jednu holističku, hermeneutički utemeljenu i obrazloženu definiciju religije, nego i najpotpunije, najsadržajnije kritičko razmatranje tog pojma u postjugoslovenskoj sociologiji.

LITERATURA

- Asad, T. (1993). *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore: The Johns Hopkins U. P.
- Šušnjić, Đ. (1998). *Religija I–II*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vukomanović, M. (2011). Između klasične i alternativne religioznosti: revitalizacija islamskog misticizma. U: Sinani D. (ured.) *Antropologija religije i alternativne religije*. Beograd: Srpski genealoški centar i Filozofski fakultet.

Muke sa religijom: Šušnjićev doprinos interdisciplinarnom određenju pojma religije¹

— Odrediti šta je religija na prvi pogled je lako, ali je paradoksalno, istovremeno i gotovo nemoguće ako se računa na to da kao u egzaktnim naukama oko opštih i najvažnijih stvari postoji konsenzus. Međutim, ako u početnoj stvari da se jasno i nedvosmisleno odredi šta je predmet našeg istraživanja nema opšteg slaganja onda se teškoće oko tog predmeta istraživanja umnožavaju, pa se javlja problem ispunjavanja osnovnih pretpostavki naučnog istraživanja društvenih fenomena koje se odnose na preciznost, objektivnost, odnosno intersubjektivnu proverljivost rezultata istraživanja. A ako je to tako, onda se razmak između naučnog i zdravorazumskog mišljenje o religiji toliko smanjuje da zapadamo u teškoće subjektivnog i neproverljivog zaključivanja. Tako dolazimo do proverljive tvrdnje da religija spada u grupu društvenih i duhovnih pojava koja se zbog svojih specifičnosti opire strogo naučnom pristupu i objašnjenju, pa je postupak interdisciplinarnog pristupa najbliži postupku koji će, prvo široko obuhvatiti proučavani fenomen a drugo, svesti na neku razumljivu meru moguće pogrešne pristupe i zaključke o religiji kao opštem fenomenu.

Pored toga, u teškoće određenja religije treba ubrojiti i specifičnost samog fenomena: on se opire jasnom i nedvosmislenom određenju s obzirom na još jednu paradoksalnost – gotovo da nema društva i civilizacije, a da su bez neke religijske pozadine ali, sa druge strane, istorija ljudskog društva nije samo groblje civilizacija već i mnoštva religija i kultova koji su nekada bili neodvojivi deo kolektivnog identiteta tih društava, a da mnogi od njih danas ne da više ne postoje nego savremenoj civilizaciji nisu ni poznati. Sve to govori da

¹ Tekst se oslanja na ranije objavljen članak autora pod nazivom: „Sociološki prihvatljiva definicija religije“, *Filozofija i društvo*.

je religijski fenomen jedinstven ali promenljiv, dinamičan, istorijski izuzetno diferenciran i na kraju, subjektivan fenomen, pa je zaista nereально očekivati jedinstvenost u njegovom definisanju.

Neki autori su evidentirali da u naučnoj literaturi postoji preko sto definicija religije. U tim definicijama nema jedinstvenog sadržinskog određenja religijskog fenomena, čak se u njima može zapaziti da neke imaju suprotan sadržaj od drugih definicija religije. Prema tome, teškoće jedinstvenog određenja religije su brojne i Jakov Jukić, poznati hrvatski fenomenolog religije, sistematizuje ih kao teškoće koje dolaze od predmeta, objekta religiologije, od metode, odnosno od ugla gledanja na fenomen religije koji naravno, nije samo naučan i od subjekta koji određuje šta religija jeste (Jukić, 1997: 22–26). O predmetu religije kao istraživačkom problemu već smo nešto rekli: kako u moru pojavnih oblika religija, od prvih formi do današnjeg dana, pronaći jednu ili određeni broj zajedničkih crta koje bi u istoriji ljudskog društva i čovekovih intelektualnih proizvoda, svele na isti nazivnik tako različitu, raznorodnu manifestaciju ljudskog verovanja od preistorijske magije do današnjih povesnih monoteizama i postmoderne religioznosti? Takođe, postavlja se pitanje ko odgovara na pitanje šta je za njega religija: nije isto da li to pitanje postavlja naučnik koji proučava u društvenoj stvarnosti religiju i njenu pojavnost, pridržavajući se pretpostavki naučnog istraživanja i saznanja ili neki vernik koji živi svoju veru i samorazumeva je shodno verskoj tradiciji, svom karakteru, ličnosti, obrazovanju. Takva situacija ni u samoj nauci o religiji nije mogla ostati bez rešenja, pa se javljaju ideje da religiju ne treba izučavati težeći naučnom cilju proučavanja u njenom *objašnjenju* nego naučni i saznajni cilj proučavanja religije treba da bude u njenom *razumevanju*. Na tom rešenju pitanja šta je religija i kako je treba proučavati nastala je tzv. fenomenologija religije. I na kraju, i u samoj nauci ima problema oko jedinstvene definicije religije: ne postoji jedna nauka o religiji nego različite društvene nauke i filozofija religije koje iz svog disciplinarnog ugla posmatranja društvenih fenomena religiju vide na različite načine. Ono što je za jednu društvenu nauku bitno kad proučava religiju za drugu nije i obrnuto. Sociologija i psihologija religije, na primer, nemaju isti saznajni interes jer prva polazi u proučavanju religije od globalnog društva, a druga od pojedinca. Upravo Šušnjić ovu poziciju u proučavanju religije specifikuje na sociološkom pristupu:

sociolog proučava i istražuje religiju mnogo više da bi saznao kako funkcioniše društvo, a manje ga interesuje sama religija. Sociolog na prvom mestu proučava posledice usvojenih verovanja u interpersonalnoj interakciji u društvenoj grupi i globalnom društvu. Ne samo da ga manje interesuje već prema svom naučnom instrumentariju ova nauka i ne može da odgovori na pitanje o postojanju božanstva. Prema tome, jedinica posmatranja je ovde društvena grupa, a u drugim društvenim naukama je, na primer, pojedinac, prošlost, čovek, pa je i samo određenje religije iz tih pozicija različito. Čak ako u obzir uzmemo jednu društvenu nauku koja proučava religiju, možemo da zapazimo da i na tom nivou nema jedinstva pošto različite škole i struje mišljenja u okviru te nauke u svojim polaznim pretpostavkama različito situiraju postojanje i budućnost religije: npr. za sociološku funkcionalističku školu, religija ne samo da je prirodjena čoveku kao društvenom biću nego se društveni sistem i ne može zamisliti u svom stabilnom funkcionisanju bez nje, dočim marksistička škola u sociologiji na religiju gleda u sasvim drugom svetlu – kao na ideološku potku klasnog i eksploataorskog društva, pa joj u postuliranoj radikalnoj promeni društva prema besklasnom ne daje neku svetlu perspektivu opstajanja u njemu. Konačno, iako istraživači treba da poštuju objektivnost i nepristrasnost u izučavanju društvenih fenomena, religijski fenomen je jedan od istraživačkih društvenih fenomena koji se tvrdoglavo opire isključivanju lične jednačine istraživača koji se izlaže procepu da sa jedne strane treba da teži nepristrasnosti u istraživanju, a sa druge strane prevladavanju teškoća zanemarivanja svoje lične, idejne, ideološke i kolektivne predstave u pristupu fenomenu koji istražuju.

Sve u svemu, to je deo razloga koji objašnjava nepremostive teškoće u jedinstvenom određenju religijskog fenomena. Šušnjić je, naravno, svestan ovih teškoća, pa je njegov pristup određenju religije interdisciplinaran i po sopstvenom razumevanju on razvija „katedralu“ pojmova u složenoj, dinamičnoj i slojevitoj definiciji religije. Donekle, olakšavajuća okolnost za naučno istraživanje religije i određenje šta je religija nalazi se u tome da se mnoštvo definicija religije može selekcionisati s obzirom na ciljeve istraživanja, pa se određenje religije gradi s obzirom na to koji su zadaci istraživanja (Šušnjić, 1998: 32, tom I). Ako je, na primer, u pitanju klasičan zadatak istraživanje savremene konvencionalne i tradicionalne religije i

religioznosti u Srbiji ili u Evropi, onda se religija definiše u kontekstu povesnih monoteizama kao što su hrišćanstvo, islam ili judaizam. Ali je problem naravno složeniji, ako se radi o istraživanju (pra)istorije religijskih ideja i verovanja. U tom slučaju, smatra Šušnjić, potrebno je upravo imati neko određenje religije kako bi se uspostavio kriterijum kojim bi jasno odvojili religijske ideje, verovanja i prakse od nereligijskih. To je upravo lajtmotiv Šušnjićevog nastojanja da definiše religiju: mora se pronaći neki jedinstven kriterijum koji na jasan način u istoriji ljudskog društva distingvira mnoštvo nereligijskih ljudskih ideja i praksi od religijskog verovanja i praktikovanja.

Dakle, prvi problem koji se javlja kod istraživanja religije odnosi se na dilemu među istraživačima da li je pre svakog započetog istraživanja religije bolje imati ili nemati neku, odnosno radnu definiciju religije. Argumenata ima i na jednoj i na drugoj strani rešenja tog pitanja. Ako se smatra da istraživač ne treba da prejudicira pre istraživanja religije njenu definiciju, to je zbog toga da ga ne bi sputavala i ograničavala u istraživanju, a suprotna argumentacija zastupa tezu, koju i Šušnjić prihvata, da je bolje imati makar neku nego nikakvu definiciju religije, pošto se onda postavlja pitanje šta zapravo istražujemo ako nismo prethodno definisali predmet našeg istraživanja. Naime, i oni koji deklarativno u istraživanje religije polaze bez prethodno definisane religije, zbog toga da ih ne bi sputavala, zapravo prema Šušnjiću, prećutno ipak polaze od neke pretpostavljene definicije religije (Šušnjić, 1998: 33, tom I). Pri tome je Šušnjić i dalje oprezan u stavu da je svaka trenutna definicija religije privremena, uostalom kao što je i svako naučno saznanje privremeno u smislu da ga novi naučni argumenti mogu izmeniti. Tako početna definicija religije u istraživanju služi osnovnoj svrsi da omeđimo predmet istraživanja, ali završetak naučnog istraživanja dozvoljava u kontekstu novih argumenata redefinisane početnog određenja religije u smislu preciznijeg ili dopunjenog određenja operacionalne definicije religije.

Ako se sa Šušnjićem složimo da nam je nekakva definicija religije potrebna, bez obzira na to da li se radi o početku ili kraju konkretnog istraživanja, postavlja se pitanje kakva je ta definicija: odnosno da li je moguća opšta definicija religije. Odgovor na ovo pitanje, kao što se može pretpostaviti, doveo je do dubokog neslaganja istraživača: opšta definicija religije pretpostavlja mogućnost

da se u njenom sadržaju objedini pod zajednički nazivnik nepregledno mnoštvo i bogatstvo najrazličitijih pojavnih formi religija u istorijskom iskustvu čoveka. Pri tome, takva opšta definicija religije ne bi smela da favorizuje jedno određeno religijsko iskustvo (npr. monoteističkog, eklezijalnog hrišćanstva) nauštrb drugih ne samo povesnih monoteizama nego i drugačijih sadržaja i formi verovanja u svetu iako se često zapada upravo u takav vid ekskluzivizma, etnocentrizma ili evropocentrizma koji nikako ne odgovaraju drugačijim geografskim i sadržinskim elementima verovanja. Ovakve teškoće su kod jednog broja istraživača iskristalisale mišljenje da je teško ili nemoguće odrediti opšti pojam religije koji bi važio za sve pojavne oblike religije u istorijskoj vertikali. Istraživač Lari Šajner (Shinar) upravo smatra da je obim pojava koje se smatraju religioznim tako širok, raznolik, da ih jedna definicija suštine religije uopšte ne može obuhvatiti. Šajner prihvata pojmovni par „vera“ i „tradicija“, kojim se izražavaju unutrašnji i spoljašnji aspekti onoga što se pre izražavalo terminom *religija* (Šajner, 1994: 52–53). Jakov Jukić pak smatra da se, sa izvesnim ograničenjima, religija ipak može definisati, ali samo preko stvarnih, pojavnih oblika pojedinačnih religija dok se od opšteg pojama religije mora odustati (Jukić, 1997: 26).

Šušnjićeva definicija religije

Da se od opšteg pojma religije ne mora odustati pokazuje pokušaj Đura Šušnjića koji se hvata u koštac sa svim navedenim teškoćama i dilemama u nameri da iznedri jednu sadržinsku definiciju religije koja bi na jednoznačan način odredila šta je u ljudskom iskustvu religija, a šta nije. To je Šušnjić učinio u svom dvotomnom poznatom delu *Religija* i to na preko sto stranica teksta. Radi se o slojevitoj definiciji religije na temelju prethodno usvojenog i u ranijim radovima ovog autora prikazanog teorijskog i metodološkog pluralističkog pristupa religiji. Njegov pristup je pri tome i interdisciplinaran pošto u slojevima složene definicije religije prepoznajemo pristupe različitih nauka o religiji. No, ono što te različite pristupe povezuje na najapstraktnijoj ravni jeste težnja autora da pođe od sadržinske definicije religije: on polazi od onog aspekta definicije religije na temelju kojeg se religija prepoznaje po svojoj suštini, po onom nužnom zajedničkom elementu koji bogatstvo najrazličitijih

ideja, verovanja i prakse pridržava u jednom pojmu. Prema tome, Šušnjićeva definicija religije na prvom mestu je supstancijalna, ali slojevitost njegove definicije religije se ogleda u tome što ona nije samo sadržinska već i strukturalna, te na kraju funkcionalna definicija religije.

Prema tome, radi se o teorijskoj definiciji religije. Šušnjić smatra da treba razlikovati opšti pojam religije od posebnih oblika religije, a određenje opšteg pojma religije je prema autoru metanaučno i kao takvo nije pitanje neke konkretne, iskustvene nauke o religiji. Na izvestan način ovakvo Šušnjićevo rezonovanje slično je Veberovom (Weber) shvatanju idealnih tipova u sociologiji, pa bi nam u ovom slučaju opšta definicija religije poslužila kao logički model za upoređivanje sa konkretnim, iskustvenim oblicima verovanja: ako se u njima može prepoznati verovanje u neku apsolutnu i mističnu moć onda takvo verovanje pripada religijskom, a ako se takva moć ne može u dotičnom verovanju identifikovati, ma koliko po ostalim parametrima to verovanje ima religijskih elemenata, onda se ono ne može priznati kao religijsko.

Dakle, na krucijalno pitanje šta je religija, pitanje koje je sociološka funkcionalistička teorija zanemarila tragajući za njenim funkcijama, a evolucionarna teorija za njenim korenima, Šušnjić odgovara tako što preduzima zamašan i rizičan pokušaj traganja za opštom definicijom religije, kritikujući većinu poznatih određenja složenog i dinamičnog religijskog fenomena. Radi se o preispitivanju jedanaest određenja religije u filozofiji i naukama o religiji i na tom temelju izgradnji i obrazloženju svoje definicije religije.

Ne ulazeći u podroban prikaz Šušnjićevih kritika neprihvatljivih određenja religije, apostrofiraćemo samo neke u kojima autor pronalazi nedostatke u kontekstu pokušaja opšte definicije religije. Na primer, često, gotovo zdravorazumsko, navođenje da je religija verovanje u boga ima dve temeljne mane: prvo, istorijsko iskustvo nas uči da postoje religije bez boga, kao što su animizam, budizam, taoizam, konfučijanizam a drugo, ovakva određenja religije su preuska pošto postoje mnogi sistemi verovanja koji ne poznaju boga u judeohrišćanskom kontekstu, ali ipak jesu religije, kao što je stari budizam u kome nema nečeg natprirodnog ili božanskog, ali zato ima priznanja određene stvarnosti koja se naziva *darma* (dharma) i kojoj se čovek, kao večnom zakonu, mora potpuno potčiniti ako želi

da se oslobodi patnje i bola. Čovek, piše Šušnjić, može biti religiozan i bez vere u boga pošto je vera širi pojam od vere u boga i zato nije svaka vera religiozna, pa opšta definicija religija treba da počne preciziranjem da se religiozna vera javlja onda kada je to vera u neku apsolutnu, ali mističnu moć koja se ne javlja kao takva ni u jednom drugom sistemu mišljenja, verovanja i ponašanja. Ta apsolutna i mistična moć jedinstvena je po svojoj suštini, ali jasno, različita po svojoj istorijskoj manifestaciji i imenovanjima, pa u prirodnim religijama poprima oblik određene prirodne sile, a u objavljenim religijama, oblik i ime boga. Zajedničko svim tim imenovanjima jeste to da je to moć u koju se veruje da postoji i deluje izazivajući posledice.

Ako dakle, vera samo u boga nije religija, nije to ni verovanje samo u natprirodno, onostrano, transcendentno. Princip neprihvatljivosti ove definicije religije isti je kao i u prethodnoj kritici religije kao verovanje u boga, a obrazloženje polazi od iskustva da postoje religije koje nemaju predstavu o natprirodnom, kao što su to sve imanentističke religije u kojima je apsolutna moć otelovljena u svakoj biljci, životinji, čoveku, pa su bog ili priroda jedno te isto. Sve je sveto, otuda su podložne kritici i definicije koje polaze od toga da je religija verovanje u sveto. Ali čovek je sklon tome da posvećuje mnoge stvari i zato posvećivanje npr. nacije, vođe, estrade i tome slično nije religiozna vera. Ako sve što okružuje i što može da zamisli čovek može biti određeno religijom onda ne samo da ona nije ništa nego se gubi specifična razlika između religije i nereligije. Zato Šušnjić smatra da ako se apsolutna i mistična moć predstavi u obliku nečeg svetovnog – onda takvo posvećivanje treba nazvati ne religioznom verom nego *idolatrijom*.

Šušnjić nastavlja da pronalazi manjkavosti i u drugim definicijama religije, kao što su određenja da je religija izraz osećanja zavisnosti od prirodnih ili natprirodnih sila, onda da je religija pokušaj izgradnje sveta reda nasuprot sveta nereda, te simboličkog prevazilaženja smrti. Sve ove definicije su jednostrane pošto ne distingviraju dobro religijske od nereligijskih ideja. Na primer, zar filozofija ili nauka nisu izrazi unošenja reda u poimanje sveta iako će se malo ko složiti da su to religije. Odnosno, simboličko prevazilaženje smrti nije ekskluzivitet samo religijskih ideja i prakse nego i mnogih drugih stvaralačkih ideja ljudskog duha. Pa i sama religija nije uvek produkt straha od smrti nego i vere, nadanja, ljubavi i na kraju vaskrsenja,

kao u hrišćanstvu. U istom tonu Šušnjić pronalazi manjkavosti i u određenjima religije kao verovanje u nadčulno ili nadosetilno, religiji kao putu ka duševnom miru, te kao obliku društvene svesti, najčešće tako definisane u marksizmu. Posebno treba naglasiti kritiku religije kao okvira orijentacije, pošto se radi sada ne o jednostranom preuskom nego o preširokom određenju religije, kakva je npr. Fromova definicija. Kod ovakve definicije religije takođe je nemoguće razlikovati religijske od nereligijskih delatnosti i sistema orijentacije koji ljudima daju okvir ponašanja, odanosti i poštovanja. Religija je dakle bilo koji sistem vrednosti, ideja i verovanja, pa nema jasne razlike između religije i nereligije.

Sabirajući logičke i iskustvene metodološke slabosti navedenih definicija Šušnjić u formi prigovora navedenim definicijama ističe: 1) najveći broj navedenih definicija ne pokriva svu raznovrsnost iskustva, verovanja i religijske prakse i najčešće se zasniva na etnocentrizmu (judeohrišćanske religije) u određenju opšteg pojma religije. Takve definicije religije su, dakle, preuske; 2) većina navedenih definicija ne omogućava jasno razlikovanje religijskih od nereligijskih sistema ideja, verovanja i ponašanja. Diskriminatorna moć navedenih definicija religije je, dakle, mala; 3) većina definicija religije izražena je nepreciznim (nenaučnim) jezikom. One uključuju ne samo pojmove nego i simbole. Ova kritička primedba koju autor upućuje navedenim definicijama religija važi i za prvi deo njegove definicije koji se takođe oslanja na simbole, a ne na pojmove (apsolutna i mistična moć); 4) navedene definicije su ili preuske, kako je već konstatovano, ili preširoke. U prvom slučaju navedene definicije ne pokrivaju religijske izraze koje možemo prema nekim drugim kriterijumima smestiti u religiju. U drugom slučaju određenje religije je tako široko da se lako gubi jasna granica između religije i nereligije. Svaki vrednosni sistem (orijentacija) se proglašava religijom; 5) u mnogim definicijama se ne traga za onim što je za religiju bitno već samo za onim što je nekim religijama zajedničko; 6) većina navedenih definicija ne pruža veće mogućnosti za prevođenje u iskustvene pokazatelje (indikatore) u empirijskim istraživanjima religioznosti. Za empirijsko istraživanje religioznosti od presudne je važnosti operacionalna (opisna) definicija, a ne teorijska definicija religije.

Odbacujući slaba mesta u navedenim definicijama religije a uzimajući od njih samo ono što je izdržalo oštricu kritike u logičkom,

teorijskom i iskustvenom smislu, Šušnjić predlaže izgradnju jedne nove definicije opšteg pojma religije do koje se stiže uz pomoć uporedne metode: ta definicija je složena, slojevita, jednim delom supstancijalna, drugim strukturalna i trećim funkcionalna. Njome autor pokušava da pomiri neke od sržnih protivurečnosti, teorijskih razlika i podela u savremenoj sociologiji religije u kojoj vlada nizak stepen opšte teorijske saglasnosti. Šušnjićevo određenje religije sadrži četiri međusobno tesno povezane celine: 1) određenje suštine religijskog verovanja (apsolutna i mistična moć); 2) iskustvo povezano sa tom suštinom; 3) istorijske oblike – manifestne forme pojavljivanja suštine religije u svetu; 4) značaj i značenje (posledice i smisao) za pojedinca, grupe, društvo i kulturu. Sintetišući navedene odrednice religije autor je definiše kao „svako verovanje u apsolutnu i mističnu moć, od koje čovek zavisi, i koja kontroliše njegov život i smrt, ali na koju može uticati, ako se ponaša na određene načine; svoja iskustva sa tom moći može da izražava na kognitivan, emocionalan, praktičan i mističan način, tj. u obliku učenja, obreda, zajednice vernika ili hrišćanske ličnosti; sticanje i izražavanje iskustava sa tom moći ima za njega određeno značenje, a za zajednicu određen značaj, jer bi bez toga njegov život i život zajednice izgledao sasvim drugačiji. Religija je osoben način života koji se opisuje u njenom učenju, doživljava u posebnoj vrsti iskustava, ostvaruje u njenim obredima, izražava u njenim simbolima, ogleda u vrhovnim vrednostima, propisuje u normama, oživotvoruje u zajednicama vernika, učvršćuje u ustanovama, otelovljuje u svetim ličnostima, oseća na svetim mestima i u sveto vreme. Učenje, iskustvo, obred, simbol, vrednost, norma, zajednica, ustanova, ličnost, sveto vreme i sveto mesto – sve su to oblici u kojima apsolutna i mistična moć deluje to jest postaje vidljiva preko posledica koje izaziva“ (Šušnjić, 1998: 50, tom II).

Šušnjićeva „višespratna“ definicija religije kombinuje normativni sa iskustvenim, deskriptivnim pristupom. Preciznije, definicija od normativne ravni polazi, a zatim se kreće (u donjim spratovima) prema iskustvenoj ravni u kojoj je podložna naučnom opisu i proveru u brojnim naukama o religiji koje uspostavljaju pojmovni aparat o religijskom fenomenu, vrše njegovu analizu, a iskazi o religiji su određeni i izrecivi. Definicija je lako prevodiva u iskustvene pokazatelje (indikatore) religioznosti u empirijskim istraživanjima, pa na taj način ova definicija religije pruža široke mogućnosti istraživačima različitih

disciplina za njeno iskustveno izučavanje i proveravanje dobijenih rezultata. Sociologija religije, takođe, u strukturalnom i funkcionalnom delu navedene Šušnjićeve opšte definicije religije, nalazi plodno područje za svoja iskustvena istraživanja. Na normativnoj ravni, koja je po autoru bitnija za shvatanje suštine religije, upotrebljava se (u filozofiji i teologiji) jezik simbola a ne pojmova, pristup je sintetički a iskazi teško izrecivi i neodređeni. Tako Šušnjićeva definicija religije u sebe uključuje ne samo spoljašnji oblik religije (njenu strukturu i njene funkcije) nego i unutrašnje iskustvo kao lični, raznovrsni, bogati, mistični, neuhvatljivi, neizrecivi itd. doživljaj stvarnosti, dakle, iskustvo sa mističnom i apsolutnom moći, sa svetim, sa bogom (Šušnjić, 1998: 254, tom II). Međutim, i u Šušnjićevoj normativno-deskriptivnoj definiciji religije očuvana je protivurečnost, iako je autor nastojao da je prevaziđe, između dva shvatanja religije u savremenoj sociologiji religije i između dve vrste definicija religije: radi se o pristupu *sub specie aeternitatis versus* pristupa *sub specie temporis* i supstancijalnim versus funkcionalnih definicija religije (Vukomanović, 2004: 7–14).

Dva shvatanja i dva pristupa religiji

U okviru pomenute protivurečnosti u shvatanju religije prvi, teorijski pristup religijskom fenomenu, usmeren je na raspravu o religiji u kontekstu shvatanja religije kao univerzalne pojave, a drugi pristup religiju uvek posmatra u specifičnom istorijskom i društvenom kontekstu (Vrcan, 2001: 275–285). Prvi pristup je najpregnantnije izrazio savremeni sociolog religije Bela (Bellah), a drugi Gvizardi (Guizzardi). Pristupom *sub specie aeternitatis* religija se posmatra kao fenomen *per se*, a čovek se shvata kao *homo religiosus*. I normativni aspekt Šušnjićeve definicije religije sadrži elemente pristupa religiji *per se*: „Čežnja i traganje za apsolutnom i mističnom moći [...] jeste obeležje ljudske vrste (dakle, nešto opšte), bez obzira na koji način ovo objašnjava i razumeva neka nauka o religiji“. I dalje: „Slutnja o apsolutnoj i mističnoj moći odnosi se na ono vreme kad religije još nisu znale za bogove, verske ustanove i sveštenečke redove. [...] Apsolutno i mistično kasnije uzima razne istorijske oblike (duhovi, preci, bogovi) ali samo ostaje trajno i postojano u njima u svim tradicionalnim i modernim društvima i kulturama. Svest o apsolutnom i mističnom zapravo se otkriva kao svest o *nadistorijskom iskustvu*

(kurziv M. B.) koje nadživljuje svaki istorijski oblik vere: duhovna moć neprelazne vrednosti“ (Šušnjić, 1998: 25, 47, tom I). Za Šušnjića to nije novi stav. On je i ranije (Šušnjić, 1989: 116) poziciju tretiranja religije kao fenomena po sebi izrazio jasno: „Ako u čoveku postoji nešto što je nezavisno od društvenih uslova i što ne podleže menjanju pod uticajem socijalizacije – strah od smrti, želja za besmrtnošću – onda čovek ostaje *neizlečivo religiozan*.“ (kurziv M. B.). Istina, koliko je teško definitivno odrediti religiju i ne biti protivurečan, svedoče i drugi stavovi autora, koji ispravno primećuje da iako 4/5 čovečanstva veruje u neki oblik apsolutne i mistične moći uvek je bilo i biće nevernika, skeptika, ravnodušnih i agnostika² (Šušnjić, 1988: 127).

Dakle, u Šušnjićevoj definiciji religije jasno možemo razlikovati poimanje suštine religije od njenih manifestacija u društvenoj i istorijskoj vertikali. Kod ovakvog pristupa razlikuje se ono esencijalno, večno, transdruštveno i transistorijsko, pa i transkulturno od onoga što je u religiji istorijsko, društveno i kulturno, prolazno, promenljivo, spoljašnje i nebitno za suštinu religije, precizira Vrcan. Ako se na taj način odvoji suština od istorijske manifestacije konkretnih poteza religijskih zajednica u realnom vremenu i geografskom prostoru, onda zloupotrebom ovakvog stava može da se neopravdano amnestira odgovornost religijskih organizacija i njihovih hijerarhija od istorijskih fakata genocida i kulturocida, kao što je slučaj sa narodima Južne i Severne Amerike.

Drugi teorijski pristup zastupaju oni istraživači religijskog fenomena koji upućuju primedbe prvom pristupu pre svega zbog njegove neistoričnosti i apriorizma. Ovaj pristup bismo još mogli nazvati i konkretno-istorijskim pristupom jer istraživač uvek prilazi religiji kao povեսno specifičnoj pojavi. Svaki apriorizam koji polazi od toga da je čovek religiozno biće mora biti proveren u konkretnim socijalnim i istorijskim konstelacijama.

Druga protivurečnost koja opterećuje savremenu sociologiju religije tiče se vrste definicije koja se prihvata za određenje

² „Čim se pojavi neko ko veruje, budite sigurni da će se odmah naći neko ko ne veruje, a zatim neko ko sumnja, a na kraju neko ko je posve ravnodušan na sve to skupa i za koga ta pitanja i ne postoje. Jedna stvar ne može se poreći: nereligiozne ideje, verovanja i vrednosti, kao i religiozne, izazivaju u životu društva i pojedinaca određene posledice i zbog toga su od podjednakog teorijskog (ako ne i praktičnog) interesa i značaja za svakog istoričara, sociologa, psihologa, antropologa, filozofa itd. religije.“

religijskog fenomena. Istina, ta protivrečnost nije naročito moderna, što znači da se samo obnavlja podela između tzv. supstancijalnih (sadržinskih) i funkcionalnih definicija religije. Može li se religijsko uvek jasno razlikovati od nereligijskog po tome što poseduje svoj specifičan, autentičan sadržaj ili se religija i religioznost mogu definisati samo po funkcijama koje jedan duhovni (kulturni) sklop sistema značenja, tj. verovanja i prakse ima i vrši u nekoj zajednici ljudi? Šušnjić je, kako smo već konstatovali, pokušao da kombinuje, i to sasvim u skladu sa najnovijim teorijsko-metodološkim pristupima religijskom fenomenu, ova dva pristupa definisanja religije, s tim što je sadržinsko određenje religije kod njega primarni elemenat. Naime, od 80-ih godina prošlog veka tematizovanje klasičnih problema sociologije religije, gde svakako spada i opreka između supstancijalnih i funkcionalnih definicija religije, ide u smeru manje ideološke suprotstavljenosti i hladnijeg procenjivanja prednosti i nedostataka pomenutih, najopštijih pristupa definisanja religije, kao i njihovog kombinovanja. Sadržinsko definisanje religije (kao vera u apsolutnu i mističnu moć i, što je takođe vrlo važno, kao doživljaj – iskustvo sa tom moći ili kao vera u natprirodno, božansko, sveto) traga za određenim specifičnim sadržajem koji je bitno religijski i kad se utvrdi onda se jasno može razlikovati od sličnih sadržaja koji ne pripadaju religijskom obliku izražavanja ljudskog iskustva. U tom smislu se može reći da je Šušnjićeva definicija na visini zadatka: ono po čemu se religija razlikuje od svih drugih duhovnih i društvenih tvorevina jeste vera i iskustvo sa apsolutnom i mističnom moći. Ta vera i to iskustvo sa apsolutnom i mističnom moći javljaju se samo u religijskim tvorevinama, te se one uvek mogu jasno razlikovati od nereligijskih ili parareligijskih koje mogu imati slične ili iste društvene posledice kao i religijske, ali se ipak suštinski od religije razlikuju. Za Šušnjića se zbog toga religija primarno mora definisati po svojoj suštini, a ne po svojim funkcijama.

U funkcionalističkim definicijama religije pak situacija oko određenja religije je suprotna. Sve što ima neku funkciju, makar ta pojava u strogom smislu reči i ne imala veze sa onim što se obično drži za religijsko, natprirodno i božansko može se tretirati kao religija. Na taj se način gubi jasna razlika između religije i nereligije zato što gotovo sve iz vrednosnog panteona ljudskog duhovnog života može vršiti funkciju religije – to je onda ona koja vrednosna

tvorevina koja oblikuje jedinstvena mišljenja i ponašanja velikog broja ljudi, ujedinjujući pojedince u čvrstu duhovnu zajednicu koja ih na taj način drži na okupu u nekoj društvenoj grupi ili globalnom društvu uopšte. Čak i ako se pravi razlika između navedenih sistema vrednosti i religije u uobičajenom značenju te reči, onda se najčešće o pomenutim vrednostima govori kao o alternativama religije ili funkcionalnim ekvivalentima religije, kao što su to, na primer, svetovne ideologije i rituali, posvećenost i zaokupljenost politikom, muzikom, sportom, ljudskim telom. Kako god da bilo, savršene definicije, ne samo religije nego i drugih sličnih složenih i nejednoznačnih pojava ljudskog iskustva – nema, te se moramo zadovoljiti rešenjem koje ima najmanje ograničenja jer se i supstantivnim i funkcionalnim definicijama religije mogu staviti brojne primedbe.

Roj Volis i Stiv Brus (Wallis and Bruce), američki sociolozi religije, obe definicije smatraju problematičnim, mada se u svojoj definiciji religije priklanjaju supstantivnoj kao manje problematičnoj. Kod funkcionalnih definicija problem je u tome što se naizgled sasvim nereligiozne pojave posmatraju kao religiozne čak i onda kad se pristalice takve pojave tako ne deklariraju. Isto tako, funkcionalne definicije dozvoljavaju samo govor o religioznoj promeni, pa je govor o sekularizaciji suviše jer će uvek postojati neka „konačna pitanja“ i pitanja ljudske egzistencije na koja čovek neće moći da odgovori. Međutim, i supstantivne definicije nisu bez problema, kojih smo se već dotakli kod Šušnjićeve rasprave o nedostacima brojnih definicija religije. Tako Volis i Brus uočavaju da je teško odvojiti prirodno od natprirodnog kad se izađe izvan zapadnjačkog poimanja stvari i uđe u tradicionalne i neke savremene kulture kod kojih se prilično muti pomenuta razlika (Wallis & Bruce, 1994: 55–56).

Kao što vidimo, brojni su izazovi jednoznačnog određenja religije. Ne treba gajiti iluzije da će ikada biti jednodušnog određenja tako subjektivnog, promenljivog i složenog duhovnog i društvenog supstrata kao što je religijsko-crkveni kompleks koji podrazumeva poklonike, hijerarhiju, duhovnike, podvižnike, obične konformistične vernike i razne svetovne društvene strukture, kao i njihove povesne i tekuće međusobne aranžmane. Zato svaki ozbiljan napor, govor i dijalog o ovim, ne samo za nauku važnim temama, zaslužuju punu pažnju. Šušnjićev angažman u ovim pitanjima za sve buduće istraživače biće sigurno nezaobilazan.

LITERATURA

- Blagojević, M. (2004). Sociološki prihvatljiva definicija religije. U: *Filozofija i društvo*, XXV (str. 213–240). Beograd.
- Jukić, J. (1997). *Lica i maske svetoga*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Šajner, L. (1994). Pojam sekularizacije u empirijskim istraživanjima. U: *Povratak svetog?*. Niš: Gradina.
- Šušnjić, Đ. (1988). *Znati i verovati*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, Stvarnost.
- Šušnjić, Đ. (1989). *Otpori kritičkom mišljenju*. Zagreb: RZ RK SSOH.
- Šušnjić, Đ. (1998). *Religija* (tom I i II). Beograd: Čigoja štampa.
- Valis, R. & Brus, S. (1994). Sekularizacija: trendovi, podaci i teorija. U: *Povratak svetog?*. Niš: Gradina.
- Vrcan, S. (2001). Vjera u vrtlozima tranzicije. *Glas Dalmacije*, Split: Revija dalmatinske akcije.
- Vukomanović, M. (2004). *Religija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Što su sociolozi religije mogli i mogu naučiti od Đura Šušnjića

Život je kao gađanje u metu: imaš bezbroj mogućnosti da promašiš, a samo jednu da pogodiš. A ja nisam rođen u znaku strijelca.

Đ. Šušnjić

Unatoč mom zdravstvenom stanju i borbi s teškom bolešću, nisam mogao a da ne prihvatim sudjelovanje na skupu *Život za ideju* posvećenom stvaralaštvu Đura Šušnjića. Za to postoji više razloga:

Prvo, oba se bavimo sociologijom religije.

Drugo, Šušnjić me poučio da se lijepih osvrtu na religiju i njenu društvenu ulogu može naći i u književnosti (romanima), u što sam se i sam uvjerio (što se vidi i iz mojih radova objavljenih u protekloj deceniji).

Treće, Šušnjić je napisao prelijep tekst o mom znanstvenom radu koji je objavljen u zborniku ANU BiH povodom mojih 75 godina života.¹ (Sarajevsko *Oslobođenje* je feljtoniziralo tekstove iz Zbornika, a najviše su prenijeli pisanje Đura Šušnjića, odabravši one najljepše dijelove iz njegovog priloga). Tako sam postao „dužnik“ prema Đuru Šušnjiću, da i ja napišem nešto o njegovom doprinosu Sociologiji religije. Nastojat ću to opisati što bolje mogu, ali nisam siguran da ću doći do one ljepote teksta i analize koju je Đuro pokazao pišući o meni. Istina, i ranije sam, povodom 75-te godišnjice Đurovog života objavio jedan tekst o njegovom doprinosu sociologiji² (Cvitković, 2009).

Vratimo se temi moga priloga. Čemu nas (sociologe religije) je poučio Đuro Šušnjić?

¹ Vidjeti: *Doprinos Ivana Cvitkovića razvoju Sociologije religije*.

² Vidjeti: Cvitković I., „Sociološka časkanja o Đuri Šušnjiću“, objavljeno u Zborniku *Izvan igre na putu*.

Prvo, poučio nas je u tome što znači biti *sociolog religije*. Sociologa zanimaju prevashodno sociološki elementi u oblasti religije. Ukazao nam je u čemu je razlika između teološkog i sociološkog pristupa religiji. Teolozi ne prave, ili ne prave dovoljno, razliku između pojmova „religija“ i „vjera“, a sociolog pravi bitnu razliku između ta dva pojma. Vjera je individualna, religija je društvena pojava, grupni fenomen. Vjera je izvan domena sociologa religije, religija nije. „Religija je društveno-historijski izraz vere. Zato se religija može izučavati kao i svaka druga pojava, ali vera ne može“ (Šušnjić, 2008: 73). Teolog o religiji najčešće govori u obliku idealnog modela (kako to stoji u pisanim religijskim izvorima), sociolog u obliku stvarnog modela, kakva ona jeste u danom društvu. Rekli bismo: teolog govori kakva religija treba biti, sociolog kakva ona jeste.

Ima jedna kontradiktornost koju sam našao kod Šušnjića. On, kako se iz prethodnog vidi, razlikuje vjeru od religije, ali u knjizi *Nedovršeni razgovor* kao da je odstupio od tog pravila: „Ako je religija (a ne vjera – I. C.) nešto što pripada unutarnjem, duhovnom životu, sledi da se ona može doživeti i razumeti samo iznutra, i to od onoga koji sam ima religijsko iskustvo. Ako ga nema, onda liči na nekoga slepca koji nam govori o bojama, gluhog koji nam priča o lijepoj muzici, itd.“ (Šušnjić, 2008: 32). Ovo je u suprotnosti sa stavom koje iznosi u svojim drugim radovima. Suglasio bih se da sociolog ne treba da proučava vjeru, ali religiju svakako da. Iz navedenog citata proizlazilo bi da se samo religiozan sociolog može baviti proučavanjem religije. Na osnovu čitavog Đurovog opusa teško bi se mogao izvesti takav zaključak. Bilo bi to slično stavu da onkolog koji nije imao karcinom teško može uspješno liječiti onkološke bolesnike.

Sociolog religije treba biti svjestan „da se religije međusobno razlikuju, ali to još ne znači da nemaju nešto zajedničko, upravo nešto po čemu ih i svrstavamo u istu klasu i nazivamo religijom, za razliku od filozofije, umetnosti, nauke, itd.“, poručuje nam u *Nedovršenom razgovoru* (Šušnjić, 2008: 15).

Mnogo se, osobito u radovima zastupnika funkcionalizma, govori i piše o integrativnoj funkciji religije. Šušnjić kao da poručuje sociolozima – oprez. „Integrativna funkcija religijskih ideja, verovanja i vrednosti bila je moćna u relativno homogenim, starim društvima i kulturama, ali u modernim društvima religijskog pluralizma to prosto nije moguće“, piše u *Teoriji kulture* (Šušnjić, 2014: 72).

Da je upitno govoriti o integrativnoj funkciji religije, pokazao je primjer kršćanstva na Balkanu u ratovima XX stoljeća. I katolici i pravoslavni pripadaju kršćanstvu, a ubijali su jedni druge kao bijesni psi. Slično je s islamom u današnjem svijetu. Šiti, suniti, alaviti postavljaju jedni drugima bombe u džamijama širom Iraka, Sirije ..., a svi su pripadnici iste religije – islama. Kako tu možemo govoriti o integrativnoj ulozi religije³ (Aslan, 2020: 41).

Nisam zapazio da se Šušnjić u svojim radovima zalaže za religijsku, konfesionalnu sociologiju (katoličku, pravoslavnu, muslimansku). Iz toga izvlačim zaključak da je Šušnjićev stav onaj kojeg i sam zagovaram: u religijskoj sociologiji, sociologija je sluškinja religije i religijskih institucija.

Drugo, Šušnjić kod sociologa razvija *ljubavi prema knjizi*. Knjiga je simbol znanja i mudrosti. „Ja ne znam da li knjige čine da svet bude bolji, ali verujem da bi bez knjiga on bio gori“, piše u *Nedovršenom razgovoru* (Šušnjić, 2008: 89). A u knjizi *Teorija kulture* zapisuje: „Čitanje zahteva intelektualni napor, gledanje udoban smeštaj ... Knjigu čitaju iskusni znalci, TV gledaju uglavnom neobrazovani potrošači ... Knjiga informiše, TV manipuliše“ (Šušnjić, 2014: 430). A da čitanje zahtjeva intelektualni napor znaju i moji hercegovački gangaši koji pjevaju: *Knjigo moja odnija te đava/ kad te uzmem zaboli me glava*. A da od knjige ne boli glava samo gangaše već i naše studente koji sve više sliče redovnicima zen-budizma kojima je zabranjeno imati i čitati knjigu. Studentska molitva glasi: *Knjiga je svetinja, a u svetinje se ne dira. Amen*. Zato umjesto knjige u rukama drže skriptice od 20–30 stranica. A Šušnjićeva poruka sociolozima, pa i studentima sociologije, je: u knjigama su znanja i mudrosti.

Treće, Šušnjić sociologe upućuje na stalno *učenje*. Naš narod je više usmen nego pismen: „sluša i gleda na ‘svetoj’ TV svašta, a ne čita i ne misli ništa!“, kaže Đ. Šušnjić. Oni koji ne čitaju knjige „misle da znaju, a ne znaju da misle.“ (Đ. Šušnjić). Šušnjić, poput Seneke, kao da poručuje: Ne učimo za školu, nego za život. Ali, treba znati učiti. „Trebalo bi trideset godina učiti, da bi čovjek mogao da kaže: sada sam naučio metodu, kako bi trebalo učiti“, piše Krleža u knjizi

³ „Religija sigurno ima moć da okupi različite ljude. No jednako je tako učinkovita kao sila podjele, baš kao i sila združivanja. Religija pobuđuje i inkluziju i ekskluziju. Potpuno podjednako sukobe u društvu kao i kohezije. Neki članovi zajednice imaju od nje više koristi – i to često na štetu drugih. Ona delegitimira baš kao što i negitimira“.

Mnogopoštovanoj gospodi mravima (2009). To kao da ne brine autore studentskog grafita: *Od učenja još nitko nije umro, ali ne treba riskirati*.

Četvrto, iz Šušnjićevih radova vidimo kakav treba imati *odnos prema tradiciji*. Znamo da je tradicija stalna, rijetko promjenljiva. Ivo Andrić zapisa: „Tradicija je ono što ostaje“. Šušnjić dodaje da je tradicija „sve ono što smo ... izabrali iz prošlosti kao vredno učenja i pamćenja... Tradicija je, prema tome, ono što smo očistili od istorije“ (Šušnjić, 2008: 168). Sad je moderno izmišljanje tradicija (Basara). A Šušnjić upozorava da „previše tradicije okamenjuje društveni život, premalo tradicije razara zajednicu“ (Šušnjić, 2008: 171). Za razliku od tradicije „tradicionalizam je ideologija koja potomcima nameće ideje, verovanja, vrednosti i norme njihovih predaka – da ih slede bez pogovora ili prigovora, ne obzirući se na promene u spoljašnjoj sredini ili unutrašnjem iskustvu“ (Šušnjić, 2008: 173).

Peto, na određen način i *obredi* spadaju u oblast tradicije. „Reč obred sadrži u sebi red. Zato je obred neraskidivo povezan sa redom. Redovito obavljati obred znači biti siguran u poredak stvari: red je, u prvom redu božanski a onda prirodni, obredni, društveni, običaji, moralni, pravni, itd.“, piše u *Drami razumevanja* (Šušnjić, 2004: 143). Nešto ranije u knjizi *Religije I* zapisao je: „Obred je molitva ljudskim telom. To je neko čudesno prevođenje vere u pokrete: reči iz veronauke sada su igrale pred očima zajednice! Pokret zamenjuje reč... Obred je telesno organizovanje verskog iskustva“ (Šušnjić, 1998a: 160–161). Zato proučavanje obreda u različitim religijskim tradicijama spada u domen proučavanja sociologa religije.

Sociolog religije zna da obredi stvaraju ili zahtijevaju sveto vrijeme⁴ (Grün, 2009: 8). „Sveto vreme je vreme svetih tajni, obreda

⁴ „Sveto vrijeme je vrijeme koje pripada meni, u koje svijet nema nikakva pristupa, čime drugi ljudi ne mogu raspolagati. Sveto vrijeme koje sebi uzimam kad obavljam neki obred, daje mi slobodno disati. Nitko od mene sada ne želi ništa. Brige za druge ljude nisu važne ... Sveto vrijeme, koje nam dariva obred, oslobađa nas od svakog pritiska termina“.

Za one koji slave subotu (židovi, adventisti sedmog dana, baptisti sedmog dana ...) „sveto vrijeme“ je svakog petka od zalaska sunca i zalaska sunca u subotu. Ali „sveto vrijeme“ se ne mora na isti način interpretirati. Za jedne to je, na primjer, subota, za druge (katolike, pravoslavne ...) nedjelja. Kod nekih zajednica i nema takvih „tjednih svetih vremena“. Za muslimane petak, kad klanjaju džumu, nije dan koji predstavlja „sveto vrijeme“ u kojem je zabranjen bilo kakav rad. Oni koji nedjelju

i blagdane. Za susrete boga i čovjeka određen je poseban prostor, posebno vreme, posebni ljudi, posebne stvari, posebne reči, posebni zvuci. Obred odvodi u jedan drugi, mogući život: sveto vreme uči vernike kako treba da žive“, piše Šušnjić (2008: 42). Dakle, obredi se najčešće izvode u određeno vrijeme i na određenim mjestima. „Ljudi često obavljaju obred a da nisu svesni njegova značenja“ (Šušnjić, 2004: 142). Obredi su važan sociološki indikator religije. Nema religije bez obreda. Bez njega bi religija bila mrtva. To ne znači da religiju možemo svesti samo na obrede, što često čine vjernici na Balkanu. Za katolike, muslimane i pravoslavne na Balkanu važno je obavljati obrede, ići u crkvu/džamiju, eventualno na neko hodočašće, pijančiti za slavu i blagdane, a za ostalo nije važno.

Šesto, od Šušnjića su sociolozi mogli naučiti da sudbina svijeta ovisi o *dijalogu*. A što tek reći o prostoru ex Jugoslavije na kojem je duboka i staromodna suprotnost između katoličkog, pravoslavnog i muslimanskog svijeta.

Osobna komunikacija je bitna za izgradnju povjerenja (dijalog „licem u lice“) jer, kako zapisa, „reč je most kojim čovek teži da premosti razdaljinu koja ga deli od drugog čoveka“ (Šušnjić, 2012: 75). Kontakti zasigurno neće dovesti u pitanje ničiji nacionalni i konfesionalni identitet, ali mogu doprinijeti uvažavanju i poštovanju tog identiteta od onih koji mu ne pripadaju. Mogu doprinijeti ne samo priznavanju, već i prihvaćanju, poštovanju raznolikosti kultura i religijskih raznolikosti.

Dijalog vodi smanjenju predrasuda o Drugima, potiče na nova poznanstva i prijateljstva među ljudima različitih svjetonazora i religijskih pripadnosti. Dijalog znači prihvaćanje religijskih raznolikosti i religijski pluralizam. To podrazumijeva priznavanje duhovnih i moralnih vrijednosti u drugim religijama. Onaj koji pristupa dijalogu s pripadnicima druge religije treba imati bar minimum samokritičnosti i prema vlastitoj religijskoj tradiciji.

Često u medijima, ali i ne samo u njima, čitamo o „međureligijskom dijalogu“. Kao da dijalog vode religije, a ne njihovi sljedbenici. Svi oni trebaju poći od toga da dijalog ne znači samo govoriti (još

smatraju „svetim vremenom“ zalažu se, recimo, za zabranu rada trgovačkih (i drugih) centara nedjeljom. A kako to uskladiti sa tradicijom onih kojima je „sveto vrijeme“ subota?

manje vikati), već i slušati, prihvaćati ono što je prihvatljivo, pred novih spoznajama mijenjati u svojim stavovima ono što treba mijenjati.

Nažalost, dijalog među židovima, kršćanima i muslimanima na području ex Jugoslavije još tapka u mjestu. Možemo samo pretpostaviti kako bi izgledao dijalog onih uz čija se imena vezuje nastanak njihovih religija: između Mojsija, Isusa i Muhameda. Ponešto o Isusu i Muhamedu u dijalog možemo zaključiti na osnovu Novog zavjeta i Kur'ana, a o Mojsiju teško na osnovu Starog zavjeta (mada i u njemu ima elemenata za pretpostave kako bi se Mojsije ponašao u tom dijalogu). Možemo li pretpostaviti da bi njihov dijalog bio tolerantniji nego dijalog njihovih sljedbenika zbog čije su netolerancije tekle rijeke krvi?

Sedmo, treba biti kritičan prema nekim pojavama kompromitiranog *humanizma*. Šušnjić upozorava da i „hrišćanski humanizam i marksistički humanizam imaju nešto zajedničko: oba su završila u okamenjenim ustanovama crkve i partije i tako izgubila ono bitno – humanizam. Iz pokreta poniženih i uvređenih izrasta poredak povlašćenih i nadređenih“ (Šušnjić, 2008: 228).

Osmo, Šušnjić nas upućuje na razmišljanje o tome kako *tolerancija* vodi do toga da spoznamo ljepotu i blagoslov raznolikosti. To nije ravnodušnost, jer ravnodušnost nije prihvaćanje raznolikosti, tolerancija jeste. Tolerancija podrazumijeva ne samo podnošenje drugih i drugačijih već i njihovo uvažavanje. Tolerirati znači dopustiti Drugome da misli i djeluje na drugačiji način od mog.

„Mi smo ratovali dok su drugi učili. Ovdje se, na malom prostoru, ukrstilo bezbroj mačeva i bičeva. Zato smo danas 'mali svet u kome veliki svet održava svoje generalne probe'. V. Čerčil: 'Balkan proizvodi više istorije nego što može da je potroši'. Ovdje razumna rešenja ne mogu da računaju na prihvatanje od strane većine“, piše u knjizi *Nedovršeni razgovor* (Šušnjić, 2008: 90).

Također, za Šušnjića je upitan mit o tome da što su ljudi obrazovaniji to su tolerantniji: „Nemačka je bila najobrazovanija nacija u Evropi, a izazvala je dva svetska rata sa neviđenim zverstvima“, piše u tekstu *Religija i religijska ideologija* (Šušnjić, 2018: 12).

Tolerancija omogućava miran život u zajednici s drugim ljudima. „Kad jedna vera mirno podnosi drugu, ne samo u duhu nego i u stvarnosti onda je to znak snage obeju vera i jamstvo njihove budućnosti“ (Šušnjić, 2004: 81).

Uz svo uvažavanje i zagovaranje tolerancije, Šušnjić nas hrabri da, ipak, od tolerancije treba poći k susretanjima. Tolerancija vodi životu jednih pored drugih, susretanja životu s drugima.

Deveto, osobno mi se, kao sociologu, čini prihvatljivim Šušnjićevo razmišljanje o *istini*. „Pomirenje je moguće na istini i u istini“ (Đorđević, 2010: 32). No, problem je što je istina, i postoji li ona uopće? Za S. Freuda, posljednja zabluda u nauci naziva se istinom. Đuro Šušnjić, koji podsjeća na ovu Frojđovu misao, piše: „Istina može biti danas ovo sutra ono, što je samo dokaz da istine nema, ili da se ne zna šta je ona“ (Šušnjić, 2012: 97), te nastavlja: „Tolerantno društvo podrazumeva da nijedan pojedinac ili grupa nisu u posedu celovite istine“ (Šušnjić, 2012: 26). Kao što je kršćanstvo oduzimalo pravo drugima da posjeduju istinu, tako ovdašnji nacionalisti oduzimaju pravo jedni drugima na posjedovanje istine. A „istina nije ni moja ni tvoja“ (Đ. Šušnjić).

„Istina je ono što ne piše u novinama, ono što se ne čuje na radiju, ono što se ne prikazuje na televiziji“ piše u knjizi *Drama razumevanja* (Šušnjić, 2004: 50). „Istina je iluzija za zabludjele“, rekao bi Tolstoj.

Svaka vlast stvara istinu o prošlosti kakva joj treba (Šušnjić). A najgora je stvar kad ljudi uništavaju vlastitu prošlost. Najteže je za istinu vrijeme kad sve može biti istina, kaže narodna mudrost.

U pravu je Saramago kad u romanu *Evandjelje po Isusu Kristu* piše da odgovor na pitanje što je istina nismo našli do današnjeg dana. Zaista, u postjugoslavenskoj stvarnosti svi imaju istinu o onome što se dešavalo krajem dvadesetog stoljeća na Balkanu. Srbi imaju svoju istinu, Bošnjaci, Hrvati, Albanci svoju, kao što su evanđelisti imali različite istine o istim događajima (Isusovom životu i djelovanju). Konačno su se kršćani navikli na četiri istine (Evandjelja). Hoćemo li se i mi na Balkanu moći navići na četiri istine o bliskoj prošlosti? Slijedio bih Židovu poruku: „Ugledajte se na one koji tragaju za istinom, ali ne idite za onima koji su je našli.“

Deseto, Šušnjić kao da je učenik Konfucija, pa nam šalje poruke kakav bismo odnos trebali imati *prema starijim*. „Svi znaju koliko je starost bijedna, ali svi žele da dožive tu bedu“ (Šušnjić, 2012: 13). Osam godina ranije Šušnjić je pisao: „Čuje se od strane mladih da su stari istrošili svoj život, 'da su proživjeli svoju nadu', da je njihov život već bio, da oni više nisu budući, da već idu za svojim sprodom,

da su kao okrečeni grobovi. Tako govori doba u kome se gaji kult mladosti. Mladi imaju dobar razlog za svoj stav: poznato je da znanje brzo zastareva, pa otuda iskustvo starih slabo može da pomogne znanju mladih“ (Šušnjić, 2004: 187).

Iz odnosa prema starijima proizlazi i kakav ćemo odnos imati prema mrtvima. „Mrtvi su često moćniji od živih i uživaju više poštovanja i strahopoštovanja od živih: mrtvi kao, moralni policajci društva' ... Ima nas više pod zemljom nego na zemlji: dokaz više da manjina gaji po većini!“ (Šušnjić, 2004: 30). „Zemlja je zajednička grobnica, jedan grob za sve obične ljude, grob bez sećanja, grob bez istorije“ (Šušnjić, 2008: 83). Zanimljivo o groblju piše i književnik Miljenko Jergović u romanu *Otac*. „Za mene su groblja poput dokumentacijskih arhiva i starih telefonskih imenika“ (Jergović, 2010: 158). Zaista, kad smo na groblju pored nas defiliraju razna prezimena, poznate osobe, svijet bivših.

Jedanaesto, od Šušnjića možemo ponešto saznati i o religiji u kriznim vremenima. Vrijeme kriza, društveno siromaštvo i besperspektivnost povećavaju i religioznost i natalitet. Nevolje vode u bogomolje (Šušnjić). U vrijeme kriza, ugroženosti, jača religijski identitet. Inače, „identitet se moćno izražava kada je ugrožen“ (Šušnjić, 2012: 268).

„Potreba za obredima oseća se u trenucima kriza kroz koje prolazi pojedinac ili zajednica“ (Šušnjić 2004: 144). „U krizama se ne traži učitelj, nego spasitelj, odnosno vođa“ (Šušnjić 2008: 138). „Stari i preživeli oblici verovanja i ponašanja javljaju se u vremenima teških kriza, društvenih i ličnih. Maks Veber bi rekao da dolazi do ustanka starih bogova iz njihovih grobova“ (Šušnjić, 2008: 160).

Možemo li danas reći da je, u tom međudodnosu između krize i religije, *slaba posjeta crkvi/džamiji*. „Crkva jeste u svetu, ali sveta nema u crkvi“, piše u knjizi *Teorije kulture* (Šušnjić, 2014: 389). Je li u pravu Šušnjić? Ili je bliži istini njegov stav da nevolje vode u bogomolje.

Današnje rasprave između predstavnika Rimokatoličke i Srpske pravoslavne crkve ostavljaju utisak da nas u „šaci drže prašnjavi likovi iz naše prošlosti“ (Šušnjić, 2014: 476). Da se živi od prošlosti. Je li onda na pomolu kriza institucionalne, organizirane religije? „Organizirana religija me je izdala“ (Ed, 2008: 172). I nije jedini kojeg je izdala organizirana religija. Religijske institucije najčešće su forma

politizacije religije. Zato se javlja vjerovanje u boga, ali ne i u Crkvu (Šušnjić, 2012: 153).

Dvanaesto, u vrijeme slavljenja rata, mene je oduševio kritički *odnos prema ratu* kojeg se može iščitavati u Šušnjićevim radovima. „Negde sam našao podatak da je u čitavoj istoriji bilo svega dvadeset sedam dana kada se nije ratovalo! ... Osim kratkih i krhkih predaha, na svetu nikada nije vladao mir“ (Šušnjić, 2012: 251). Zna Đuro da je XX stoljeće bilo stoljeće ratova, krvoprolića, stoljeće mrtvih.

Ne zna se što se brže na Balkanu mijenja, ratovi ili države. Jedna generacija doživi najmanje dva rata i dvije-tri države, a da nije kročila iz rodnog mjesta. Ili, što bi rekao Đ. Šušnjić, čovjek mora doživjeti bar dva rata prije nego što ode da počiva u miru! Mi smo poput Monarh leptira iz Meksika: „Unuk leptir i djed leptir prožive svoje kratke živote u različitim državama. Tako i mi što se rađamo na Balkanu“ (Mehmedinović, 220: 135).

Kao sociolog religije, Šušnjić razmatra ponašanje religijskih vođa u ratu. „Kad je krst postao simbol vojnih obreda, a ne samo verskih obreda, onda su sve pobjede u ratu bile povezane s sa krsom, a ne samo sa mačem“ (Šušnjić, 2018: 13). A upravo se u Bosni i Hercegovini, na malom prostoru, ukrstilo bezbroj mačeva i bičeva, rekao bi Đuro Šušnjić. Ratna situacija nameće nova pravila igre. „U jednoj situaciji (mir), ubistvo se smatra tragičnim. U drugoj situaciji (rat) za to se dobije odlikovanje“ (Šušnjić, 1998a: 243). Jedan isti ratnik za jedne je junak, za druge zločinac.

Ratnici svakodnevno žive sa ubojstvom, vojnika ili civila. Njihovo nasilje traje kratko, ali posledice nasilja traju dugo (Šušnjić, 2014: 434).

U društvenim vrijednostima u kojima se afirmira čast stvaraju se pogodnosti za herojske osobe (“Srećan je narod koji ne slavi svoje ratne junake!” – Đ. Šušnjić). Đuro je bio i ostao na strani ljudi mira, a ne rata.

Trinaesto, nakon ratova slijede priče o *pomirenju, pamćenju i zaboravu*. I tu postoji čitava lepeza stavova, sličnih, ali i dijametralno različitih. Naime, rat(ovi) iza sebe ostavljaju zavađene susjede, narode, države. Zato je riječ koju najčešće čujemo nakon ratova, kao što je slučaj i na prostorima ex Jugoslavije od kraja 90-ih godina prošlog stoljeća – pomirenje, pomirenje i pomirenje. Izgovaraju je stranci (ambasadori, predstavnici Europske unije...), političari u regiji,

psiholozi, politolozi, teolozi, sociolozi. Ne izgovaraju je oni što ne znaju ništa osim da sanjaju osvetu zbog poraza i zločina počinjenih nad njima i njihovim narodom. „Između njih i prošlosti uzdiže se zid mržnje, prezira i krvi“ (Skurati, 2020: 59). Ali, riječ pomirenje nalazimo u djelima Đ. Šušnjića nastalim u tom periodu.

„Prošlost obuhvata sve ono što se desilo, ali sve što se desilo nije bilo razumno i umno, nego i bezumno i krvavo. Zato bi bilo opasno ako bi se poistovetili sa celom našom prošlošću“ (Šušnjić, 2008: 167). Prošlost i sadašnjost definiraju ne oni „koji je najbolje poznaju, nego oni koji njome vladaju... Svaka vlast stvara sliku o prošlosti i sadašnjosti kakva joj treba“ (Šušnjić, 2004: 47). Ovdje nepismeni, ili u najboljem slučaju polupismeni, pišu povijest. Sad jaja kokoću, a kokoši čute. Glavnicu života sam potrošio, sad trošim sitniš: u svakom slučaju više nisam budući. Moje sjećanje je duže od moje nade. (Đ. Šušnjić)

Povjerenje i pomirenje su visoko moralni čini. A tek oprost! „Grešiti je ljudski, praštati je božanski: praštanje ide protiv nagon-ske prirode! Oprostiti ne znači zaboraviti; nego samo ukloniti jednu smetnju kako ne bi kvarila buduće odnose sa bližnjim“ (Šušnjić, 1998: 238).

„Bez sećanja nema identiteta (Šušnjić, 2008: 8). Ali, čega se sjećati, a što zaboraviti? „Ko ništa ne zna ne može ništa da zaboravi: samo onaj ko nešto zna, može i da zaboravi, ali i da se podseti. 'Sećanje je za one koji su zaboravili' – veli Plotin“ (Šušnjić, 2008: 125). Šušnjić zna da se iz historije, posebno balkanske, „... ne može učiti. Ne kaže se uzalud da je historija učiteljica života koja svoje učenike ničemu nije naučila, uprkos silnim batinama koje im je udelila“ (Šušnjić, 2008: 7).

Je li u pravu Šušnjić kad piše da „ovde nema mira, ni pomirenja, može biti samo primirenja“ (Šušnjić, 2018: 14).

Zaključak

U radu smo pokušali ukazati na neke od tema iz oblasti sociologije religije koje dominiraju u radovima Đura Šušnjića. Ne isključujemo mogućnost da se nekim autorima učine važnim (ili važnijim) neke druge teme. U svakom slučaju, studentima sociologije i mladim sociolozima religije preporučio bih da dobro proučavaju

Šušnjićev opus, kao i djela barem onih sociologa religije o kojima je pisao Dragoljub Brka Đorđević u knjizi *Uzornici i prijani: skice za portret YU sociologa religije*.

A cijenjenom prijatelju, prof. dr Đuru Šušnjiću zaželimo dobrog zdravlja i lijepih životnih trenutaka u kojima će nas obradovati nekim svojim novim djelom iz oblasti sociologije religije.

LITERATURA

- Aslan, R. (2020). *Bog – povijest čovjeka*. Zagreb: Profil.
- Cvitković, I. (2009). Sociološka časkanja o Đuri Šušnjiću. U: *Izvan igre na putu*, Beograd: Čigoja štampa.
- Đorđević, D. (2008). *Uzornici i prijatelji: skica za portret YU sociologa religije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mehmedinović, S. (2020). *Me' med, bandana i pahuljica*. Zagreb: Fraktura.
- Pejanović, M. (ured.) (2020). *Doprinos Ivana Cvitkovića razvoju Sociologije religije*, Sarajevo: ANU BiH.
- Skurati, A. (2020). *Sin veka*. Beograd: Laguna.
- Šušnjić, Đ. (1997). *Molitva*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1998a): *Religije I*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1998b): *Religije II*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2004). *Drama razumevanja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2008). *Nedovršen razgovor*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2012). *Ogledi o skrivenoj strani stvarnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Šušnjić, Đ. (2012). Hram kao božji stan. U: *Religija & tolerancija*, Vol. X, No 17, januar–jun. Novi Sad.
- Šušnjić, Đ. (2014). *Teorije kulture*. Podgorica: Fakultet umetnosti.
- Šušnjić, Đ. (2018). Religija i religijska ideologija. U: *Mir i pomirenje I*. Novi Sad: CEIR.

Religija i slični ili srodni pojmovi

*Bolje je znati malo o važnim stvarima,
nego mnogo o nevažnim stvarima.*

Sv. Toma Akvinski

Vera i religija (razlike)

Vera se izražava u različitim oblicima, na primer, vera u sebe, vera u vođu, vera u naciju, vera u klasu, vera u nauku, vera u napredak, vera u sudbinu, vera u slučajnosti, itd. Nijedan od ovih oblika vere nema veze sa religioznom verom. Jedan od oblika vere jeste i vera u *apsolutnu i mističnu moć* – jedini religijski oblik verovanja. Otuda se pojmovi *vera* i *religija* ne mogu izjednačiti ni po obimu ni po sadržaju, jer je vera, kako vidimo, širi pojam od religiozne vere, a sadržajno se odnosi samo na veru u nešto apsolutno i mistično.

Nauka o veri i veronauka (razlike)

Čitajući knjige o religioznoj veri niko neće steći iskustvo vere nego znanje o veri. *Nauka o veri nije pouka u veri*. To se odmah uočava ako se uporedi jezik nauke o veri i jezik same vere. Jezik nauke o veri i jezik veronauke nije isti jezik: jezik nauke je pojmovni, jezik veronauke je simbolički! Zato se ovde ne govori o veri jezikom vere, nego jezikom nauke o veri. Jezik nauke o veri nije mitičan i mističan nego logičan i racionalan. Jezikom nauke se nešto dokazuje, jezikom vere se na nešto ukazuje. Nauka o veri nije veronauka. Ovo je priča lišena čuda, da bi znanje došlo do reči. Poznati fizičar Fritjof Kapra, u svom delu *Tao fizike*, sa razlogom tvrdi: „Nauci nije potreban misticizam i misticizmu nije potrebna nauka, ali je čoveku potrebno i jedno i drugo“.

Ako su religijski iskazi naučno neistiniti, zašto većina ljudi u njih ipak veruje? U društvima u kojima je nauka najviše razvijena, postoji najveći procenat vernika (Amerika, 95–98%). To znači da su nauka i religija dva načina na koji ljudi koračaju prema istini o svome životu: jedan pretežno racionalan i drugi čisto emocionalan! *Nema suprotnosti ili sukoba između njih, jer svaki zadovoljava drukčiju vrstu potreba ili želja: nauka potrebu za saznanjem sveta, a religija za spasenjem!* Dakle, u nekim situacijama se traži učitelj, a u nekim spasitelj. U naukama o čoveku više nema istine kojoj bi se mogli radovati, a ako se koja i otkrije, brzo se menja i zastareva, pa Frojd kaže da se poslednja zabluda u nauci naziva istinom. Religija nudi apsolutne i mistične, ali naučno neproverljive misli, kao što je ona o zagrobnom životu. Nauka ne istražuje religijsku stvarnost kakva ona jeste, već kako je ona razume u svojim pojmovima, teorijama i metodama. *Nije li svaki pokušaj da se jedan sistem verovanja razume iz nekog sistema saznanja unapred pretplaćen na polovičan uspeh?* Ne znači li takav pokušaj unošenje *spoljašnjih* merila u jedan sistem koji se može istinski razumeti samo *iznutra*, pomoću vlastitih merila istine i smisla?

Prema tome, nije mi namera da vas učinim vernicima, već da vas uvedem u razumevanje vere sa stanovišta nauka o veri: sociologije religije, psihologije religije, antropologije religije, filozofije religije i istorije religije. Ko hoće da sluša veronauku, neka ide u crkvu i crkvene škole. Ko hoće da sluša nauku o veri, neka ide u svetovne škole (fakultet, univerzitet). Proučavanje religiozne vere i poučavanje u veri nisu ista stvar, nego dve različite stvari. Time je ispoštovano načelo odvojenosti crkve od države. Jer pogled na svet se ne nameće, on se bira, kao što se bira žena, prijatelj ili životni poziv. (Zato neke protestantske sekte čekaju da deca postanu punoletna da sama biraju svoju veru).

Crkvenost i religioznost (razlike)

Podaci iz empirijskog istraživanja govore da u Finskoj ima 83% vernika, a da svega 5% jednom nedeljno posećuje crkvene obrede. U Engleskoj 60% vernika, a svega 10% ide u crkvu. U Francuskoj još manje, oko 5%. Sledi da je religija širi pojam od crkve, jer se verski život odvija i izvan crkve. Želje, potrebe i interesi vernika uvek su širi i dublji od moći crkve da im izađe u susret. Ovo je već znao

Sv. Avgustin kada je govorio: „Bog ima mnoge koje crkva nema, i crkva ima mnoge koje bog nema“. Dakle, religija nije isto što i crkva, kao što ni društvo nije isto što i država, jer se verski i društveni život odvija i izvan ovih ustanova. Ispod svakog ustanovljenog poretka miče se jedan neustanovljeni, koji mu radi o glavi: povest crkve prati povest otpadnika, povest države prati povest izdajnika, povest braka prati povest ljubavnika (Jaspers, 1989: 499).

Broj onih koji veruju svuda je mnogo veći od broja onih koji vrše verske obrede u crkvi. Prema tome, vernik može da ostane veran svome bogu iako ne ide u crkvu, i obratno. Vera se premešta iz javne sfere u privatnu: od vidljive prema nevidljivoj, od društvenog događaja prema ličnom doživljaju! Vera nije u krizi i ne odumire, ona samo menja oblik. Drugim rečima, ista vera može da se živi na različite načine. Usamljeni vernik sve je češći, svaki je sebi crkva, svaki je sebi papa. Religioznost je širi pojam od crkvenosti, jer ima religioznih i izvan crkve. Dakle: ima spasa i izvan crkve, iako crkva i dalje propoveda *extra ecclesiam nulla salus*. Od sada ćemo se morati da navikavamo da verska osećanja, ideje i vrednosti ne tražimo samo u crkvenim oblicima vere, već i pored njih, izvan njih, pa i protiv njih (monah, mistik, jeretik, sekta, denominacija, kult). Crkva više nije jedino mesto susreta ljudi i njihovih bogova. Ne može se verski odnos svesti na pripadanje crkvi. Pojava osobne vere dokaz je da vernikov izbor nije okončan pripadanjem verskoj ustanovi. Postoji divna izreka: „Živim u jatu, ali lovim sam“.

Osobna vera je stvar ličnog iskustva koje je *neizrecivo i neprepoznatljivo u zvanično predviđenim oblicima* – na primer, crkvenim obredima ili učenim teološkim raspravama. Jedno je vera kao društveni događaj, a drugo kao lični doživljaj. Nema crkvenosti, ali ima religioznosti. „Susret licem u lice čoveka i boga u tišini, molitvi i čitanju svetih spisa i velikih religijskih mislilaca“ (Dolo, 2000: 23). „Zvanična crkvena religija ne može da ostane spokojna pred tim brojnim i rasutim značenjima njene poruke“ (Dolo, 2000: 67). Crkva je zabrinuta nad bujnošću novog semantičkog nereda, (Dolo, 2000: 109) jer to izaziva dalekosežne posledice, kao što su pojava individualizma, gubitak osećanja za zajednicu, nestanak zajedničkih ideala i sl.

Da je crkva zadovoljavala sve potrebe vernika, ne bi se oni tako udaljavali od crkve, ali kako reče jedan vernik – *bolje sa bogom bez crkve, nego sa crkvom bez boga*. (Helmut Plesner ističe da sami

vernici vrše službu božiju bez boga.) U vreme kada se svuda daje prednost kritičkom mišljenju u odnosu na dogmatsko, bilo bi rizično ići protiv ove teško stečene osetljivosti za razlike i pluralizam mišljenja i verovanja. Zato je Ulrih Bek i mogao da zaključi: „Danas je moguće izabrati i samog boga“. Vidimo da se pored ove crkvene, institucionalne, javne, objektivne, zvanične religioznosti javlja jedna osobna, nezvanična, subjektivna, tajna ili podzemna vera Robert Belah bi rekao *invisible religion* – nevidljiva religija) kao izraz gubitka vere u institucije društva, jer su ove institucije – crkva i država, više puta izneverile vernike. Crkva i država su dve stare birokratske ustanove (što se vidi po hijerarhijskoj strukturi vlasti, moći, autoriteta, ugleda i privilegija), koje imaju u društvu: država ima monopol na prinudu, a crkva monopol na dogmu!

Ako je državi kao političkoj organizaciji društva potrebna crkva, onda država nije sama sebi dovoljna, nije dozrela do punoletstva, da bi bila samostalna. Ako se crkva kao duhovna ustanova počne baviti politikom, onda ona napušta svoj osnovni razlog postojanja i preuzima neki drugi. Ako crkva nije uspela da trajno potčini državu (papocezarizam), a država da stavi pod kontrolu crkvu (cezaropapizam), onda je obema pošlo za rukom da se odele jedna od druge, jer je njihov brak retko donosio zreo plod. Kao sin crkve i podanik države, vernik oseća dvostrukost u sebi, odnosno dvostruki moral: verske norme ga upućuju na potrebu spasenja, a pravne norme na interes održanja. Kao vernik on je dužan da poštuje norme svoje vere, a kao građanin države da se pokorava zakonima države u kojoj živi. Problemi su u stvari trostruki: u odnosima crkve prema državi, u odnosima među crkvama, u odnosima unutar svake crkve.

Pol Valeri je upozorio: „Kad god je reč o umetnosti, nikad nije naodmet unapred dati jedno izvinjenje“. Ovo važi i za religiju, jer se ni jedna ni druga ne mogu do kraja logički ili racionalno objasniti i razumeti: uvek ostane nešto nedohvatljivo i neshvatljivo, nešto tajnovito! U tome i jeste razlika između zagonetke i tajne: zagonetka se može odgonetnuti, tajna se odgoneta, ali nikad do kraja. *Kad bi sve mogli znati, ne bi imali u šta verovati.* Zato ovde ne očekujte onaj stepen jasnoće, preciznosti i merenja na koji ste navikli u prirodni- ma naukama, pa i u nekim ne/prirodnim (društvenim), kao što su demografija, statistika, ekonometrija itd. Meriti nije isto što i znati, jer mi do izvesnih saznanja dolazimo i drugim putevima, a ne samo

merenjem. Davno je upozorio A. Edington da se ne može izvaditi kvadratni koren iz ljubavi. Blez Paskal je dodao: „Srce ima svoje razloge koje razum ne razume“. Zato je mera ljubavi ljubiti bez mere.

Crkva i sekta (razlike)

Za razliku od drugih verskih zajednica, crkva u načelu teži da bude *univerzalna*, to jest da uključi sve članove društvene zajednice, ali u stvarnosti uvek ima manjina koje joj ne pripadaju. Ona, dakle, vrši univerzalni uticaj na vernike, što znači da porodične, rodovske, plemenske, klasne, rasne, nacionalne, državne i druge granice, ograde i prepreke nisu nepremostive smetnje za njen uticaj. Značenje njenih simbola i obreda, vrednosti i normi, to jeste njenih poruka, upućene su svakom čoveku bez razlike: ona nudi „institucionalnu milost“ za sve, ona je „prvi nezagađeni hram ljudske nade“. *Crkva duhovno sabira i društveno ujedinjuje sve ljudske razlike*. Za razliku od države koja je često vezana za određen prostor, jer ne bi mogla opstati bez njega (ne podnosi drugu državu u državi), crkva nije pupčano vezana za prostor i zato može da se održi i da deluje u svakom prostoru, domaćem i stranom, čak uporedo sa njom tuđim crkvama (primer su hrišćanska, islamska i jevrejska zajednica – tri vere u istom prostoru). Sledi da je crkva *velika* verska organizacija. Po rečima Maksa Vebera, ona je „organizovano preduzeće za dodeljivanje spasenja“. Čin rođenja i krštenja ujedno je i čin pripadanja crkvi: *pripadnost ide ispred odluke!*

Po prirodi stvari sekta ne može biti univerzalna (premda neke sekte žele to da budu), već svoje poruke upućuju *izabranim ili verskoj eliti*. Evanđeoske istine nisu za masu, zato samo odabrani mogu da ih na pravi način dožive i razumeju. Vera je hleb odabranih, koji su svesno odlučili da se vrate u zavičaj – bogu ljubavi. Zato se sekta otcepljuje od crkve, bilo zbog toga što smatra da je crkva odstupila od slova i duha izvorne vere, pa je treba vratiti na iskonsko tumačenje i razumevanje Svetog pisma, ne oduzimajući ništa, ne dodajući ništa, bilo zbog toga što smatra da je crkva suviše upletena u svetovni život (bogatstvo crkve, veza sa državom, raskoš visokog sveštenstva, itd.). Verska elita nikako ne znači socijalnu elitu, izabranu po nekom merilu bogatstva, moći, ugleda i sl. Nije sekta elitistička po svom socijalnom sastavu, nego po svojoj izabranosti za spasenje, po svom

duhovnom ustrojstvu. Osporavanje crkve iznutra, od strane grupe vernika, i osporavanje crkve spolja, od strane grupe nevernika, izazivaju iste posledice po crkvu, iako su motivi osporavanja različiti. Tada se zvanična vera nalazi u položaju da je samo jedna od stranaka u „ponudi poslednjih značenja“ (izraz Pitera Bergera i Tomasa Lukmana) na tržištu ideja, verovanja i vrednosti.

Sledi da je sekta *marginalna* zajednica vernika visokog stepena integracije, ali ne i organizacije (kao što je to crkva): emocionalne veze su važnije od formalnih! Odnosi između članova sekte su lični (*face to face*), a ne bezlični (putem verskih normi). Sekta je *dobrovoljna* duhovna verska zajednica, ona se bira: ona je svedok pomaka od „religije sudbine“ prema „religiji izbora“. Društveni položaj sekte je duboko protivurečan, ona teži da se povuče iz sveta, a u isto vreme da mu bude uzor, da ga izmeni ili ospori. Ona je živi dokaz da religija ima u samoj sebi ugrađeno neko pokretačko načelo razvoja, i da ne mora biti prinuđena na promene spolja, to jest iz prirodne, društvene i kulturne sredine.

* * *

Posle ovih napomena i opomena prelazimo na pojam religije. Pitanje šta je religija je opšte pitanje, koje se mora raspraviti pre svih posebnih, jer sve ljudske zajednice imaju religiju, ali nemaju sve istu religiju. Zato je nužno da se razlikuje religija kao opšti pojam, od posebnih oblika religija. Bez opšte definicije religije nemamo kriterijuma za razlikovanje religije od nereligijskih oblika verovanja. Ako uspemo da odgovorimo na pitanje šta *jest*e religija, onda smo u isto vreme rekli šta nije religija.

Ovde ću izneti ne samo plod svoje kritike poznatih i priznatih shvatanja religije, nego i deo puta koji sam prošao da bih došao do ploda. Karl Marks reče: „U istinu ne spada samo rezultat, već i put do nje“. Kažu da je Buda jednom rekao: „Učitelj može da ti pokaže put, ali ti si taj koji mora da putuje“. Franc Kafka bi dodao: „Cilj našeg puta je da otkrijemo put do našeg cilja“. Ako bismo na samom početku znali šta je religija, onda bi bilo suvišno svako empirijsko istraživanje religije.

Počnimo sa najčešćom definicijom religije kao vere u boga. Ako se religija odredi kao *verovanje u boga*, kako ćemo postupiti u slučajevima religija bez boga, kao što su budizam, konfučijanstvo,

taoizam i sl.? Buda nije bio nikakav bog, ali je bio božanstven. Kako znamo, ima nekoliko stvari koje budizam čine religijom, ali ovdje ću navesti najbitnije: to je molitva za spasenje od bola i patnje. To je učenje o putu na kome se čovek oslobađa patnje izazvane željama i želja koje izazivaju patnju (Hese, 1983). „U konfucijanizmu je etičko ponašanje imalo nešto od svetosti, ali ono nije bilo božansko i ni u kakvoj vezi s božanstvom, jer ideja o bogu stvaraocu tom sistemu nije bila potrebna“ (Needham, 1984: 38). A na drugom mestu u istoj knjizi veli: „Kinezi su duboko verovali da je samo moralna sila trajna i da jedino ona može sačuvati ono što fizička sila može steći“ (Needham, 1984: 182). *Rta* i *tao* su u indijskoj i u kineskoj veri bezlične kosmičke moći.

Kako vidimo, ima nekoliko velikih religija bez boga, što znači da je religijski život moguć i bez njega: bog ne mora biti prisutan u religijskom iskustvu vernika. Bog uopšte ne mora biti u središtu religije, jer kad bi to bio slučaj, onda se bogovi ne bi mogli rađati i umirati, niti menjati svoj oblik i ime. *Bogovi su prolazni, religija je stalna*. Setite se samo koliko je bogova bilo u grčko-rimskom svetu, a gde su oni danas i ko još u njih veruje? Gde su danas Zevs (bog opšte prakse), Afrodita, Posejdon, Gea, Demetra, Venera, Apolon, Jupiter...? Priča se da je u Rimskom carstvu bilo lakše sresti boga nego čoveka: toliko je rimski politeizam (mnogoboštvo) bio razgranat i bogat (Hamman, 1998: 70).

Tačno kaže Horhe Luis Borhes: „Bogovi žive mnogo vekova ali nisu besmrtni“. *Ne umiru samo ljudi, umiru i bogovi*. „Povijest religija je daleko više povijest bogova koji su umrli nego onih koji su preživjeli“ (Vrcan, 2001: 258). Čovek može biti religiozan i bez boga, a može biti okružen bogovima, a da u njih ne veruje. Ovdje navodim Paskalovu opkladu na boga: „Ako veruješ u boga, a boga nema, onda ništa ne gubiš. Ali ako ne veruješ u boga, a boga ima, možeš sve da izgubiš“. Pisac *100 godina samoće* ističe: „Ne verujem u boga ali ga se plašim“ (Markes, 2010: 284). Jedan ispitanik dodaje: „Ne verujem u boga, ali mi nedostaje“. Drugi dodaje: „Ne verujem u boga, hvala bogu“. A Maks Šeler navodi reči jednog ateiste koji je svako jutro klečao pored svog kreveta i molio se: „O Bože, kako sam ti zahvalan što si mi dopustio da postanem bezbožnik“ (Šeler, 2011: 30). Vrhunac čini izjava kao odgovor na pitanje: Da li verujete u boga? – „Đavo bi ga znao.“

Zaključak

Vera je širi pojam od vere u boga, jer ima vera i bez boga. Emil Dirkem je bio u pravu kada je u *Elementarnim oblicima religijskog života* zapisao: „Religija nadilazi ideju o bogovima ili duhovima, i stoga se ne može definisati s obzirom na nju“. Prema tome, ako se religija *teorijski* definiše kao verovanje u boga, a *istorijski* ustanovimo da ima i religija bez boga, onda je naša definicija preuska, jednostrana i bez vrednosti za razumevanje verskih tradicija koje ne znaju za boga.

Ako se religija odredi kao verovanje u *nad-prirodno* (onostrano, transcendentno), kako ćemo razumeti neke religije koje uče da bog nije izvan ili iznad prirode, već u samoj prirodi. Nema govora o bogu *i* prirodi, već samo o bogu *u* prirodi. Ako su bog i priroda jedno te isto (*deus sive natura*), onda nema načina da se odeli prirodno od natprirodnog. To su tzv. imanentističke religije. Ako neko određuje religiju kao verovanje u natprirodno, onda to znači da bilo koja religija, koja u sebi nema element natprirodnog, nije religija. Ima kultura koje u svom jeziku nemaju razlike između prirodnog i natprirodnog. „Natprirodnost je pojam koji pripada zapadnom idejnom sistemu i kod drugih naroda takav pojam ne mora nužno da postoji“ (Hamilton, 2003: 78–79). „Neke religije od kojih je posebno budizam, ne stavljaju natprirodnost u središte svojih sistema“ (Hamilton, 2003: 362).

Ako se religija odredi kao *verovanje u sveto*, šta ćemo raditi u slučajevima kada natprirodno nije sveto, a sveto natprirodno: zli duhovi i đavoli, demoni i veštice, ne doživljavaju se kao nešto sveto, iako jesu nešto natprirodno ili neprirodno, dok se ponekad svetim smatra i ono što nije natprirodno, kao što su sveta krava ili sveti miš. Pojam *sveto* je širi od pojma *natprirodno*, jer sve može biti sveto, ali sve ne mora biti natprirodno. „Evo zašto je budizam religija: zato što umesto bogova prihvata postojanje svetih stvari, naime četiri svete istine i običaje koji iz njih slede“, isticao je Emil Dirkem u već pomenutom delu.

Religija je iskustvo svetoga (Oto, 1983). A slično govori i M. Hamilton (Hamilton, 2003: 34). Čim se povuče oštra razlika između svetog i svetovnog, jasno je da ona podrazumeva i *tabu* ili versku zabranu. Ali religija shvaćena kao odnos prema svetom nije dobro određena (iako je izbegla prve dve zamke), jer ima religija koje uopšte ne poznaju razliku između svetog i svetovnog ili je ne poimaju

onako kako je mi, ljudi zapadne racionalističke kulture, razumemo (na primer, islam). „Čeroki su bili tako duboko religiozni da nije bilo podele između svetog i profanog“ (Rajt, 1995: 96; Žirar, 1990).

Zajedničko i bitno za sve religije sveta jeste verovanje u apsolutnu i mističnu moć, od koje čovek zavisi i koja kontroliše njegov život i smrt, ali na koju može uticati (putem obreda, molitve, priče-sti, posta), ako se ponaša na određene načine; svoja iskustva sa tom moći on izražava na kognitivan, emocionalan, praktičan i mističan način, to jest u obliku učenja, obreda, zajednice vernika ili harizmat-ske ličnosti; sticanje i izražavanje iskustava sa tom moći ima za njega određeno značenje, a za zajednicu određen značaj, jer bi bez toga njegov život i život zajednice izgledao sasvim drukčiji.

Definicija religije

Religija je osoben *način života* (a ne samo mišljenja, kao što je to filozofija i nauka), koji se opisuje u njenom *učenju*, doživljava u *iskustvu*, ostvaruje (ospoljuje) u *obredima*, izražava u *simbolima*, ogleda u *vrednostima*, propisuje u *normama*, oživotvoruje u *zajednici vernika*, kristalizuje (učvršćuje) u *ustanovama*, otelovljuje u harizmat-skim *ličnostima*, oseća na *svetim mestima* i u *sveto vreme*.

LITERATURA

- Dolo, L. (2000). *Individualna i masovna kultura*. Beograd: CLIO.
- Hamman, A. G. (1998). *Rim i prvi hrišćani – svakodnevni život*. Beograd: Bukuro Book.
- Hamilton, M. (2003). *Sociologija religije*. Beograd: CLIO.
- Hese, H. (1983). *Sidhartha*. Beograd: Narodna knjiga – BIGZ – Slovo ljubve.
- Jaspers, K. (1989). *Filozofiji*. Sremski Karlovci: IK Z. Stojanovića.
- Markes, G. G. (2010). *Ljubav u doba kolere*. Beograd: Sezam book.
- Needham, J. (1984). *Kineska znanost i zapad*. Zagreb: Školska knjiga.
- Oto, R. (1983). *Sveto*. Sarajevo: Svjetlost.
- Rajt, R. (1995). *Oteti kontinenti*. Beograd: Centar za geopoetiku.
- Šeler, M. (2011). *Eseji iz fenomenološke antropologije*. Beograd: Fedon.
- Vrcan, S. (2001). *Vjera u vrtlozima tranzicije*. Split: Glas Dalmacije.
- Žirar, R. (1990). *Nasilje i sveto*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

**DUHOVNOST
I DIJALOG**

Teorijski e(t)ros i antropološki vidici Đura Šušnjića u deset poteza

Uvodno slovo

■ Kako mi se u prvom trenu učinilo, nikada nisam imao lakše spisateljsko poslanje. Očas me bujica slika i misli obuzme kada pomislim na lik i djelo Đura Šušnjića, te otuda mi, mislio sam, samo preostaje da ih na primjeren način posložim. Jedina muka će mi biti, avaj, kako se izboriti sa tim eruptivnim viškom, kako ga stvaralački ukrotiti i oplodotvoriti. No, pokazalo se da je to čuvstvo bilo varljivo, naime, nije nimalo lako napisati riječi poštovanja i odanosti, a da one ne zvuče odveć prigodno, patvoreno, predvidljivo ili podilazeće. Sve što slijedi valja shvatiti kao potragu za neskriveno ličnim uvidima, koji će istodobno da budu u vjerodostojnom dosluhu sa istinom Šušnjićevog djela. Dabome, bilo bi bolje koristiti plural kada govorimo o istin(i)ama Šušnjićevog opusa, s obzirom na to da njegova misao pulsira logikom mnoštvenosti.

Kao rijetko koji ovdašnji mislilac, Đuro Šušnjić je bez velikih preudešavanja zakoračio iz jednog društva (socijalizam) i države (SFRJ) u drugo društvo (kapitalizam) i državu (Srbija). Njegovo teorijsko zdanje, uzdignuto na nerazrušivim temeljima, lako je izdržalo kušnju vremena i pretumbavanje epohalnih kulisa. Dok se čitav jedan povijesni i društveni univerzum uz tresak urušavao, Šušnjić je uporno doziđivao i utvrđivao sopstvenu teorijsku citadelu. I oni najoporiji snebivali su se da prezru takvo neodustajno naučno podvižništvo. Kada su se lažna otkrovenja, omraze i zlopamćenja razgoropadili, Šušnjić je nudio ljekovitu i sa sjevremenošću zaručenu misao.

Ponukan time što je Šušnjić neko ko izuzetno dobro proniče u narav simbola, odlučio sam da slikopisanje njegovog teorijskog portreta upriličim u deset poteza. Te poteze široko ću povući, istovremeno nastojeći da doprem do sržnih odlika njegove

saznajnoegzistencijalne arhitektonike. Šušnjićeva spoznajna poniranja uvijek su u sebi sadržavala ličnosni nanos, otuda će se u narednim redovima nerazmrsivo uplitati teorijsko i egzistencijalno. Preduzeto portretisanje može se pojmiti i kao artikulacija onoga što je davno u meni dozrilo, što će biti jedan od razloga da ovaj rad lišim uobičajene naučne opreme.

Brigovatelj

Brižno i brižljivo, ali ne i brigomorno, Šušnjić pristupa svojim predmetima izučavanja, shodno tome kao prvu odliku njegovog mišljenja imenujem brigovanje. Više od pola stoljeća nad razmravljenom cjelinom znanja o čovjeku, kulturi i društvu neumorno i akribično bdi naš teorijski brigovatelj. Nasuprot, recimo, filozofu *Bića i vremena*, Šušnjićevo brigovanje nije ni približno tako samozatajno, primračno i tanatocentrično. Kada je neko u tolikoj mjeri zabrinut i s(a)vjestan mislilac, za očekivati je da mu djelo prožmu (samo)ironija i elegičnost. Istovremeno, tmuran bi to brigovatelj bio da njegovi spisi ne isijavaju i osebnim vidom vedrine i prozračnosti. Brigovanje je sveživotni, kategorički imperativ, pošto su društvo, kultura i, napose, pojedinac danas – zar tako ne bijaše oduvijek? – izrazito ranjivi. Odišta, čemu brigovanje, svjestan je toga Đuro Šušnjić, ako već nema višnjeg razloga za nespokoj i iznurujuće (samo)preispitivanje. Da li je uopšte potrebno istaći, nespokoj ne smije da mutira u voljnu obamrlost i duhovnu letargiju, već u svjetoživotnu i stvaralačku anabazu.

Mislilac posibiliteta

Nikako da se Đuro umori od toga da nas podsjeća i opominje kako postojeće društvene i kulturne (za)datosti nisu jedine moguće. Ako se već ne uzdamo u neki drugačiji društveni sklop i vrijednosno sazviježđe, promišljanje o onome (još uvijek) nepostojećem daje nam biljurniju sliku o onom postojećem. U posibilitetu kao takvom zrcali se, da se poslužim riječima apologeta postojećeg, najbolji mogući svijet. Sa dubokim i sjetnim razumjevanjem, Đuro Šušnjić ukazuje kako se svakodnevno iznevjeravaju čovječnije i umnije mogućnosti. Nadasve u povijesno doba čiji smo savremenici, vapijuća je potreba za artikulacijom mišljenja posibiliteta. Čini mi se da je jasno

kako je mislilac posibiliteta više nalik onima koje je, nadamo se samo privremeno, šćepala historiozofska melanholija, nego onima koji cinično likuju zbog tobožnje bezalternativnosti logike kapitala.

Kulturozof

Svejedno da li ga nazvali kulturozofom ili filozofom, bjelodano je kako Šušnjić prisno druguje sa mudročću. Ako se za nečije knjige može kazati da nas nesebično daruju mudročću i učenoščću, to su onda one koje je on napisao. Čini se da je odvajkada prijateljovao sa Sofijom, u njegovim spisima i predavanjima pronalaze se i brojni putokazi za snalaženje u društvenim mrtvoudicama i egzistencijalnim virovima. Razna teorijska, vrijednosna i moralna odmjerenja, premjerenja, samjerenja i samoumjerenja krasi veličajnu mudrost, a upravo su na njima i izatkana Šušnjićeva djela. Da li bi njegove knjige izarivale u tolikoj mjeri mudročću da u njima nema i čuđenja pred bivstvovanjem kao takvim? Odgovor je, dabome, odričan, Đuro je mudar stoga što stoji udivljen pred čudesnoščću bića i mišljenja. Najzad, kulturozof je i zbog toga što zna i osjeća kako je mirakul kulture bedem koji nas štiti od stropošćavanja u raščovjećenje, u samo srce niščavila.

Naučni polifonista

Kroz cjelokupno Šušnjićevo djelo se prolama i prelama mnogoglasje. Da budem sasvim jasan, nipošto se u njegovim spisima ne radi o hinjenom i teorijski poželjnom postmodernističkom veličanju razlika po sebi. Ne, tu se radi o jednom osobenom epistemološkom i egzistencijalnom etosu. Dok pomno kruži oko svog predmeta istraživanja, Šušnjić osvaja raznorazne spoznajne kote, u krajnjem, nudeći organski sraslu viščestajališčnost. Duhovnom nemiru se prepuščćavajući, ne prestaje da postojano, gipko i smjelo hodi po pitominama i bestragijama znanja. Koliko god ga darovala raskošnom vedutom, nijedna sazajna osmatračnica ga nije omamila u toj mjeri da bi ga bezostatno pridobila. Njegovo djelo priziva uzvišeni i zvonki razgovor teorija i kultura, pri čemu i samo narativno tkanje postaje dijalogično. Dok su neki skloniji da Šušnjićevo misaono i spisateljsko meandriranje stave u svetograditeljske ramove, ja u njegovim rećenicama osluščkujem muzičke partiture.

Gradinar

Ovu njegovu odliku mogao sam imenovati i kao, primjerice, vrtlarstvo ili baštovanstvo, no pojam gradinarstva upućuje na lijepodušnog indijskog, bengalskog pjesnika Tagorea. Đuro je neumorno obrađivao sopstvenu gradinu znanja, smjerno podučavajući ljubopitljive o tome koje je sve veleljepne plodove u međuvremenu uzbrao. Istovremeno, postojano je plijevio i sav onaj korov koji džiklja sveudilj u kulturi i nauci. Bio je Šušnjić veoma suzdržan kada je istupanje na agori u pitanju, otuda ga se rijetko susretalo tamo gdje su brojevi važniji od (uzmnožne) ličnosti. Oni koji mu zamjeraju da nije dovoljno pročišćavao javnu, medijsku i/ili političku zonu, olako previđaju da pedagoški i spisateljski rad imaju itekako važnu društvenu svrhu. Znao je Šušnjić vrlo dobro da nikada neće manjkati slavoljubivih, onih koji žude za javnim priznanjima, tako da mu nije padalo na pamet da i on doprinese vrevi na razbrbljanim i uzavrelim trgovima.

Seizmograf svekolike krhkosti

Skoro svakim retkom Šušnjićevih spisa provijava svjedočanstvo da su društvo i kultura sve fragilniji, i da im je sve teže da se izmigolje iz čeličnog stiska Moloha i Mamona. Pred kakvim li je tek kušnjama pojedinac, sa zešnjom se pitamo, ako društvo i kultura ne mogu biti zaklonište. Pojedincu je više nego tjeskobno između svenadziruće čestične moći i sardonične logike kapitala, svega onoga što ga, skoro bez plamičaka otpora, porobljava. Umjesto da se u njenom srcu njeguje djelatna nada kako ljudi neće mutirati u robu i roblje, kultura se potihom prepušta filozofskohistorijskoj čamotinji. U Šušnjićevim poniranjima razabirem sveuključujuću i stvaralačku antropologiju, onu koja se nadaje kao predohrana onečovječenju. Ujedno, njegov *imago homini* je otvoren, ne sužava sopstvena životna obzorja, krhak je i tanan. Portret takvog pojedinca ne skriva na njegovom licu sve one brazgotine od raznih egzistencijalnih potresa. U takvom portretisanju lako se može nazrijeti i Šušnjićev autoportret, i to zahvaljujući njegovim osobenim autopoetičkim igrarijama.

Homo ludens

Nimalo slučajno, u naslovu ovog rada nalazi se i jedan pojam koji sam po sebi govori o sladostrasnoj igri. Riječ je o erosu, kojeg koristim sinonimno sa stvaralaštvom, sa odrednicom koja je više nego podesna za opisivanje Šušnjićevog teorijskog profila. Već to što njegovi spisi ne oskudjevaju u prethodno pomenutim auto-poetičkim vinjetama, dovoljno bi bilo da zaključimo kako je Šušnjić mislilac koji se igra, riječima i simbolima podjednako. Držim da kod istinskih posvećenika znanja, bez obzira na povremenu malaksalost, nikada ne jenjava poriv za teorijskom igrom. Jezičkim i misaonim igrokazima se prepuštajući, Đuro Šušnjić je razbuđivao spisateljski i čitalački eros. Ne samo u ovdašnjoj teorijskoj zajednici, odista je rijetko da se horizonti pisca i čitaoca u tolikoj mjeri bešavno stapaju. Da ne bude zabune kod neupućenih, sve prethodno rečeno niukoliko ne znači da su Šušnjićeva djela lišena društvene samosvijesti, logičke strogosti i naučne savjesnosti.

Pedagog mišljenja

Upozoravao nas je i svojim ličnim primjerom svjedočio, stvar mišljenja gubi ako nas izda strpljenje. U Šušnjićevom izlaganju jedno od središnjih mjesta zauzima pomno kruženje oko zadatog predmeta proučavanja. Taman kada smo pomislili da je iscrpio sva pripadajuća logička i jezička kalibrisanja, on nas iznenadi i pokloni nam još neku varijaciju. I kada postavlja pitanja i kada nenametljivo nudi odgovore, Šušnjić kruži oko onoga što se nalazi na zadatom izlagačkom vektoru. Ne libi se da se u jednom trenutku nanovo vrati na određena pitanja, na ona za koja je, računali smo, prethodno već dao podrobne i tankočutne odgovore. Time nam kaže kako je rad mišljenja nedovršiv, kako se nikada ne smijemo samodopadljivo ušuškati u dojučerašnjim žetvama znanja. Iz prethodno rečenog je jasno kako Šušnjićeva epistemološka pedagogija priziva i, štaviše, utjelovljuje toleranciju. Njegove knjige i predavanja izraz su svijesti o nesvodivosti različitih teorijskih postavki, oblika mišljenja i svjetonazornih ishodišta.

Antiscijentista

Oduvijek je Šušnjić zazirao od spoznajnog mehanicizma i otužnih jednodimenzionalnosti raznih vrsta i domašaja. Društvene nauke i humanistika traže one koji su vični tome da razumiju pobude i smisao koji se ulažu u društveno djelanje i kulturne činove. Skoro pa instinktivno Đuro Šušnjić je oprezan i obazriv kada je riječ o redukciji kulturne i društvene svekolikosti. Ne samo da bilo koja vrsta naučnog naturalizma ne može biti ključ za odgonetanje društva i kulture, već se i sama nauka mora odreći varljive gordosti i samodovoljnosti. Vrlo dobro zna Šušnjić kako se kobno osiromašuje društvenjačka vasseljena bez uobrazilje, (bez)razložnosti srca, lirskih uzleta, intuicije, snoviđenja na javi. Uokvirena vanrednom logičkom kulturom i naučnim etosom, Šušnjićeva spisateljska razigranost služi da se društvena i čovjekova zbilja prikažu u nedokučivoj punoći.

Ucjelinitelj

Ne samo zbog svojstvene mu čitalačke radoznalosti koja nikada nije uzmicala pred disciplinarnim graničnicima, Šušnjić je u svojim spisima odnjegovao ideju epistemičke cjeline. Uzdignuto na zasadima otvorene ontologije, to i takvo ucjelinjavanje ne zaboravlja na razgaljujuću igru mnoštvenosti. Različiti partikulariteti i singulariteti se tiskaju unutar korica njegovih knjiga, iskajući pravosnažno mjesto pod životodajnim suncem cjeline. Cjelokupni zamašni Šušnjićev opus uzoran je primjer kako težnja ka spoznajnom ucjelinjavanju nipošto ne mora da vodi ka sablasti teorijskog i/ili sociopolitičkog totalitarizma. Imajući u vidu svekoliko rasipanje bića i mišljenja, Šušnjić je neodustajno stremio da sačuva dostojanstvo bezinteresnom istinoljublju. Da li bez društvenomoralne i sazajne tačke oslonca između istosti i drugosti, između opštosti i posebnosti, može da bude istinskog procvata čovječnosti, uglas se pitamo sa Šušnjićem. Ako sve to rastumačimo u jednom raščaranom hermeneutičkom ključu, njegovo poslanje je potraga za antropološkom i sociokulturnom *axis mundi*.

Zavšno slovo

U jednom ovakvom spisu neizostavno je da u sjećanje prizovem moje prvo susretanje sa djelom Đura Šušnjića. Osvrćem se u moje srednjoškolsko doba, druga polovina 80-ih godina je u pitanju, kada sam u jednoj načičkanoj knjižari na policama uočio i naslov *Ribari ljudskih duša*. Obratio sam pažnju na ime autora tog magnetski privlačnog naslova, ni ne sluteći da ću kroz desetak godina biti u prilici da slušam njegova predavanja na grupi za sociologiju beogradskog Filozofskog fakulteta. I danas mogu u sjećanje dozvati treperavi osjećaj radosti dok svakog četvrtka hitam ka trećem spratu Filozofskog fakulteta, znajući da će nas u naredna dva časa Đuro Šušnjić, vrsni kormilar, provesti po pučinama religiologije.

Nema druge, smjerno priznajem kako sam se u ovom radu hotimično prepustio emfatičnosti. Nipošto se ne radi o bilo kakvom obliku opravdanja kada kažem da je katkada jedan takav ton više nego podesan. Uostalom, da li je o misliocu i ličnosti poput dičnog Ličanina i moguće pisati i govoriti drugačije? Neka ovaj rad završi ovim, prilično retoričkim, pitanjem, a moj odgovor čitalac lako razaznaje iz svakog prethodno napisanog retka.

Sociolog, filozof i mislilac: Đuro Šušnjić – čovek, pesnik i snevač

Ništa se ne ostvari dok se prvo ne odsanja

Profesor Đuro Šušnjić
– pesnički šetač kroz ideje

Na početku poslediplomskih studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu – odsek: Sociologija – sredinom sedamdesetih godina dvadesetog veka pročitao sam knjigu *Kritika sociološkog metoda*, nastavnika dr Đura Šušnjića, ne sećam se u kom je tada bio zvanju na Univerzitetu u Nišu. Povod je bio priprema seminarskog rada kod prof. Vojina Milića iz predmeta Metodologija, a na temu: Metod posmatranja. Pored Milićevog *Sociološkog metoda*, obratio sam pažnju na zanimljivu knjigu *Kako se istražuje*, italijanskog sociologa Đana Antonia Đilija (Gian Antonio Gilli), zatim *Ispitivanje javnog mnjenja* prof. Rudija Supeka, *Metodologiju društvenih nauka* prof. Bogdana Šešića i posebno *Iz društvenih nauka*, knjiga priređenih tekstova Jovana Cvijića. Tad sam prvi put čitao Đura Šušnjića i prvi put sam kod Cvijića sreo pojam *sluktiti*. Mogu slobodno reći – sluktio sam profesora Šušnjića.

A kad se 1975. godine pojavila knjiga *Ribari ljudskih duša* – ideja manipulacije i manipulacija idejama – zaista, i u toj oblasti prva knjiga o manipulaciji vremenom će postati relikvija, kako će se kasnije govoriti „paradigma“. Paradigma manipulacije. Svako ko se smatrao intelektualcem susretao se sa tom knjigom, a time i sa autorom, Đurom Šušnjićem. To je retka, tzv. „stručna knjiga“ o kojoj se razgovaralo na svim mestima, u školama i fakultetima, preko žurki i slava do šetnji u prirodi.

Ovih dana (maj 2021) čujem da studenti iz Podgorice kojima je prof. Šušnjić predavao traže da se štampa njegova knjiga *Kritika sociološke metode*: uvod u metodologiju društvenih nauka. Ta vest

me je silno obradovala. Na mom sociološkom početku prof. Šušnjić je bio metodolog, kasnije teoretičar ideja i sociologije saznanja, potom tek religije (gde će možda najviše otići i u dubine i u visine) i na kraju teorije kulture i filozofije istorije.

Od poglavlja prve knjige nastalo je šest ili sedam knjiga. Svaka za sebe vredna, a sve zajedno čine pravo bogatstvo, koje nam ostavlja ovaj siromah kome su „sva nepokretna i pokretna imovina; knjige i ideje“. Jedan od retkih koji je „živeo za ideje“. Uspravno.

O Cvijićevom pojmu sluktiti

Cvijićev pojam sluktiti može se smestiti između naučne pretpostavke (hipoteze) zasnovane na postojećem znanju i prihvaćenim činjenicama i imaginacije zasnovane na, kako bi rekao Maks Veber, uživljanju u predmet istraživanja.

Šta o tom pojmu kaže sam Cvijić: „Ima, naposletku, jedna osobina osećajnog života koja je takođe od velikog uticaja na naučni rad. U nas ima reč *sluktiti*, (kurziv S. G.) čovek slukti, oseća pojave, događaje, procese. To je vrlo često slučaj s naučnim problemima. Nema se još uvek precizno i duboko promatranje koje bi navelo na ideju, ali se oseća, kašto vrlo oseća, da se u izvesnom pravcu ima nešto da nađe. Svakojako, s tim pravcem nije ispitivač nepoznat. Ovo slukćenje ideje retko prevvari. Za njim treba poći. Možda je to stanje inkubacije dubokih promatranja i ideja. Ali se po ovome vidi da nije samo intelekt dovoljan za iznalaženje i rešavanje naučnih problema, naročito za iznalaženje. Oko intelekta ima skrivenih struja osećajnog i podsvesnog života, koje su od velikog uticaja na intelekt“ (Cvijić, 1965: 24).

Ne mogu da se otmem utisku da su ove Cvijićeve reči na mene imale uticaj. Čitao sam ih znatno pre istraživanja o Pavloviću, ali onda kada sam ih primenjivao došle su same, nisam ih ni planirao ni prizivao. U težnji da Pavlovićevu biografiju ne svedem samo na skup informacija o njegovom životu, već da je proširim i na ono što je ponekad skriveno ispod naslaga činjenica i informacija, što je udaljeno od racionalnih pojmova i ide ka nesvesnom, u istraživanju, a posebno u nekim njegovim aspektima primenio sam Cvijićev pojam-metod: *sluktiti*. I mnoge sam detalje otkrio i mnoge tajne saznao, ali ostaje prizvuk Cvijićevih reči: „Zar tuđa duša nije često

za nas potpuna zagonetka? Zar nije čovek za čoveka jedna od tajni u koju se može najteže prodreti? Ideje i pobude ljudskih grupa često se otimaju preciznoj studiji i proučavanju. One su kao tečnost koja klizi između naših prstiju i ne da se uhvatiti“ (Cvijić, 1965: 25).

Od Ribara ljudskih duša preko Cvetova i tla i Žetve značenja do Teorija kulture i pesnika sinteze

Da se vratim našoj temi, premda je i ovo svojevrsan dokaz da sam sluktno profesora. Posle te knjige o metodu profesora Šušnjića pročitao sam njegovu kultnu knjigu *Ribari ljudskih duša*. To je prva prava studija o manipulaciji, neki bi je radije svrstali u ribarstvo. Od tada sam imao silnu želju da upoznam tog čoveka. Već tada, što ću kasnije saznati, nije bio miljenik vlasti, jer je ljubio i grlio istinu i pravdu. Potom sam pročitao *Cvetove i tla*. Sjajni ogleđ o idejama u ljudskoj istoriji. Neki bi ga radije svrstali u cvećarstvo. Mnogo kasnije, pošto sam ga upoznao, pojavila se njegova nova knjiga, koja sa prethodne dve čini trijadu: *Žetva značenja*. Sinteza metafore, mita, znanja i verovanja, mnogi bi više voleli da je smeste u poljoprivredu.

Znatno kasnije, kad sam radio u *Glasniku* (2007–2012), razgovarajući sa Nebojšom Popovim o istraživanjima i pisanju, on mi reče: „Moraš pisati kao naučnik ili kao književnik. Ne možeš to mešati, kako ti to već činiš. Doduše, možeš, ali ćeš tad biti kao Đuro Šušnjić“. Odgovorih mu: „Ja upravo to hoću“.

Jedne godine, pre više od dvadeset godina, na Sajmu knjiga, ugledah profesora Šušnjića. Na štandu *Čigoja štampe*. Osmelih se, priđoh mu i predstavih se: „Ja sam Slobodan Gavrilović, sociolog iz Užica“. „Drago mi je, kolega“, odgovori profesor, a ja dodah: „Više je od dvadeset godina kako želim da Vas uživo vidim i upoznam“. „A zašto?“ – upita me. „Zbog toga o čemu i kako pišete“. On me pomilova blago po kosi, kao što je to činila moja majka. To nikad neću zaboraviti. Od tada se znamo. Nismo se često viđali. Kada smo se sretali u njegovom stanu u Zemunu, pa potom na Novom Beogradu, pili bismo najbolju kafu, koju je profesor po desetak minuta spremao. Kasnije sam mu se u tom ritualu pridružio. Mutili bismo kafu pričajući o Prustu ili Kafki, Ničeđu ili Dostojevskom, Andriću ili Crnjanском, Šopenhaueru ili Frojđu, Hamvašu ili Jungu, našim precima ili potomcima, o čoveku i svetu...

Nama su neophodne sinteze. Potrebna su nam saznanja i svedočenja čestitih ljudi o tome šta se to zbililo s nama pod kraj dva-desetog i početkom 21. veka. Potrebni su nam snovi. Srpski san. Neophodne su nam mudre i kratke poruke i pouke. Viđenja i snoviđenja. Snovi i java. Dobro i zlo. Lepa reč. Misao kao britka sablja. Rečenice kao vile Raviojle. Moral koji prelazi Albaniju. Saznanja od kojih puca led na potocima. Da srce prepukne. Suza da nestane. A da se nadam. O, Bože, može li se? Može i mora. Sad. Ti. Ne dozvoli da ta retkost ostane samo u nagoveštaju, a još više ne dopusti da to budu samo moje iluzije.

Ove opservacije sam ispisao na podsticaj proizašao iz čitanja nove knjige profesora Đura Šušnjića *Teorije kulture*, u nedelji pred Đurđić, 2014. godine.

Pokušaj, uspećeš – da tvoja priroda ispuni neke od praznina ili nepoznanica našeg narodnosnog bića i naše kulture bez kontinuiteta, kritičkog mišljenja bez jasne i prepoznatljive vertikale u modernom društvu, od Prvog ustanka, pa nadalje.

Istakni i pokaži da u svakoj kulturi, u ovom slučaju u našoj, postoji toliko subjektivnog, iluzornog, smušenog, besmislenog, zastarelog, zlobnog, nepravednog, pogrešnog, grešnog i ružnog. Ali, naglasi da sve to ne može da poništi ključne ideje, verovanja i vrednosti koje životu daje smisao.

Nipošto ne zaboravi: Kultura nije samo čovekov život u vrhunskim oblicima, nego i u oblicima izopačenosti i zla.

Svaka kultura živi unutar svoga sna.

„Pustite me da sanjam. Ako je taj san moj život, ne budite me“ (Migel de Unamuno, pisac čuvenog dela *Tragično osećanje života*).

Uvek imaj na umu: Pojedinci svesno ulaze u odnose jedni sa drugima, ali ono što nastaje iz tih odnosa nadilazi svest i volju svakog od njih: često se dešava nešto što niko nije svesno hteo i nameravao.

Sve to nastaje pod istim uticajem, uticajem našeg profesora koji zaključuje: „Sada sve istine postaju upitne, sve vrednosti nesigurne, sve norme uzdrmane, sve ustanove propale: život poljuljan iz temelja jer ništa nije onakvo kakvo nam se do sada činilo“. I dodaje: „Postao sam svedok poraza mišljenja i pobede gluposti“.

Pa zbog toga, a i zbog mnogo čega drugog: „Za naš narod patnja, bol i strah su takoreći prirodna stanja, a nebriga, ravnodušnost i zaborav obeležja duhovnog i društvenog života – naglašava profesor Šušnjić i nastavlja: „Nepravda, nasilje i obmana ovde su norma, a trenuci pravde, milosrđa i istine izuzeci su“.

Naš se profesor, pesnik, citirajući Helderlina, pita: „Čemu pesnik u oskudno vreme?“. Pesnik je praznik kulture, a naš profesor i znanja.

Svaki susret sa njim, našim profesorom, za mene je bio praznik. Odlazeći od njega bio sam lakši nego inače, išao sam prema tramvaju ozaren svetlošću Đurove posvećenosti, čestitosti i istrajnosti. On je među četiri meni najdraža profesora u mom životu. Tu su još Sreten Marić, Dobrica Ćosić i Dragoljub Dragojlović. Od njih sam naučio više nego na bilo kojim studijama. To učenje je bilo putovanje, meni najdraža i najlepša avantura, puna sumnje, patnje i stvaranja. Puna reči. Prepuna pitanja i traganja za njima. Sva u ritmu, čini mi se vodeničkog kamena, preciznije čeketala. Onog iz pesama Milosava Tešića iz zbirke *Mlinsko kolo*. Ko nije čuo čeketalo i ko ne oseća njegov ritam ne može ni razumeti treperavu, a duboku Tešićevu poeziju. Niti misao i teoriju Đurovu. Još ako je sve to uz fijuk kose i zvuk frule koja se oglašava u poeziji Momčila Nastasijevića, a u knjizi Bore Dugića *Traktat o fruli* dostiže svoj vrhunac – od mitskih priča do današnjih dana koji će se nekada naći u mitovima. Kao i naš profesor Đura.

Jednoga dana ga upitah: „Profesore što ste tako retko u medijima?“. A on mi odgovori: „Da bi mi ljudi verovali“.

Da, zato mu ljudi veruju. I veruju mu jer je jedan od retkih koji su „živeli za ideje“. I koji je zbog ideja proganjan iz grada u grad. Sa fakulteta na institut, sa instituta na fakultet. Tako su ga ponegde smatrali sociologom, ponegde filozofom, negde metodologom, teoretičarem saznanja, religije, kulture... A on je istinski pesnik koji šeta kroz ideje svoje raznobojne, ali mirišljave bašte. On je vinogradar koji plevi, okopava i zaleva lozu koja će nam svima podariti grožđa da se zasladimo dok čitamo njegove tekstove ili dok s drugima o njima pričamo. Po svemu sudeći, biće u pravu kada pre neki mesec reče: „Izgleda da ću na svojim knjigama više zarađivati kao mrtav nego dok sam živ“. Retko hvaljen, češće osporavan, a najčešće prećutkivan. Iskustvo nas uči da ono što je osporavano i prećutkivano

duže traje. Profesor Đuro je jedan i vredan. I večan. A večnost je među zvezdama, tamo gde je njegovu dušu ispunjavalo „zvezdano nebo nad njim i moralni zakon u njemu“. I uspravan. Pokazao nam je kao što nam je i pričao da „uspravan čovek mnogo više tereta može izdržati nego pognut“. Uspravan i istrajan. Prožet ljubavlju. Ljubavlju ljudskom i hrišćanskom bezrezervnom, bezinteresnom, nerecipričnom, bezgraničnom i večnom.

LITERATURA

Cvijić, J. (1965). *Iz društvenih nauka*. Beograd: Vuk Karadžić.

Simfonija Đura Šušnjića

*Neki nered u mozgovima
postade obična stvar*

F. M. Dostojevski

Harmonija reda i kakofonija¹ nereda

„I u književnosti, likovnim umetnostima itd. reč ‘motiv’ označava elementarnu zamisao na osnovu koje se gradi umetničko delo. U muzici motiv je najmanja, ritmičko-melodijska izrazita celina koja se može izdvojiti iz svoje okoline. Mogli bismo ga (uslovno) uporediti sa rečju, koja predstavlja najmanju smisaonu celinu u govoru“ (Skovran, Peričić, 1991: 13). Riječ Đura Šušnjića zauzima posebno mjesto. „Ljudi od dara su cvjetovi iznikli na granama velikih ideja. Samo nekima među njima je suđeno da donesu plod. A taj plod ima različite oblike. Ponekada je to riječ. Riječ filozofa, pjesnika, propovjednika ili naučnika. Jedan od onih koji je poklonio takvu riječ vremenu kome je pripadao je i profesor Đuro Šušnjić“ (Vukčević, 2009: 183). Riječi Đura Šušnjića, za one koji ih znaju čitati i razumjeti, predstavljaju kosmos za sebe. U knjigama koje se analiziraju u ovom radu, nailazimo na bezbrojne citate drugih autora. Razlog tome ni pošto nije nedovoljno poznavanje date oblasti ili nedovoljno sopstvenih misli o temi već pročitane čitave biblioteke knjiga. Način na koji Šušnjić te misli različitih autora obrađuje, slaže i vezuje je jedinstven. Stiče se utisak da je to tako jer su njegove misli do kraja iskrojene, pa tako zna spoznati i ona skrivena značenja iza svake riječi i misli bilo kod autora. On vidi dalje, čuje prefinjenije i osjeća izrazito snažno. Posmatra sve sa više instance i svemu daje određeno značenje i značaj. Kada se misli na metodologiju pisanja naučnog rada, studenti uče, a profesori ih podučavaju pravilnim načinima i

¹ Disharmonija, neskladnost zvukova.

njegovim formalnim zakonitostima pisanja. Koji font koristiti, kojim stilom pisati popis literature, koji pored namjestiti između redova, koliko maksimalno slova može da sadrži naslov rada i još bezbroj pravila, pitanja su kojim se mlađi istraživači bave radi ovladavanja tehničkog dijela rada. Savladavanje ovog dijela omogućava bolju preglednost i jednakost ukoliko se radi o različitim člancima jednog časopisa ili zborniku radova. Postoje kvantitativne i kvalitativne smjernice i pravila pisanja u svijetu nauke. „Naučni rad je završna faza svakog istraživanja jer se u njemu na najbolji način izlažu dobijeni rezultati. Cilj svakog naučnog rada je dobijanje novih, originalnih rezultata u oblasti na koju se rad odnosi. [...] Naučni rad prezentuje rezultate istraživanja, koji se predstavljaju široj akademskoj javnosti. Specifične karakteristike naučnog rada su: originalnost, zasnovanost na naučnim činjenicama, adekvatna struktura i da je publikovan“ (Radović-Marković, 2019: 109). Svaka doktorska disertacija treba sadržati najmanje 100 referenci, obavezne hipoteze, teorije i poseban metodološki pristup. „Dobra struktura rada podrazumjeva da će on imati smisla i biti razumljiv čak i za one koji nisu dobri poznavaooci problematike. Ako nije dobra osnovna struktura, to je znak da su izostavljeni važni koraci kod pisanja i da se autor nije rukovodio logikom strukturiranja rada“ (Radović-Marković, 2019: 110). Ova pravila, iako imaju itekako svoju vrijednost i svrsishodnost, iako se ispoštuju, ne garantuju kvalitetan rad. Jedno je znati sve riječi našeg bogatog riječnika, a drugo je napisati pjesmu, priču ili roman. Jedno je poznavati sve note notnog sistema ili čak i pravila koji dvozvuci ili trozvuci daju konsonantne harmonije, a koji disonantne, ali to ne garantuje komponovanje kvalitetnog muzičkog djela. Kada mlađi istraživači savladaju tehnički dio, postanu „dobre zanatlije“, na red dolazi poenta, srž rada, u muzičkoj umjetnosti, muzikalnost i otelotvorenje mrtvih zapisa sa papira. Na red stupaju objašnjenja i uputi iz knjige *Metodologija – kritika nauke* Đura Šušnjića. „U svojoj *Metodologiji*, ovom zanimljivom i značajnom delu, koje se čita kao maštovito literarno delo, Đuro Šušnjić je uverljivo pokazao zašto je u razumevanju nauke, pored metodologije nauke, neophodno prizvati u pomoć filosofiju nauke, sociologiju nauke, psihologiju nauke, istoriju nauke, logiku nauke, sociologiju saznanja i zdravorazumsko mišljenje“ (Božović, 2009: 27). On nije pisao o tačkama, zarezima, sažecima i poredima. To ne znači da oni nisu bitni, ali znači da se

Šušnjić bavio esencijom nauke. Strukturisao je knjigu po strukturi nauke. Po njemu, struktura nauke sadrži: pretpostavke, pojmove, hipoteze, zakone, teorije, predmet kojim se bavi, metode, norme, zadatak kao i smisao. On se bavi suštinom, cjelinom, on gleda sa više instance. Međutim, ono što je nit koja povezuje svako poglavlje, svaku misao i svaki pojam koji je u strukturi nauke je red, odnosno sklad. „Svet se može razumeti samo ako je u redu, a izvan reda on je nerazumljiv, zakoračio je u tamu. Sva naša predviđanja zasnivaju se na pretpostavci da u svetu vlada red. U neredu nije moguće nikakvo predviđanje, nikakvo planiranje, nikakva politika. Otkrivanje i stvaranje reda jeste način da se spreči smrt sveta, jer u neredu se ne može misliti ni živeti, učiti ni igrati: nered ugrožava svesni život u samom korenu! Načelo reda je ontološko načelo na kome se temelje sva metodološka pravila“ (Šušnjić, 2018: 40). U muzici „harmonija je, uz tematiku, jedan od najznačajnijih faktora u konstrukciji muzičkog oblika. Tonični trozvuk (T) je stabilan, ostali akordi tonaliteta – nestabilni. Njihovo suprotstavljanje rađa harmonski razvoj, čiji je najjednostavniji vid kadenca T – S – D – T : konflikt dveju nestabilnih funkcija razrešen u stabilnu“ (Skovran, Peričić, 1991: 68). U muzičkom toku klasične tradicije naše uši su naviknute na jedan harmonski tok koji od disonantnog sazvučja teži skladu, redu, odnosno konsonantnom razrješenju. I tako se melodije ređaju, pune preplitanja jednog muzičkog nereda i reda. Moramo razumjeti da se milozvučni tonovi još bolje čuju nakon disonantnih prizvuka. O ovome i Šušnjić govori kada kaže: „Sada je jasno da se pretpostavka o redu mora da dopuni pretpostavkom o neredu, pojmovno mišljenje nepojmovnim, svesno nesvesnim, čulno natčulnim, stvarno nadstvarnim, izrecivo neizrecivim, načelo strukture načelom ličnog iskustva, spoljašnji oblik unutrašnjim nemirom... Prema tome, dve pretpostavke (dva načela, dve krajnosti) omogućuju i podržavaju jedna drugu: nijedna ne može da postoji sama za sebe!“ (Šušnjić, 2018: 43). Shvatili smo da red i nered ne mogu jedno bez drugoga, međutim i da sve što je u redu daje osnovu za dalji razvoj, igru i maštu i može samo da služi kao bolja osnova za dalji razvoj. Šušnjićeva knjiga *Metodologija – kritika nauke* savršeno je strukturisana, poput sonatnog oblika prvog stava ma koje simfonije. Skoro je za nepovjerovati, posebno za nekoga ko nije veći poznavalac klasične muzike da većina prvih stavova simfonije mnogih autora ima identičnu strukturu, odnosno

da je pisana u sonatnom obliku. Ovdje nailazimo na ekspoziciju, koja „je prvi deo sonatnog oblika, posvećen izlaganju tematskog materijala“ (Skovran & Peričić, 1991: 210). Nakon ekspozicije, slijedi razvojni dio. „To je srednji deo sonatnog oblika (zvan i sprovodni deo ili provedba), posvećen razradi tematskog materijala ekspozicije. Kontrast tema različitog karaktera i u raznim tonalitetima, izloženih u ekspoziciji, dovodi ovde do razvijanja čiji je konačni rezultat prevazilaženje suprotnosti, razrešenje napona...“ (Skovran, Peričić, 1991: 223). Nakon ekspozicije i razvojnog dijela, slijedi repriza u nešto izmijenjenom obliku, a nekada na kraju i koda. Međutim, koliko god teme bile različite, kompozitori, njihove senzibilnosti i čak epohe u kojima su djelovali uvijek su tu dvije suprotstavljene teme koje u razvojnom obliku teže sjedinjavanju, prevazilaženju njihovih suprotnosti i dopunjavanju. Jedino tako se stvara još bogatiji oblik teme, upotpunjen svojim drugim „Ja“.

Šušnjićeva metodologija nas konstantno podsjeća na ovo: stvarati u redu, skladu, harmoniji i nikada ne zaboraviti suprotan pojam pojma kojim se bavimo jer samo tako vidimo kompletnu sliku. Ne fragmente, već cjelinu.

Zaboravljen renesansni čovjek

*Delići su samo nagoveštaji raspadnute celine,
podsetnici o nezaboravu celine.*

Đuro Šušnjić

Đuro Šušnjić ističe da je došlo vrijeme gdje „izumire renesansni, duhovni čovjek, nazvan čovjekom sa više glava. Na njegovo mesto stupio je uski stručnjak – uvreda za celu kulturu i vlastite snove“ (Šušnjić, 2018: 10). Dodaje i da „za današnje mlade ljude teorija ne znači mnogo, jer je njihov život ispunjen opipljivim činjenicama i merljivim veličinama, a ne teorijskim razmatranjima. To su ljudi koji zaslužuju da se nazovu „banke podataka“ o svemu i svačemu, ali bez jasne misli koja bi ih povezivala, objasnila i učinila razumljivim u nekom opštem i višem smislu – etičkom, estetičkom, ekološkom, i sl.“² Služi se i rječima Tadeuš Breza gdje kaže da „budala može

² *Ibid.*

ponekad da bude genijalan stručnjak. On je budala u svim ostalim oblastima, izuzev one u kojoj je genijalan. Ako, dakle, u takav trust mozgova uzimaju takvoga, on onda u njemu učestvuje ne kao budala nego baš kao hiper-super-stručnjak za ono u čemu nije budala.”³ Ako razgovaramo o uskostručnosti, partikularizmu naspram univerzalizma, fragmentaciji u odnosu na holizam, onom čulnom naspram intelektualnog, simulakrumu naspram simboličkog značenja, zašli smo u postmodernu i njene osobine i oblike postojanja u današnjem svijetu. Kao što red ne možemo objasniti bez pojma nereda, tako i postmodernu prihvatamo u odnosu na modernu, upoređujemo ih i kritikujemo. „Pošto postmoderna ima smisla samo u odnosu na modernu, pogledajmo prvo šta postmoderna nudi a ne nameće: njen cilj nije toliko u tome da nas pouči nečemu novom, koliko u tome da nas oduči od nečega starog“ (Šušnjić, 2014: 148). Budući da su savremeno društvo i kultura postali toliko složeni, prirodno je da ih samo rijetki ljudi mogu posmatrati kao cjelinu čiji djelovi skladno funkcionišu. „To je stratifikovano društvo i diferencirana kultura sa svojim vlastitim, posebnim interesima i zakonima življenja“ (Šušnjić, 2014: 151).

Knjigu *Sjaj odlomka – prilozi otvorenoj antropologiji* Šušnjić opisuje kao zapise bez strogog reda, ali gdje je isključen svaki nered. Proučava čovjeka iz različitih uglova, ali sve u cilju sagledavanja čovjeka kao složene i kompleksne cjeline. Proučava pojave i svijet oko čovjeka, jer „sve što postoji, postoji u odnosu na čoveka, i ne postoji dok mu čovek ne dodeli ime. On je središte svih veza među pojavama u svetu: on daje pravac, značenje i meru!“ (Šušnjić, 2019: 40). Bavi se otvorenom antropologijom jer vjeruje da je ona dvostruko vrijedna, i kao nauka o čovjeku, ali i kao kritika čovjeka koja nudi sliku o čovjeku kakav bi mogao biti ako usvoji regulativna načela te nauke: mir, istinu, dijalog, razumjevanje, toleranciju... Njegov cilj je uvijek uzvišen. Posmatra i proučava čovjeka kroz fizičku, odnosno biološku antropologiju, zatim iz ugla religijske (teološke, teocentrične, biblijske, hrišćanske) antropologije, kroz filozofsku, kulturnu i socijalnu antropologiju, dokazujući da je čovjek i te kako kompleksno biće, ali nikada ne zaboravljajući da ga trebamo posmatrati kao cjelinu. Takođe, iako svijet proučava čovjeka

³ *Ibid.*

hiljadama godina, čovjek će uvijek ostati najveća tajna. Bića se mjenjaju i svijet se mjenja u skladu sa njima, te je proučavanje čovjeka konstantan izazov.

Kada čovjeka posmatra kroz vizuru fizičke/biološke antropologije, Šušnjić iznosi sljedeću misao: „Fizička, biološka, anatomska, fiziološka, medicinska i psihološka struktura čoveka svuda i uvek je ista i stoji kao opomena i kao prepreka svim rasnim, nacionalnim, klasnim, političkim, verskim, moralnim i jezičkim predrasudama“ (Šušnjić, 2019: 177). Kada čovjeka posmatra iz ugla religijske antropologije, Šušnjić ističe: „Religijska antropologija istražuje ono što je zajedničko svim ljudima, ali to nalazi u ideji zajedničkog porekla: ono što nas čini istima jeste da smo svi stvorena bića! ... Tako se, sa stanovišta teološke antropologije, sve razlike među društvima i njihovim kulturama pokazuju beznačajne u odnosu na istovetnost njihova porekla“ (Šušnjić, 2019: 193). Dodaje i da „najmudrija i najdublja zamisao ikad rođena u ljudskoj glavi je ona da svi ljudi imaju zajedničkog pretka, boga, i da su po svom poreklu braća i sestre, i zato dužni da se međusobno ispomažu i vole“ (Šušnjić, 2019: 201). Kada daje fragmente i razmišljanja o filozofskoj antropologiji, pri tom ističući da je postmoderna samo prolazna moda i da, bez obzira na kulturne razlike, među ljudskim bićima postoji više toga što ih spaja nego onoga što ih dijeli, Šušnjić ističe: „filozofska antropologija se usuđuje da napravi skok u uopštavanju do krajnjih granica...“ (Šušnjić, 2019: 203), iako priznavajući da „antropologija je nedovršena i nesrećna duhovna disciplina, jer u prizemnim vremenima zahteva let u nebo.“ „Suštinski pokazatelj antropološkog odnosa prema svetu ogleđa se u sposobnosti da se uoče sličnosti između različitih pojava, odnosa i situacija“ (Šušnjić, 2019: 205). Socijalna i kulturna antropologija su vrlo složene discipline. U odnosu na biološku, koja se bavi čovjekom kao prirodnim bićem, socijalna i kulturna antropologija ga uzimaju kao kulturno biće za osnov svog istraživanja. Iako socijalna antropologija izučava odnose između mene i tebe i ono što nastaje kao posljedica tih odnosa, a kulturna antropologija izučava pojedinca u nekom kulturnom sistemu, ove dvije grane se međusobno jako puno prožimaju. Šušnjić često ističe da Ja ne bi moglo da postoji bez Ti, a njihov međusobni odnos ne može funkcionisati van neke kulture. „Dok socijalna antropologija govori o tome da ponašanje pojedinaca zavisi od strukture

društva i njegovih ustanova, dotle kulturna antropologija uverava da ponašanje pojedinaca zavisi od usvojenog sistema vrednosti i normi. Tako da se ove dve antropologije kreću različitim putevima prema istom cilju: objašnjavanju i razumevanju ljudskih ponašanja!“

Bez obzira sa stanovišta koje antropologije Šušnjić proučava čovjeka, odnosno daje fragmente za razmišljanje, objašnjenja i ideje, uvijek se vraća redu i cjelini kao bazi svakog istraživanja i uvijek pronalazi sličnosti na kojima bića počivaju dok mu razlike služe za još bolju dopunu Tebe i Mene, različitih kultura i pojedinaca u okviru određenih grupa. On uvijek nastoji da svojim mislima briše granice između pojedinih nauka o čovjeku, ali je „ipak svjestan da one još postoje i da ih tvrdoglavo brane ‘stručnjaci na sitno’“ (Šušnjić, 2019: 247). Ono što je bitno naglasiti je da cjelina za Šušnjića ne predstavlja zatvorenost, već se uspostavlja kao cjelina u neprekidnom nastajanju gdje dolazi do ukrštanja novih činjenica a zatim i preosmišljanju saznanjnih perspektiva u jednom širokom kontekstu. Tako on želi da probije granice svake posebne antropologije i da ideju za filozofsku ili otvorenu antropologiju gdje ona pokazuje i dokazuje da je „najviši nivo simultane učenosti i mudrosti“ (Šušnjić, 2019: 249).

Da bismo postigli smislenu cjelinu, trebamo naći vezu između svih odlomaka, a proučavajući zasebno odlomke nikada ne trebamo upasti u zamku usko stručnosti, bez gledanja na širi kontekst i značenje.

Budući da nam je analiza simfonije i sonatnog oblika pomogla da bolje sagledamo odnose između mene i tebe, između dvije suprotstavljenje teme, ovdje se možemo poslužiti velikanom u istoriji muzike, Ludvig van Betovenom /*Ludwig van Beethoven*/. Eto već posmatranja kroz jednu usku prizmu, a to je da je Betoven velikan u istoriji muzike. On je velikan u našoj, ljudskoj istoriji koji je po mnogo čemu bio poseban. Bila bi ogromna šteta Betovena posmatrati samo kao kompozitora. Betoven je takođe revolucionar, budući da je mnoge muzičke oblike izmjenio, nadogradio i smjelo ih pokazao javnosti i kada su mnogi bili uplašeni za nekonvencionalne oblike stvaranja. Kod njega smo prvi put čuli hor u jednoj simfoniji koja se isključivo smatrala instrumentalnim djelom, a ne vokalno-instrumentalnim. Kakav je to tekst bio koji je Betoven sjedinio sa muzikom? Tekst poeme *Oda radosti* pjesnika Šilera koja je sada himna

Evropske unije. Da li to znači da Betovena možemo posmatrati i kroz vizuru prvog evropejca, sa jasnom idejom o bratstvu i jedinstvu koje narodi Evrope trebaju imati? Naravno da možemo. Budući da je Betoven bio osoba sa oštećenim čulom sluha, možemo proučavati njegov život, odnosno uslove za život u tom dobu za osobu sa invaliditetom. On je bio mnogo više nego samo kompozitor, kao što mnogi prvo pomisle kada čuju njegovo ime. Iz muzike koju je komponovao možemo posmatrati i proučavati vrijeme u kojem je stvarao i njegove misli i emocije u odnosu na dato vrijeme. Kada slušamo nekog kompozitora, nije beznačajno da znamo kojoj vjeri je pripadao, da li je stvarao u svojoj zemlji ili u izgnanstvu, da li je bio za ili protiv režima datog doba u zemlji u kojoj je živio i stvarao, da li mu je mecena bila crkva ili dvor, da li je bio više privržen vokalno-instrumentalnoj, instrumentalnoj muzici ili scenskim oblicima poput opere ili baleta. Da li je bio povučen ili ekstrovertan, da li je bio kompozitor ili i izvođač svoje muzike. Proučavati treba, informisati se treba, ali nikada ne zaboraviti da kada slušamo kompoziciju ne mislimo ni o jednoj takvoj sitnici već pustiti da nas muzička cjelina, harmonija i sklad odvedu negdje daleko.

Iako se izgubimo u moru sitnica, u moru proučavanja „na sitno“, cjelina bi trebala da nam je glavni cilj kojem težimo. Samo tako, naučnik, umjetnik, ili čovjek iz ma koje oblasti može postati kompletna, sveobuhvatna ličnost i vratiti nadu u postojanje renesansnog čovjeka sa hiljadu glava.

A kada smo kod cjeline, o čemu bolje i više pričati nego o kulturi. Ona je sve što je čovjek ikada stvorio, ona je naš pečat, naša baza i naš cilj.

Umjetnost kao temelj dijaloške teorije kulture

Nema misli o Ja bez misli o Ti.

Đuro Šušnjić

Da bismo pričali o ma kojoj teoriji kulture, prvo se moramo osvrnuti na samu kulturu. U knjizi *Teorije kulture* Đura Šušnjića autor se nije bavio posebnim oblicima i sadržajima pojedinih kultura već opštim pitanjima kulture i zato, kao takva, predstavlja „celokupnost i dinamičko jedinstvo svih jezičkih, religioznih, filozofskih,

umetničkih, naučnih, moralnih, političkih, običajnih, pravnih, tehničkih i igračkih dostignuća što ih je čovečanstvo stvorilo tokom svoje istorije u svrhu odbrane od prirodnih sila i zaštite čoveka od drugog čoveka“ (Šušnjić, 2014: 32).

To znači da je kultura stečen i naučen oblik mišljenja, vjerovanja i djelanja, ona je vještačka tvorevina. Predstavlja sistem i zajedničko dobro. Veoma je moćna i posjeduje jak uticaj na sve grane života. Iako nevidljiva, njene posljedice su itekako vidljive. Ona je dugotrajna. „Ovo palo vreme zaboravilo je nešto što su starogrčki mudraci znali pre dve i po hiljade godina. Ako u Atini ne bude obučara, ići ćemo bosu, ako ne bude krojača, ići ćemo goli, ali ako ne bude kulture, neće biti Atine“ (Šušnjić, 2018: 11). Međutim, pošto je kultura sve ono što je čovjek stvorio, ona može i da vene, slabi, da bude u krizi i da propada. Kultura nije samo normativan pojam, ona je mnogo šira te postoji i istorija loše kulture. Na svima nama, ljudima i sistemima, pojedincima i zajednicama, je kako ćemo kulturu svog naroda čuvati, unapređivati i na koji način ćemo međusobno komunicirati i kakve će to sve posljedice imati. Autor nas podsjeća da kultura uči pojedinca i zajednicu da mogu prevazići sami sebe i da je kultura ta koja može učiniti da se bar djelimično potisnu lični interesi i nagoni u ime univerzalnih vrijednosti i normi.

Nakon deset predavanja o različitim teorijama kulture: strukturalističkoj, funkcionalističkoj, psihoanalitičkoj, kritičkoj, hermeneutičkoj, postmodernoj, cikličnoj, evolucionističkoj, difuzionističkoj i teoriji o porijeklu kulture, autor daje ideju za jednu novu, dijalošku teoriju kulture. Kada čitalac sa pažnjom proučava i analizira sve napisano, ovo predavanje se ne čini kao „nova ideja“ već kao teorija koja je utemeljena vjekovima i koja nam ne treba služiti samo u analizi nekih kulturnih pojava već da na ovakvim idejama i vrijednostima trebamo i možemo graditi svaki naš odnos. Ova teorija, prema riječima autora, u velikoj mjeri odgovara duhu našeg vremena, u kome izgleda da nema boljeg, racionalnijeg i humanijeg puta za objašnjenje i razumjevanje kulture no što je dijalog kultura. Međutim, uvijek moramo biti svjesni da dijalog kultura podrazumjeva i kulturu dijaloga. Čini nam se da elemente za dijalošku teoriju kulture nalazimo i u drugim teorijama, predavanjima i mislima i da je ona oduvijek tu, ali je autor sada sistematski povezao sve elemente i dao osnova za gradnju jedne teorije.

Osjećaj oduvijek prisutnosti ili pak nedostatka dijaloga kultura dobijamo jer je isti star koliko i ideja razmjene dobara, usluga, stvari, oruđa i oružja. Cijela kultura je od samog početka dijaloška: razgovaramo sami sa sobom, sa drugima, bogom, prirodom, drugim kulturama pa čak i sa pokojnicima. Bitno je naglasiti da sve ljudske zajednice imaju kulturu i uprkos mnogim različitostima, sama sposobnost za kulturu je ta koja ujedinjuje u ovoj suštinskoj sličnosti. Ne moramo analizirati dvije specifične kulture da bismo shvatili kako je dijalog kultura veoma složen proces. Dovoljno je poći od dijaloga između dvije ličnosti. Da bi dijalog bio uspješan odnosno sa pravim ishodom, ličnosti moraju da su otvorene za razlike odnosno da pristupaju drugoj ličnosti otvoreno i da je razumiju ne u simbolima i pojmovima sopstvenog shvatanja već njenim. Tako je i sa kulturama i zato autor ističe da koliko je jedno društvo moderno može se izmjeriti stepenom otvorenosti za razlike, a da način kako pristupiti drugoj kulturi i kako je razumjeti predstavlja veliki zadatak nauke o kulturi. Moramo razlikovati govor od razgovora ili razgovor od pregovora. „U politici nadmoći se ne razgovara, već se samo pregovara. Velika je razlika između razgovora i pregovora. Pregovarati nije isto što i razgovarati. Jer, razgovaraju samo (po moći) ravnopravni, a ne neravnopravni, a pregovaraju nadmoćni, manje moćni i nemoćni“ (Čupić, 2010: 69). Vidimo da je dijalog između ličnosti, politika, pa i kultura moguć samo ukoliko se obje strane smatraju ravnopravnima i ako se oba kulturna sistema shvate kao nedovršena jer samo tako mogu da se upotpune i unaprijede. U knjizi *Moji savremenici* Ratko Božović ističe knjigu Đura Šušnjića *Dijalog i tolerancija*, gdje autor „piše o ontološkim perspektivama dijaloškog diskursa: „Razgovor nastaje iz nekog nedostatka u čoveku: da bi ga ukinuo potreban je drugi čovek, koji se od njega razlikuje. Ako smo Ja i Ti posve isti, nama se ništa ne događa. Zato sve što nisam ja za mene ima osobito značenje, jer se od mene razlikuje. Sve što u životu činimo u stvari su pokušaji da sebe dopunimo i popunimo, da postanemo celovite ličnosti. Razgovor sa drugim ovde nije u službi nekog spoljašnjeg cilja, već u ulozi razvoja ličnosti.“ Naš filozof obrazlaže tu ideju ovako: „Ko nije kadar da razgovara taj nije sposoban za razvoj: odustati od razgovora sa drugim znači odustati od sebe. Jer kad dobro upoznate nekog drugog sebe ste proširili za još jedan život. Ma ko bio taj drugi on je drugo mene samog: moja suprotnost i moja dopuna.

Čovek se susreće sa drugim čovekom da bi u sebi i njemu probudio snage koje im pre toga susreta nisu bile dostupne i poznate. Jedan čovek, ako stvarno deluje na drugog čoveka, postaje deo njegove sudbine. Bez drugog ne možemo razumeti sebe“ (Božović, 2019: 48). Mješanjem sa drugim kulturama obogaćujemo vlastitu. Pri tom procesu trebamo poštovati, razumjeti i priznavati i sopstvenu kulturu i drugačiju, odnosno, u datom dijalogu i razmjeni, priznavati onog drugog i drukčijeg od nas. Ovo sve može biti ostvareno ako razumijemo da kulturna stvarnost nadilazi onu ličnu i društvenu. „Razlike su u osnovi života i zbog toga ne bi smele da se upotrebljavaju u produblivanju sukoba do razaranja i uništenja. Suprotno, susret razlika trebalo bi da oplemenjuje život, da ga produbljuje i proširuje, jednom rečju, da ga bogati“ (Čupić, 2010: 70).

Kada razgovaramo o dijalogu kultura moramo napomenuti postojanje i onih mišljenja, pokreta i ideologija koje takav stav i vjekovima ustanovljenu dobru praksu ne vide kao dobru. Etnocentizam predstavlja ideologiju koja isključuje mogućnost dijaloga sa drugim kulturama, dok relativizam ne osjeća potrebu za dijalogom. U društvu i vremenu u kojem živimo došlo je do toga da je svačije mišljenje u redu. Relativizam je gledište gdje su sve kulture jednako vrijedne i svaka ima svoja mjerila istine i smisla i da se sve mora objasniti iz posebnih okolnosti i konteksta. Međutim, ovakvim stavom gubimo svako više mjerilo vrijednovanja i mogućnost kritikovanja neke kulture.

Samo ako dajemo, možemo i dobiti. U dijalogu nijedna kultura ne može da izgubi. Prave, istinske vrijednosti poput istine, dobrote, pravde, ljepote ne gube na vrijednosti ukoliko se dijele među kulturama. Ne smijemo zaboraviti težnju ka univerzalnim vrijednostima a ne jačanju nacionalizma i individualizma. Kao što je rečeno u knjizi, „dijalog je povratak ljudi sebi, bogu, prirodi, zajednici, istoriji i kulturi: jedini način ukidanja odnosa moći i nadmoći i jedini put u zajednički život svih bića“ (Šušnjić, 2014: 210). Zato je dijalog osnova za dalji razvoj, ma koje oblasti. Autor kaže da „anorganska, organska, društvena i kulturna stvarnost imaju svoje vlastite zakone razvoja. Osnovna jedinica anorganskog sveta – atom, kreće se po svojim zakonima; osnovna jedinica organskog života – ćelija, živi po vlastitim zakonima kretanja, osnovna jedinica društvenog života – pojedinac u grupi, živi i deluje po društvenim

zakonima; osnovna jedinica kulturnog sveta – simbol, ima svoje vlastite zakone povezivanja i izražavanja značenja“ (Šušnjić, 2014: 261). Ako nam simboli pomažu da ono nevidljivo postane vidljivo i da u nečemu ograničenom naslutimo beskrajno, moj primjer je simfonijski orkestar, kao simbol istinskog dijaloga. Do sada je bilo riječi o simfoniji, kao izuzetno složenom djelu muzičke umjetnosti, a nju može izvoditi samo veliki orkestarski aparat, poznat pod nazivom simfonijski orkestar. Simboli su skriveni pred pogledom, ali na nama je da gledamo drugačije, analiziramo dublje i ne zadovoljavamo se samo sa slikom i predmetom već da proučavamo njihov značaj, njihova skrivena značenja i suštinu.

Simfonijski orkestar sadrži gudačke instrumente (violine, viole, violončela i kontrabase), duvačke instrumente (flaute, klarinete, oboe, fagote, trube, horne, trombone i tubu), zatim perkusije (timpane, veliki bubanj, doboš, triangl, kastanjete, ksilofon itd.) i po potrebi harfu i/ili klavir. Neki instrumenti se razlikuju po načinu dobijanja tona (povlačenjem gudala po struni, duvanjem vazduha u trsku, vibracijom usana, udaranjem čekića o žice itd.), neki po visini tonova koje proizvode (dok pikolo flauta svira visoke tonove, kontrabas i tuba npr. sviraju najdublje tonove), a svi oni se međusobno razlikuju po boji tona koju proizvode (muzički – tembr). Prepuni različitosti, oni počivaju na sličnostima koje ih ujedinjuju. Veliki kompozitori simfonija, poput Betovena /*L. van Beethoven*/, Malera /*G. Mahler*/ i Čajkovskog /*Petar I. Tchaikovsky*/ savršeno su uklapali sve ove različitosti tako što su isticali njihove karakteristične osobine, njihovu jedinstvenost i velikim majstorstvom gradili harmoniju i stvarali nama prepoznatljive melodije. Članovi jednog simfonijskog orkestra godinama marljivo rade na usavršavanju tehnike sviranja datog instrumenta da bi mogli što bolje i kvalitetnije doprinositi zajedničkom muziciranju i predstavljanju opštih ideja i vrijednosti. Veliki profesionalizam i duhovna ispunjenost članova kao i ujedinjenost u cilju, prirodno vode ka ravnopravnosti. Šta bi se desilo kada bi neke note iz Betovenove *Ode radosti* naprosto izbacili? Moramo biti svjesni da je svaka nota u melodiji jednako bitna i da one pojedinačno ne predstavljaju mnogo, dok njihov međusobni odnos stvara najljepše melodije svijeta. Takođe, članovi orkestra su svjesni da je njihov instrument nekada glavni nosilac melodije, dok se nekada moraju povući i dati priliku drugom instrumentu da ima

vodeći glas. Naučeni su da se međusobno slušaju. Zato oni ne govore nego razgovaraju.

Kod nas, primjer je Crnogorski simfonijski orkestar koji se sastoji od šezdeset i jednog člana, od kojih su trideset i četiri dame. Ne samo da većinu zaposlenih čine dame već se one nalaze i na vodećim pozicijama: koncert majstor, vođa drugih violina, vođa flauta, vođa horni i vođa oboa. Takođe, imaju hornistkinje, trombonistkinju i trubačicu. To su dame koje sviraju limene duvačke instrumente koji, neki više a neki manje, važe za „muške“ instrumente. Stalni članovi orkestra bili su ljudi iz mnogih zemalja, ne samo regiona već i Evrope i svijeta: Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine, Sjeverne Makedonije, Albanije, Ukrajine, Rusije, Austrije i Kanade.⁴ Podaci koje sam navela možda djeluju kao puka statistika, međutim, u društvu u kojem živimo, koje karakteriše patrijarhalni obrazac ponašanja i djelanja, ovaj orkestar pokazuje nešto više. On je primjer zajedništva, primjer ujedinjenosti i skladnosti prepune raznolikosti. Kao i u bilo kojoj sferi života, ako se ne njeguje može doći i do stvaranja loših odnosa, loše kulture. Ono što je sigurno, kultura je najbolji pokazatelj stvarnog stanja jedne zajednice, društva i države. Dok je svijeta, uvijek će važiti da umjetnost vodi i predvodi i da je prva koja gradi mostove između pojedinaca, naroda i kultura. Zašto je to tako? Zato što je ona dijalog. Dijalog umjetnika sa sobom, umjetnika i publike, dvije umjetnosti, na kraju i dijalog dvije kulture.

Zaključak

*Kada bi sve mogli znati,
Ne bi imali u šta vjerovati.*

Đuro Šušnjić

Simbolički prikazana trostavna simfonija Đura Šušnjića u ovom radu pokazuje na prvi stav simfonije i zakone reda, drugi stav koji kao most spaja glavne stavove simfonije podsjećajući nas na cjelinu, iako je sastavljen od fragmenata, dok treći stav, poznat kao *finale* u muzici, donosi ideje o dijalogu i umjetnosti koja nam to

⁴ Podaci koje sam navela su provjereni i konstatovani 27. februara 2021. godine od strane menadžmenta Muzičkog centra Crne Gore.

može pružiti na najsimboličniji, najpristupačniji i najbezbolniji način u današnjem, postmodernom svijetu. Budući da je kompozitor ove simfonije Đuro Šušnjić, on je u ovom radu, ne samo naučnik, već i umjetnik. On voli i živi nauku i to onu „koja se ne boji da prekorači svoje uobičajne granice i tako uspostavi vezu sa filozofijom, umetnošću i religijom“ (Šušnjić, 2018: 11). On radi protiv zaborava temeljnih pitanja svake nauke. Čitajući njegovu, ma koju knjigu, stičemo utisak da je on istinski naučnik i duboko duhovan čovjek. On ruši predrasude o naučnicima kao nevjernicima, budući da ističe da je svaki naučnik najveći vjernik jer početni koraci rada svakog naučnika baziraju se na vjeri i nadi da će uspjeti istražiti i dokazati nešto novo. Ratko Božović ističe da „od 1975. do 1985. u Beogradu je od Kolarca do Doma omladine govorio o religiji kao niko do tada. Radoznalost najšireg auditorijuma i za ovu tematsku oblast i za njenog tumača bila je izvan svakog očekivanja. Bilo je to nezapamćeno interesovanje“ (Božović, 2009: 21–22). Šušnjić piše i propovjeda tako jasnim jezikom bez obzira na to koju oblast istražuje. Njegove misli su složene i kompleksne, a tako jednostavno predstavljene. To mogu samo naučnici i umjetnici čije su ideje i misli do kraja iskrojene, a um potkovan znanjem, tehnikom i umjećem. On je svojih riječi dijelo: „tijelo je poklon prirode a duh se mora steći iskustvom i učenjem“. Šušnjić posjeduje Bahovsku strukturu, Mocartovu visprenost, Čajkovskov senzibilitet i Betovenovu hrabrost.

Šušnjić ističe da renesansni čovjek izumire. U umjetničkom svijetu se može često čuti kako klasična muzika izumire i da je elektronska muzika uzela primat odavno i da povrata nema. Međutim, vjerujem da dokle god neko uživa u mislima Đura Šušnjića i vodi dijalog sa njim putem stranica koje je pisao ili uživa u sviranju ili slušanju nekog istinskog remek-dijela klasičnih velikana, i riječi i note i dalje žive svoj život u punom sjaju. Istinske vrijednosti su uvijek u modi.

Tekst je prenet iz časopisa *Humanističke studije*, br. 12.

LITERATURA

- Božović, R. (2019). *Moji savremenici*. Beograd: Čigoja štampa.
- Božović, R. (2009). Đurologija (skica za stvaralački portret). U: Milan Vukomanović (ured.) *Izvan igre, na putu*. Beograd: Čigoja štampa.
- Čupić, Č. (2010). *Medijska etika i medijski linč*. Beograd: Čigoja štampa.
- Radović-Marković, M. (2019). *Metodologija istraživačkog rada u društvenim naukama*. Podgorica: UDG.
- Skovran, D. & Peričić, V. (1991). *Nauka o muzičkim oblicima*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Šušnjić, Đ. (2014). *Teorije kulture*. Podgorica: Fakultet umjetnosti UDG.
- Šušnjić, Đ. (2019). *Sjaj odlomka – Prilozi otvorenoj antropologiji*. Podgorica: UDG.
- Šušnjić, Đ. (2018). *Metodologija – kritika nauke*. Podgorica: UDG.
- Vukčević, K. D. (2009). Riječ Đura Šušnjića. U: Milan Vukomanović (ured.) *Izvan igre, na putu*. Beograd: Čigoja štampa.

Đuro Šušnjić – podvižnik i potpaljivač duhovnih vatri

■ S dužnom pažnjom i toplinom, ovaj esej posvećen profesoru Đuru Šušnjiću, kao i sve moje radove do sada, pisao sam rukom, čuvajući na taj način čari i obilježja tradicionalne klasične kulture¹ (Šušnjić, 2009b: 12) čija je tananost i osjetljivost upotrebom računara stavljena na kocku, kako je isticao Bela Hanvaši. Vježbanjima u krasnopisu nastalo je njemačko frakturno pismo (Fridental, 2003: 94).

Lijep rukopis vodi lijepom stilu, a lijep stil vodi lijepom djelanju, govorio je Tomas Man. „Lepo pisati, to bezmalo znači i lepo misliti, a odatle nije daleko do lepog dela“ (Man, 2005: 180). Đuro Šušnjić ima lijep rukopis, što sam vidio na osnovu njegovih knjiga sa posvetom, koje mi je poklonio. O svom stilu piše: „Moj stil je samo spoljašnji oblik moga mišljenja, lični rukopis koji se može prepoznati u svakoj mojoj rečenici“ (Šušnjić, 2014: 17).

Skroman i uman, poput Kanta,² (Fridental, 2003: 34) Šušnjić nije imao lagano djetinjstvo i odrastanje. Duh mu je bio izoštren patnjom (Šušnjić, 2020: 223). Drugi svjetski rat, kome je prethodilo masovno ludilo duhova u Njemačkoj (Cvajg, 2019) i na tlu prve Jugoslavije uzelo je svoj krvavi danak. Bio je to period siromaštva i mračnih uspomena (Šušnjić, 2020: 22–26), period uzdržljivosti. „Uzdržljivost je uživanje u stvarima koje ne možemo dobiti“, govorio je Šopenhauer (Safranski, 2020: 429), to je prvi stepenik ka slobodi, zapažao je Tolstoj³ (Muzil, 2006: 1068). Kako je pisao njemački pjesnik Gelert:

¹ „Zanemarivanje razgovora, čitanja i pisanja rukom samo je znak napuštanja tradicionalne i klasične kulture...“.

² Kant je, po priči Herdera, vodio kaluđerski život filozofa iz svoje kenigsberške sobe: „odakle je već četrdeset godina neprestano gledao na šiljak crkvenog tornja koji njegovom mišljenju daje usmjerenje.“

³ „Čovek ima mnoge ropske požude, i da bi borba protiv svih njih bila uspešna, mora se početi sa onim najelementarnijim: sa halapljivošću, lenjošću i čulnošću“.

„Uživaj u onome što ti je Bog dao, odriči se rado onoga što nemaš“ (Fridental, 2003: 34).

U vremenima nemaštine, bez straha od nje i zavisti prema drugima, Šušnjić je izlaz našao u čovjekovom najboljem prijatelju – knjizi. „Imao sam obilje slobodnog vremena da se posvetim čitanju, mišljenju i pisanju, radu na sebi...“ (Šušnjić, 2020: 22). Ušao je u svijet knjige, da bi danonoćno, godinama i decenijama, čitajući, misleći i pišući, vremenom, imao svijet u sebi. To nije radio, kako sam kaže, samo kada bi išao na sahrane i da traži izdavača – dva jednako bliska osjećaja.

Šušnjić čita, kako i sam kaže, čitave biblioteke, koje nam otkrivaju „taštinu ljudskih nadanja“ (Goranović, 2022: 21) (Semjuel Džonson), s nepogrješivim instinktom za njihove informativne i podsticajne efekte (Zafranski, 2021: 136), svjestan da su dobre knjige jaki stimulansi za život, čak i kada su napisane protiv života (Zafranski, 2021: 196).

Nijedna knjiga nije dovršena. Pišemo li čitavog života istu knjigu, pita se Pavle Goranović, ili znamo samo da pišemo knjigu koja se neće završiti (2022: 28). Sve knjige su bolje od mene, govori Đuro Šušnjić, „jer se bolji dio mene preselio u knjige“. Knjige se oslanjaju na knjige. U svojoj *Metodologiji*, podsjeća na čuvenu misao Marka Tvena: „Sve što znam, sve je tuđe i od drugih saznato, a ipak – sve je moje!“ (Šušnjić, 2007: 7).

On je oblikovao sopstveno „ja“ sam, velikim radom i usavršavanjem na prestižnim koledžima. Bio je prijatelj i kolega Roberta Mertona, učenika Talkota Parsonsa. U svijetu bez rada i reda, bio bi haos. Niče je govorio da ako težiš duševnom miru, onda vjeruj, a ako želiš da budeš učenik istine, onda istražuj (Zafranski, 2021: 39). I vjeruje i istražuje Šušnjić. Čovjek je u isto vrijeme i logičan i teologičan (Šušnjić, 1995a: 6). „Nauci nije potreban misticizam i misticizmu nije potrebna nauka; ali čoveku je potrebno i jedno i drugo“ (Šušnjić, 1995b: 10). I metafizika takođe.

Etos Šušnjića, kao i kod Vebera, jesu strast, odgovornost i dobro oko (Veber, 2021: 692). Sličan, ako ne i identičan etos ima i Čehov: zadivljujuća visoka odgovornost prema svom književnom radu, izraženo jaka volja i ogromna radna sposobnost (Berdnjikov, 2022: 402). Takav etos Šušnjića rezultirao je kritičkim mišljenjem o stanju u društvu, koje nerijetko naziva bolesnim društvom. Njegove četiri

velike ljubavi, osim porodice, naravno, jesu: religija, filozofija, književnost i nauka (Šušnjić, 2009b: 9–14) „bolesti od kojih niko ne želi da ozdravi“. Kao filozof, sociolog, antropolog, metodolog, istraživaoc je i objašnjavao je različite društvene pojave, definisao ih (ako imamo definiciju nemamo proces, ističe Šušnjić, ako imamo proces, nemamo konačne definicije), prvio različite tipologije i poređenja... Šušnjić voli da istakne čuveno upozorenje Tome Akvinskog: „Bolje je znati malo o važnim stvarima nego znati mnogo o nevažnim stvarima“ (Šušnjić, 2014: 351). Šušnjić zna mnogo, i to o važnim stvarima. Napravio je veliko djelo, numinozno⁴ (Zafranski, 2021: 238).

On prihvata Poperovo mišljenje da predmet nauke nije stvarnost, već naši problemi sa stvarnošću, i osim pozitivne nauke koja analizira činjenice onakve kakve jesu, ističe kritičku (dijalektičku, humanističku) nauku, koja osim što pokazuje i „kakve činjenice jesu, pokazuje i kakve bi *mogle* da budu u jednom drugačijem (humanijem) poretku“ (Šušnjić, 1995a: 13).

Poput Osovskog, Šušnjić je „naučnik čovek čija je profesionalna dužnost da bude neposlušan. Njegova društvena funkcija jeste da sumnja“ (Šušnjić, 1995a: 31). Umjetnik proizvodi novu stvarnost, naučnik stvarnost spoznaje (Zafranski, 2021: 216).

Filozofija je omiljena ljubav Šušnjića, ta Platonova „dragocjena radost“, Pitagorina „najviša muzika“ (Durant, 2002: 18), muzika je najstariji univerzalni jezik (Zafranski, 2021: 106), Hajdegerovo ogledalo vječnosti, briga u akciji, staranje o samom sebi (Safranski, 2017: 57, 182). Šopenhauer označava filozofiju kao nešto između umjetnosti i nauke: „od estetike ona ima modus iskustva, a od nauke ona ima pojmove“ (Safranski, 2020: 279). Vrijeme je, upozorava Šušnjić, krize ideja, vjerovanja i vrijednosti „vezanih za rasne podele, klasne borbe, nacionalne mržnje i državne sukobe“, što za posljedicu ima slabljenje građanskog ili univerzalnog načina osjećanja, mišljenja i djelanja (Šušnjić, 2019: 87). Zato je neophodan filozofski način mišljenja koji prelazi rasne, klasne, etničke, polne, starosne i sve druge granice, u ime onog što je svestrano, sveopšte i isto, i nije sazajno i moralno savršen dok ne bude ravan čovječnosti (Šušnjić, 2019: 217). Umiranjem filozofa i filozofije, upozorava Šušnjić, „umiru i opšti pojmovi, teorije i metode, što znači da postepeno, ali sigurno slabi

⁴ Numinozno je karakteristika ne samo Boga, već i pojedinaca.

naša sposobnost za apstrakciju, generalizaciju i sintezu... Vršiti se fragmentacija, analiza djelova „ali bez snage da se oni slože u celinu, analiza ubija celinu“ (Šušnjić, 2019: 165). Ako rastavimo kola, nemamo više kola (Laoce). Imamo djelove.

U enigmatском karakteru svijeta (Zafranski, 2021: 169), gdje Šušnjić koristi „metafizičke naočale“ i ima „metafizički glas“, ne možemo mimoći metafiziku koja je zaljubljena u tajnu (Zafranski, 2021: 217). Čovjek je tajna. I Bog je tajna. Između ove dvije tajne, najveća je tajna – Šušnjić. Metafizika je, ističe Niče, ono nadistorijsko, „ono što životu daje karakter večnoga i jednako značajnoga“ (Zafranski, 2021: 143). Primjer metafizičke misli jeste da praznik sadrži istinu (Zafranski, 2021: 187). Ili metafizički stav Đan Batiste Vikoa da je bog stvorio prirodu... da je čovjek stvorio društvo... (Šušnjić, 2014: 165). Šušnjić ističe: „Metafizika nije ništa drugo do imenovanje nevidljivog, koji se iskazuje preko vidljivog: tada saznajemo koliko je taj deo malen u odnosu na celinu (osim u mističnom sjedinjenju), koliko je trenutak ograničen u vremenu, koliko je svakodnevni život udaljen od ideala“ (Šušnjić, 2019: 167). Život će biti siromašniji ako se prekine veza sa metafizičkim vrijednostima i idealima (Šušnjić, 2014: 29).

Najmudrija i najdublja zamisao ikad rođena u ljudskoj glavi jeste, ističe Šušnjić, da svi ljudi imaju zajedničkog pretka, boga, i da su po svom porijeklu braća i sestre. Tako i umni ljudi kažu da je religija ljubavi prava religija svih ljudi; a da je molitva susret boga i čovjeka u četiri oka, lična drama (Šušnjić, 2019: 201). I za svoja predavanja studentima, Šušnjić je isticao da su često imala oblik molitve, ali na drugačijem oltaru.

U nama borave iskustva naših predaka, ističe Šušnjić, a Martin Buber je rekao da se „u svakom čoveku otkriva pračovjek, i da istinski duh ne poriče svoju prazajednicu s celim bivstvovanjem...“ (Šušnjić, 2019: 39). O atavizmu, sličnosti sa precima, piše i Čehov (Berdnjikov, 2002: 282). Karl Gustav Jung je bio uvjeren da postoje arhetipovi, kroz koje se hiljadama godina kreće ljudsko mišljenje i viđenje svijeta. „Sa nama su sve do danas, zajedno oblikuju naše stavove prema svetu i način na koji doživljavamo sami sebe“ (Sedlaček, 2020: 270). Frojd je otkrio divlji korijen koji uvijek prethodi našoj kulturi. „U svakom od nas ima nešto od divlje misli drevnog čoveka“.

Celina i sinteza u centru su Šušnjićevog pristupa filozofiji i nacii. Cjelina se rastavlja na djelove, najčešće bez mogućnosti sinteze.

„Postoji preko 3.000 nauka u istoj stvarnosti, bez sintetičke slike o toj stvarnosti... Istina je celina“ (Šušnjić, 2014: 309). „Umesto sinteze, moderni naučni duh ide putem usitnjavanja: od opšteg prema posebnom, od sličnosti prema razlikama, od dogme prema iskustvu, od logike prema psihologiji, od sinteze prema analizi, od teorije prema *case study*, od ideje do ideologije, od pokreta do organizacije, od vrednosti norme itd.“ (Šušnjić, 2014: 511). „Celina se sluti u dubini duše koja samuje i čuti“ (Šušnjić, 2014: 13). „A celina je divljina, borba, nemir“, ističe Šopenhauer (Safranski, 2020: 24). Marsel Mos kaže da je: „Jedinstvo celine stvarnije od svakog njenog dela“ (Šušnjić, 2014: 64). Izgubljeno je jedinstvo ljudskog duha, cjelina je pocijepana, razdijeljena, svaki dio vuče na svoju stranu (Šušnjić, 2014: 31). Kako kaže Šušnjić: „Raskomadani su naš unutrašnji svet, naša duša i duh, naša kultura“ (Šušnjić, 2014: 32). „Život suzbijen u najmanje tvorevine a ostatak siromašan životom“ (Muzil, 2006: 612). Kako primjećuje Robert Muzil: „... živeli smo za večne i velike reči i ideale; za potenciranje onoga što je čovečno; za našu najdublju svojevrsnost; za sve veće celokupno obilje postojanja. Težili smo za sintezom...“ (Muzil, 2006: 815). Odlaskom čovjeka u gradske zidine „stekao je *razumnost*, ali ju je platio *gubitkom harmonije* – sa prirodom i svojom sopstvenom prirodnošću“ (Sedlaček, 2020: 48).

Šušnjić je uvijek na strani istine (Šušnjić, 1995b: 10). U pojedinih teškim trenucima je, rezonuje Čehov: „... sama priroda verovatno, dala čoveku sposobnost da laže, kako bi u teškim trenucima duševne napetosti mogao da sačuva tajne svog gnezda...“ (Berdnjikov, 2022: 108). Niče, koji je čitav svoj život posvetio spoznaji, želi za istinom, zaključuje da je volja za istinom postala svjesna same sebe kao problema (Zafranski, 2021: 341–342). „Istina u objektivnom smislu ne postoji; Istina je vrsta iluzije koja se pokazala korisnom za život“ (Zafranski, 2021: 363), „ona vrsta zablude bez koje ne bi mogla da živi jedna određena vrsta živih bića“ (Zafranski, 2021: 400).

Istina je prva žrtva imperijalne politike, ističe Šušnjić (Šušnjić, 1995a: 113) i podsjeća na misao S. J. Leca, koji kaže da je najteže za istinu u vrijeme kada sve može biti istina (Šušnjić, 1995a: 205). Podsjeća i na Herodotove riječi: „Naučnici su preuzeli nešto od mudrosti starih naroda, kao na primer ono da svoje sinove i kćeri uče trima stvarima: da jašu, da gađaju strelom i da govore istinu“ (Šušnjić, 2007: 12).

Istina je cjelina, iskonska vrijednost koja treba da povezuje ljude. Šušnjić, poput antičkih Grka, gaji ljubav prema mudrosti, a i sam je posjeduje. Tek sad znam koliko ne znam, govorio je Sokrat. „Sama spremnost da se uči dokazuje posedovanje mudrosti, u stvari, cele mudrosti koje je Sokrat za sebe zahtevao; jer onaj koji je spreman da uči zna koliko malo zna“ (Poper, 1993: 176). Slično, i kao znak skromnosti, ali i mudrosti, govori Šušnjić kada kaže: „moje znanje je ograničeno a neznanje neograničeno“. Mi imamo dovoljno učenih, ali malo dobrih ljudi... Mi imamo dovoljno učenih, ali malo mudrih: mudrost je više od učenosti“ (Šušnjić, 2014: 523). Učenost mora biti otjelotvorenje neke vrijednosti, ističe Šušnjić. Tako pravnik treba da ostvaruje pravdu kao vrijednost; naučnik znači i misliti o životu, i živjeti svoju misao, otjelotvoriti istinu.

U centar pažnje, ovako ili onako, uvijek je čovjek „svesna životinja sa horizontom prošlosti i budućnosti“ (Zafranski, 2021: 14), kako je govorio Niče. Sebe razumije u tri ravni: 1. kakav jeste... 2. kakav bi mogao biti... 3. kakav bi trebalo da bude... (Šušnjić, 1995a). Njegova prava svrha, kako ističe Vilhelm fon Humbolt „jeste najviše i najskladnije obrazovanje njegovih snaga u celinu“ (Fridental, 2003: 331). Ili kako majstorski kaže Šušnjić: „Zahtev za univerzalnim znači poziv za vrhovnom punoćom bića, za sveobuhvatnom ili celovitom ostvarenošću čoveka. Ovde je univerzalno izjednačeno sa vrhovnim dobrom, onako kako se ono javilo u grčkom duhu, kada je u isti mah označavalo lepo, istinito i sveto“ (Šušnjić, 2020: 53). Pritom, čovjek ima dva svijeta, dva državljanstva: svijet vrijednosti i svijet stvari. „Vrednosti su važne zato što važe i kad se stvari potroše“ (Šušnjić, 2014: 46).

Čovjek je putnik, ističe Šušnjić, koji iz iskustvenog, prostorno-vremenskog, prelazi u nadiskustveni, beskonačno-vječni svijet (Šušnjić, 2009a: 318). Čovjek živi u nekoliko svjetova, pod višestrukim vremenom (2009a: 330), „vreme je sećanje na nezaboravne trenutke“ (2009a: 332), u sveto vrijeme (2009a: 341–357), na svetom mjestu (2009a: 359–380).

Šušnjić ističe značaj vrhovnih vrijednosti koje su u stvari ideali čije ostvarenje vodi dobrom, lijepom, istinskom i svetom životu (2014: 336). Ili slično rečeno, istina, dobrota, ljepota, svetost... su vrijednosti koje ne gube na vrijednostima kada se dijele među ljudima. One se množe kada se dijele (Šušnjić, 2009a: 239).

Znači, duhovne, kulturne vrijednosti se dijele kada se množe, dok to nije slučaj sa civilizacijskim stvarima⁵ (Šušnjić, 2014: 109, 166–167). „Živ čovek stvara nešto što će nadživeti... Bogovi i ljudi umiru, ali sačuvana velika dela ostaju da svedoče za večnost“ (Šušnjić, 2014: 268). Reci mi koja ti je vrijednost vrhovna, kaže Šušnjić, pa ću ti reći kakav si čovjek (2009a: 228, 230).

Ono što karakteriše Šušnjićev pristup jeste da je prema društvu u kojem živi izuzetno kritičan. Smatra da su današnja društva bolesna. Bolesno društvo je potpuno apatično, nezainteresovano, ravnodušno, i teorijski i praktično, prema pitanjima višeg smisla i uzvišenog života, prema ostvarenju najviših kulturnih i duhovnih vrijednosti (Šušnjić, 1995b: 156). Takvo društvo je u svađi sa samim sobom i svijetom oko sebe. Vrijednost svih bolesnih stanja, ističe Niče: „sastoji se u tome što ona kroz uveličavajuće staklo pokazuju izvesna stanja koja su normalna, ali se teško vide u normalnim prilikama“ (Šušnjić, 2019: 32). „Kritičari prednjače među polupismenima... Svoj stav menjaju prema trenutnoj potrebi“ (Šušnjić, 2014: 525).

U sebi Šušnjić ima dvije vrste soli: so znanja i so karaktera, nije nimalo nježan prema kritičarima. „U mene morate gledati onako kako vam priliči – odozdo“ (Šušnjić, 2009b: 13).

Upozorava Šušnjić da smo svjedoci antropologije bez čovjeka, sociologije bez društva, psihologije bez duše, pedagogije bez djeteta, vladavine tehničkog razuma bez ljubavi... Umjesto istine, nudi se nešto što liči istini, obrazovanje se pretvorilo u indoktrinaciju, visoka kultura u masovnu („ljubići, pornići, i krimići – to je ono što se traži – uvreda za duh u 21. veku“) (Šušnjić, 2019:271), komunikacija u manipulaciju (Šušnjić, 2014: 423). „Pojam *interesa*, suvereno vlada tamo gde je nekada bilo govora isključivo o *savesti*“; imamo neodgovornu upotrebu govora i jezika, svega 10–15% takozvane kritičke javnosti“ (Šušnjić, 2014: 426); iskustvo nam je palanačko, priziva se diktatura i rat umjesto demokratije i mira... Ne upotrebljavaju se prave riječi koje su prvi iskorak u slobodu; dosta populacije nije sa knjigama na *tí*; malo je ljudi – „čovek je samo onaj koji ne oseća mržnju ni prema kome“ (Šušnjić, 2019: 37); malo je ljudi

⁵ Polazeći od Markuzeovog razlikovanja civilizacije i kulture, Šušnjić proširuje listu razlika. Prelaz iz kulture u civilizaciju je univerzalni zakon razvoja. Osvald Špengler: civilizacija je posljednja faza umiranja kulture. „Grčka je bila *kultura*, Rim, koji će je smeniti, biće *civilizacija*“, primjećuje Fernan Brodel.

– intelektualaca koji žive svojim duhovnim životom i stavljaju interes za istinu iznad svih drugih interesa, i kritikuju društvenu stvarnost (Šušnjić, 2014: 449).

Đuro Šušnjić, uvijek sa svijetom u sebi, kosmopolita je koji ore duboke brazde da dođe do znanja. On boljim teorijama prkosi lošoj stvarnosti. Šušnjić je vitez knjige i umnosti, čije riječi i djela predstavljaju neizbrisiv trag u jugoslovenskoj, evropskoj i svjetskoj nauci i kulturi.

LITERATURA

- Berdnjikov, G. (2022). *Čehov*. Podgorica: CID.
- Cvajg, Š. (2019). *Jučerašnji svet, Sećanja jednog Europejca*. Podgorica: CID.
- Durant, V. (2002). *Um caruje – Životi i mišljenja velikih filozofa*. (M. N. Đurić prev.). Niš: Bajka.
- Fridental, R. (2003). *Gete: život i delo*. Podgorica: CID.
- Goranović, P. (2022). *Udvojena čitanja, eseji*. Podgorica: Sekretarijat za kulturu i sport glavnog grada Podgorice.
- Man, T. (2005). *Čarobni breg*. Podgorica: CID.
- Muzil, R. (2006). *Čovek bez osobina*. Podgorica: CID.
- Poper, K. R. (1993). *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, I. Beograd: BIGZ.
- Safranski, R. (2017). *Hajdeger: majstor iz Nemačke*. Podgorica: CID.
- Safranski, R. (2020). *Šopenhauer – i divlje godine filozofije*. Podgorica: CID.
- Sedlaček, T. (2020). *Ekonomija dobra i zla*. Podgorica: CID.
- Šušnjić, Đ. (1995a). *Otpori kritičkom mišljenju* (3. izd.). Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (1995b). *Znati i verovati: teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma* (2. izd.). Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2007). *Metodologija: kritika nauke* (4. izd.). Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2009a). *Religija, I, Značenja, teorije, preplitanja, susreti* (2. dopunjeno izdanje). Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2009b). *Religija, II, Značenja, teorije, preplitanja, susreti* (2. dopunjeno izdanje). Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2014). *Teorije kulture*. Podgorica: Fakultet umjetnosti, UDG.

Šušnjić, Đ. (2019). *Sjaj odlomka: Prilozi otvorenoj antropologiji*. Podgorica: Fakultet umjetnosti, UDG.

Šušnjić, Đ. (2020). *Sećanje i zaboravljanje, lično i zvanično*. Podgorica: Fakultet umjetnosti, UDG.

Veber, M. (2021). *Maks Veber – Život i djelo*. Podgorica: CID.

Zafranski, R. (2021). *Niče – Biografija njegove misli*. (T. Tropin prev.). Beograd: Fedon.

ZAŠTO ESEJ? (rasprava o metodi)

Stvarnost ima telesnu stranu, koja zanima iskustvenu nauku, ali ona ima i duhovnu stranu, koja privlači nadiskustvenu misao: mozak beleži utiske, a misao čuva sećanja na njih! Na početku opisujemo ono što gledamo, a na kraju kažemo ono što vidimo: pojavu prevodimo u pojam, ako je reč o nauci, ili u simbol, ako je reč o umetnosti reči.

Ima oblasti prirode, društva i kulturnog života u kojima naučne metode i teorije dobro rade, ali ne zaboravimo na granice njihove saznanjne moći, jer u tom slučaju dolazi do duhovnih i društvenih nesporazuma i sukoba. Pisci akademskih radova su obično dosadno normalni ljudi, doduše akademski obrazovani, racionalni i rukovođeni teorijama i metodama merenja, ali u dodiru sa stvarnošću, koja se opire razumu i merenju, postavlja se pitanje šta da se radi.

Nauka o čoveku ne može da upozna čoveka ako ga izučava samo u njegovom budnom stanju i svesnim odnosima, ona mora da se spusti u dubinu njegova nesvesnog života i da istraži odnose koji se ostvaruju mimo ili protiv svesne kontrole. Objektivnost se odnosi samo na ono spoljašnje, što se može opažati, meriti i eksperimentalno dokazati, dok ono što je unutrašnje, to je oblast za koju su zadužene druge duhovne moći, a ne pozitivna nauka. Ova nauka nije jedini oblik u kome se može naći istina. Pažljivo posmatranje vodi do istine o spoljašnjoj realnosti, blesak intuicije dovodi do saznanja unutrašnje stvarnosti.

Osećamo da u našoj duši i duhu nosimo više no što u naš naučni rečnik stane, a to nas brine. Mi nismo svesni moći svega našeg *neznanja*, a ponosimo se snagom onoga što malo znamo. Ima li u nama slojeva toliko finih da ih ne možemo racionalno razumeti, ali da u sebi sadrže najdublje istine i uticaje ispod praga svesti: iskustva starija od svakog imena! To su iskustva za koja nemamo jezik,

nemamo pojmove, kako bismo ih opisali, razumeli, objasnili. Postali smo suviše racionalni, zato ih ne razumemo, a funkcija razuma danas svodi se na to da ih zanemari i prikrije. Evo primera sa Jovanom, tada mojim četvorogodišnjim sinom. Na mamino pitanje šta znači to što je nactao, on je odgovorio: „Ne znam šta je, ali znam da jeste“, zagledan van granica vidljivog sveta. Svesno se može istražiti predmet, ali ne i ono što nije predmet.

Isplati se pokušaj da se dođe do onih skrivenih istina koje nam se obelodanjuju tek kad su nam čula umrtvljena, kad se konačno oslobodimo normi, pravila i zakona racionalne nauke. Društvena i kulturna stvarnost nisu nešto što bi se, bez ostatka, moglo zatvoriti u naučne pojmove, definicije i klasifikacije. Dublje objašnjenje i razumevanje društvene i kulturne stvarnosti podrazumeva razliku između njene spoljašnje i unutrašnje strane: tada se jasno uočava čulni, objektivni, merljivi i proverljivi deo te stvarnosti, ali i ona njena skrivena, nevidljiva i tajnovita strana. Nije mudro govoriti o svesnoj misli bez nesvesne, jer su to *relacioni*, a ne relativni pojmovi: jedan zahteva drugi!

Celo čovečanstvo se okrenulo protiv čoveka otkako je razum pokušao da odgovori na ono što postoji samo kao zagonetka ili plač. Čovek drhti pred neuspehom svakog susreta (Sabato, 2018: 127, 130). Za sve one koji veruju isključivo u moć razuma da sve razume, nauka je bila i ostala vrhunaska tvorevina čoveka, vredna da joj on posveti ceo svoj život. „U vreme potpune krize, jedino umetnost može da izrazi teskobu i očaj čoveka, budući da za razliku od svih ostalih misaonih činova, ona jedina obuhvata celokupnost duha“ (Sabato, 2018:72). *Umetnost dozvoljava da se izraze strašne i protivrečne istine, za razliku od nauke koja traga za skladnošću*. Jedni tvrde da možemo pisati samo o onome što *nismo* doživeli, dok su drugi uvereni da možemo pisati samo o onome što *jesmo* doživeli. Istina je da nema suprotnosti između ovih suprotnosti – jedna i druga su utemeljene na kulturi.

Niko zasigurno ne zna gde bi trebalo povući granicu između nauke i umetnosti reči, ali je sigurno jedno: tim pitanjem se otvorilo dovoljno nepoznato i neobrađeno polje istraživanja, koje obećava skladniji i plodniji odnos između nauke i umetnosti reči. Ipak, ono što oseća, misli i čini, čovek iz nauke nastoji da povрати malo uverenja i poverenja u *red* u svetu, da se suprotstavi neredu, smrti sveta.

Jer u neredu se ne može misliti, nered se ne može podučavati, u neredu se ne može predviđati, u neredu se ne može živeti.

Moj posao sastoji se u povezivanju, preplitanju i međusobnom povećavanju značaja i značenja svakog od ova dva načina mišljenja i pisanja, kako bi se i na ovaj način približili objašnjenju i razumevanju celine ili istine o nama samima. „Mnogo toga što nazivamo mudrošću sastoji se u uravnotežavanju protivrečnih želja u nama, a mnogo toga što nazivamo moralom i politikom sastoji se u uravnotežavanju protivrečnih želja među ljudima“ (Pinker, 2019: 562). „Ne radi se o tome da se pomire različiti pristupi, već da se shvati zbog čega su oni različiti“ (Kompanjon, 2001: 20). „Jer teorije se i škole proždiru međusobno kao mikrobi i krvna tjelešca, te svojom borbom osiguravaju neprekidnost života“ (Proust, 1965: 204).

„I kao što gotovo uvek biva pri razmeni mišljenja, obe strane se nađu negde na sredini i više nijedna nema onu čvrstinu ili jasno obeležje kakvo su ispoljavale na početku... Pitam se da li je ta stvarnost napokon prava“ (Sabato, 2017: 133, 423). „Uistinu, jedina poruka ovih eseja... odnosi se na nepoverenje prema svakoj tvrdnji o savršenom poznavanju činjenica ili načela u bilo kojoj oblasti ljudskog ponašanja“ (Berlin, 2014).

Objektivnost podrazumeva nepristrasnost: isključuje lične i grupne interese, to jest svaku ideologiju i sve druge vrste predrasuda. Načelo objektivnosti predstavlja tzv. zlatno pravilo svake nauke, ali to ne znači da je naučna istina lišena subjektivnosti. Naučna istina je subjektivna po obliku, jer nju stvara naučnik, a objektivna po sadržaju, koji zavisi od pojave. Pojava je data, ali značenje pojave nije, ono je, takoreći, naša stvar.

Naučno objašnjenje je odgovor na precizno postavljeno pitanje koje se po pravilu odnosi na sasvim određena obeležja pojave: nauka je svesna da postoje izvesni slojevi pojave koji prevazilaze moći naučne metode, i utoliko nisu predmet istraživanja. Tako, recimo, misao o smrti i uskrснуću boga, o besmrtnosti duše, o bezgrešnom začecu i slično, nije moguće *proveriti*, iako svi ovi iskazi imaju svoj smisao i vrednost. Život je delom jasan, a delom tajnovit: sad nas smiruje, sad uznemiruje! Pored reda oko sebe i u sebi, ne može se poreći nered oko nas i u nama. Ako se kao razumna bića složimo sa tim da je polovinu života moguće učiniti jasnim i preglednim u našim pojmovima i teorijama, isto tako se možemo složiti sa

činjenicom da se druga polovina našeg iskustva opire jasnoći i sredivanju, i nikako se ne da ugurati u naš racionalni sistem mišljenja, nauku.

„Međutim, naučna faza istraživanja započinje onda kada istraživač, izdvajajući ono što je proverljivo od onog što je samo refleksivno ili intuitivno, razrađuje specijalne metode, prilagođene njegovom problemu, koje su istovremeno i metode pristupa i metode proveravanja“ (Pijaže, 1979: 40).

Istorija nauke bavi se onim što je saznato u toku dugog vremena, a ne onim što je ostalo izvan našeg znanja, a to je pretežan deo. Savremena nauka nastoji da obeleži ta široka područja našeg neznanja, da povuče koliko-toliko jasne granice, da upozori na prostore gde naši uobičajeni pojmovi, teorije i metode ne mogu da donesu ploda, ma koliko mi truda uložili. Otuda potreba za drugačijim pristupima u istraživanju tih nepoznatih i opasnih prostora i događaja. Što je događaj više udaljen od sadašnjeg vremena, to o njemu manje znamo, pa se onda više oslanjamo na teorije ili prosto nagađamo.

Čulni svet nije sve, jer bez natčulnog ne bih nikad upoznao ograničenost čulnog: ne bih umeo da otkrijem skriveno, da naslutim tajnovito, da oslušujem tišinu, da imenujem nepoznato, da shvatam neshvatljivo, da nesvesno učinim svesnim, da iskažem teško izrecivo. Ukratko: mogao sam početi sa racionalnim i emocionalnim čitanjem sveta oko sebe i u sebi! Noć me naučila da iza ili iznad ovog svakodnevnog životarenja postoji jedan život koji uliva nadu, makar bio varka koja omogućava da lakše, bolje i smislenije živim. Danju sam bio sklon realizmu, noću nadrealizmu. Kako vidite, moguće je da se moja mašta pojavi umesto moga iskustva. U jednoj posveti stoje ove reči: „Za one koji sekund pre smrti još maštaju o tome da imaju krila“.

Moje mesto u svetu nalazi se na granici sna i jave: nije mi posve jasno da li sam u donjem ili gornjem svetu! Moj način mišljenja i pisanja spontano povezuje i spaja um i srce, razumevanje i osećanje. Jedno se shvata i dohvata pomoću drugoga, što podrazumeva da imaju nešto zajedničko, zajedničku prirodu. Povreda tela i uvreda duše ponekad idu zajedno. Ako ti razumevanje moje misli pomaže da bolje rastumačiš svoje, onda sam sigurniji da ovo što govorim i pišem ima smisla. To je moj način *provere* vrednosti moje misli.

Mi koristimo pojam *stvarnost*, a da ne znamo sasvim pouzdano šta on podrazumeva – šta uključuje i šta isključuje. Stotine stvari postoje, a da ih ne zapažamo čulima. Justejn Gorder upućuje na razgovor između ruskog astronauta-bezbožnika i čuvenog ruskog neurohirurga, dubokog vernika. Astronaut se hvali: „Ja sam mnogo puta bio u svemiru, ali nikada nisam sreo ni boga ni anđele“. A hirurg mirno uzvraća: „A ja sam operisao mnoge pametne mozgove, ali nikada nisam video nijednu misao“ (Gorder, 1996: 227).

Više nismo odani stvarnosti kao celini, jer je ona popucala po šavovima, ostali su samo delovi. Naučni pluralizam postaje svestan svojih granica – postepeno se napušta opšti pojam i teorija u korist posebnih, bar što se tiče praktičnog rada. Ovde, kao u nekom ogledalu, mogu se očitati razni pravci i struje mišljenja, vijugavi meteži delova. „Najbolje što svet poseduje jesu mnogi svetovi koje sadrži, raznolika muzika života, tonovi boja i bolova: hiljadu i jedan način da se živi, govori, veruje i stvara, jede, radi, pleše, igra, voli, pati i proslavlja, koje smo otkrivali hiljadama i hiljadama godina“ (Galeano, 2021: 37). Ali opšta teorija i filozofija ne odustaju od takozvanog temeljnog jedinstva, bar što se tiče cilja, svrhe, smisla – jedinstvo nadređeno svim razlikama, usklađivanje različitih glasova unutar podeljenog sveta. Zahtev za opštim i univerzalnim znači poziv za vrhovnom punoćom bića, za sveobuhvatnom i celovitom ostvarenošću čoveka. Ovde je univerzalno izjednačeno sa vrhovnim dobrom.

Savremena nauka je umorna od silne tehnike, koja se gotovo osamostalila, jer je izgubila vezu sa kritičkom teorijom, filozofijom i književnošću. Nauka ima previše tehnike, a premalo duše: ima mnogo „mislilaca u brojevima“ (kvantofrenija) koje obeležava težnja da sve izmere. Tako se desilo da smo iz doba visokih ideja i nerazvijene tehnike ušli u doba savršene tehnike i prizemnih ideja iza kojih se u stvari nazire shvatanje čoveka nižeg ili osrednjeg („teorije srednjeg obima“) duhovnog stanja, prosečnog čoveka. Moramo da brinemo ne samo o kvantitativnoj nego i kvalitativnoj strani ljudske stvarnosti – traži se više dubine u mišljenju i reda u zaključivanju.

Stvar koja ne upućuje na nešto iznad sebe same nije ništa, jer ništa ne znači. Franc Kafka je upozorio: „Valja gledati preko stvari, tada ćemo im možda biti bliže“. Značenja stvari su važnija od samih

stvari. Stvar postoji jer nešto znači, a ne znači ništa time što postoji. Pogrešno se misli da je jezik jedini čuvar značenja. Analiza značenja nejezičkih kulturnih oblika (crtež, grob, hram, kuća, slika, oruđe, oružje, posuđe i sl.) dobija na značenju kada se okrenemo od kultura koje poznaju pismo prema kulturama bez pisma, a ove su stvarno brojnije. I predmetni svet je neka vrsta jezika, prostrani arhiv pod vedrim nebom. To su u stvari tekstovi, jer su u njih upisana neka značenja. Žena mudrih čula upozorava: „Jer u kamenju se mora nalaziti izgubljena pesma“ (Sambrano, 2011: 133). Spoljašnji oblik upućuje na stvar, unutrašnje značenje ukazuje na nešto iznad stvari: biti stvar znači biti bez duše! Stvari su otelotvorene misli: predmetni svet je jezik, pismo pre pisma! Metafora povezuje dva paralelna sveta: čulni i natčulni!

Smešno je i kratkovidno zamisliti da se stvarnost ispituje pomoću ograničenih pet čula. Opisujem ono što *gledam*, ali osećam da izvan mojih reči i pojmova postoji još nešto što treba da *vidim*, još jedan dublji sloj, značenje i smisao. Ivo Andrić dobro veli: „Ako ne mogu da vidim, neću ni da gledam.“ Ako tražite ispod površine, to jest ispod onog što čula opažaju, onda ćete naći nešto mnogo važnije za vaše saznavne potrebe, saznaćete nešto o sebi i sebi sličnima. Unutrašnje oko vidi suštinu stvari, ono što obično oko ne primećuje. Manje me zanima nauka o spoljašnjem čoveku, a mnogo više znanje o unutrašnjem čoveku – rad na samom sebi u raznovrsnim radoznalostima.

Spoljašnja strana svakoga od nas je ona koju pokazujemo u javnom životu, dok je unutrašnja rezervisana za nas same, skrivena od javnih očiju. Spoljašnja strana je po pravilu zvanična, unutrašnja je lična: obe mogu da se odnose na iste događaje, ali sa različitim značenjem! Vladajućem mišljenju, verovanju i delanju često se suprotstavlja lično iskustvo, opštoj istoriji biografija, kolektivnoj identifikaciji osobni identitet, jezičkom obrascu sveži glas. Autentičan glas može se čuti iz dubina nesvesnog, iz usta čoveka nadahnutog, iz sna koji otkriva ono što se na javi ne može ni zamisliti, ni izreći rečima.

Dosegnuti nevidljivo u vidljivom, uputiti se i upustiti u neke neobične, čudne dubine, neodređenosti, neomeđenosti, rasplnutosti, neizvesnosti, iskoračiti do dna nepoznatog za ovu realnost. Zato nam treba mišljenje kao način dobrog života, a ne samo kao način sticanja znanja. Spoljašnji svet se može posmatrati,

klasifikovati i objašnjavati, ali unutrašnji život je suviše složen, raznolik, promenljiv, neuhvatljiv i neshvatljiv. Ima više mesta za razlike nego za sličnosti, što se najbolje očituje u jeziku, koji nije deo naučnog rečnika, već umetnosti reči. Neko, ne znam više ko, imao je istančan osećaj za razlikovanje: „Ko ne zna, a ne zna da ne zna – izbegavajte ga! Ko ne zna, a zna da ne zna – dete je – naučite ga! Ko zna, a ne zna da zna – spava – probudite ga! Ko zna i zna da zna – mudar je – sledite ga“.

Spoljašnji i unutrašnji prostor naseljen je raznovrsnim sadržajima koji često potiču iz raznih vremena i mesta, a koji se nude čulima i duhu, da ih sve osmisli u jeziku, u zavisnosti od izabrane teorijsko-metodološke osmatračnice: porekla, strukture, funkcije, razvoja, značenja, difuzije, vrednosti, normi, smisla. Svako od ovih polazišta određuje šta se uopšte može reći o ovom svetu. Zanimljivo je da svako od ovih stanovišta ne brine o tome što je i kako je rečeno sa nekog drugog gledišta, već posve nezavisno postavlja pitanje tom svetu, koje nije postavljeno ni sa jednog drugog stajališta. Erik Erikson, čuveni američki psiholog, ističe: „I have nothing to offer except a way of looking at things.“

Imao sam dara za otkrivanjem nečeg nevidljivog, ali bitnog, slučajnog, ali sa skrivenim opštim značenjem, pitao sam, tražio, sumnjao, osporavao, vodio dijalog sa svima i svačim. Možda je sve ovo u dubokom sporu sa mojim pozivom naučnika: najteže mi je kada kršim naučna načela koja sam sam prihvatio, da bi plivao slobodnim stilom u moru nepoznatog, neizvesnog. Ako mi verujete, onda vas ne mogu obmanjivati. Pisao sam o skrivenoj strani stvari. I danas jasno pred očima vidim onu lopticu-skočicu, koju mi je stariji brat poklonio, a koju sam probušio iz radoznalosti, negde u četvrtog godini života, da vidim šta ima unutra i šta je to što čini da ona odskače od poda. Nisam video ništa, osim što loptica više nije odskakala kao pre. Možda je taj opšti utisak sa lopticom-skočicom bio odlučujući za moj kasniji duševni i duhovni razvoj. Frojd je bio u pravu kada je rekao da je dete otac čovekov. Jedno rano iskustvo, koga čovek ne mora biti svestan, *ograničava polje izbora za čitav kasniji život*. Život mi je počeo danom koga se sećam, a ne danom rođenja, koga se ne sećam. Bol, koga ne mogu da se oslobodim, javlja se kao uslov sećanja: bez muke nećemo dobiti ni mudrost ni radost, samo stičemo sposobnost za patnju! A ko pati, taj misli.

Život je uvek spoj onoga što jesmo i onoga što nismo, a mogli bi biti. Kad pokušam da sažmem šta znam i šta sve ne znam, onda u trenu postanem skroman, jer je moje znanje ograničeno, a neznanje neograničeno – sramno malo znam. Kad sve saberem i oduzmem – sav se oduzmem. Zato ostajem veran plemenitom neznanju, tome debelom i dubokom sloju u nama i oko nas. Umesto da otkrivamo istine spoljašnjeg sveta, sada ukazujemo na zablude unutrašnje svesti: sve se u glavama ljudi prepliće i raspliće, nastaje i nestaje, meša i pretače *iz oblaka u oblik*, teško prevodiv u reči i pojmove, ali pristupačan simbolima, alegorijama, metaforama. Snovi, mašta i slutnja najavljuju drugu, moguću stvarnost.

Ako govorimo o mogućnosti i budućnosti, onda su u igri samo verovatnoće, nikako sigurni zaključci, odnosno „besprekorno uglačana racionalnost“ (Makjuan, 2019: 175). Pre će biti da spoznajni subjekt nije više ozbiljno zainteresovan za pitanja o čoveku, društvu i kulturi, već *samo šta se o njima može misliti i reći*. Dokaz da se nešto stvarno desilo jesu ostaci ili delići onoga što se desilo – po posledicama njihovim poznaćete ih. A posledice su različite u zavisnosti od tipa društva i kulture. Zato socijalni i kulturni antropolozi veličaju i gotovo obožavaju razlike i završavaju u relativizmu, nasuprot evolucionističkim teorijama koje oživljavaju ideju o suštinskoj ljudskoj prirodi, to jest o zajedničkom genetskom nasleđu, nezavisnom od vremena i prostora – biologija pokazuje i dokazuje da smo u načelu svi isti. I jedni i drugi, relativisti i apsolutisti, nalaze se pred nedovoljno promišljenim skokom u neizvesno i nepoznato. Borhes bi rekao: *dva čelavca koja se tuku oko češlja*.

Svet se sastoji od dve polovine: jedna je vidljiva a druga nevidljiva, pri čemu je nevidljiva neuporedivo stvarnija od vidljive! Ono što se vidi ne prestaje da svedoči o onome što se ne vidi. Tako moj jezik manje opisuje same događaje (ono što se vidi), ali ne zaboravlja doživljaje (ono što se ne vidi), jer oni postoje (za druge) samo kad dobiju ime. Malarme je odavno primetio da se samo u trgovini naš govor odnosi na stvari. U meri u kojoj su se ljudi vezali za stvari, u toj meri su se udaljili jedan od drugoga. Pesnik ne opisuje spoljašnju stvarnost, on stvara novu stvarnost. Metafora ima tu moć da prekorači granice posebnih svetova i ujedini razlike među njima u pojam zajedničkog. *Uopštavajući* i stvarajući obrasce branim se od nereda: jer niko nije kadar da opiše, objasni i razume sve pojedinosti sa

kojima se srećemo u prirodnom, društvenom i kulturnom okruženju. Ko govori o jedinstvenosti i neponovljivosti pojava, ne može da govori o nauci, jer ona opisuje i objašnjava ono što je opšte i *ponovljivo*. Rusi imaju poslovicu da se ništa u životu ne ponavlja osim naših grešaka i grehova.

Postoje u nama dve osnovne težnje: jedna koja želi formu, oblik, definiciju i druga, koja se brani od oblika, neće formu i odbacuje definiciju. Susreću se ono smireno, dosadno, prosečno, uhdano, uokvireno, okamenjeno, i ono nemirno, iznimno, napeto, razobručeno, živo. Tiha i uravnotežena misao uvek se prekida nekim čudnim izvorom koji je skreće i dekoncentriše. Umesto razvoja i sticanja znanja na trajan i sistematičan način, dolazi znanje stečeno u trku, poput lovca sakupljača u šumi podataka i njihovih tumačenja: retko se vodi računa o dubini mišljenja, važna je samo brzina! „Bespomoćna zbunjenost, upola strah i ... vrtoglavica uvek je prvi odgovor duše kada ona iznenada izgubi meru, kada sve norme i forme na kojima je ona, kao na nečem dotle postojanom, počivala, počnu sablasno pod njom da klize“ (Cvajg, 1983: 240).

Pomoću umetnosti čovek se uverio da je ono što je racionalno neizrecivo, u nekom drukčijem obliku u stvari izrecivo, na primer u muzičkom, pesničkom, slikarskom i vajarskom obliku. Stvaralački duh bolje se oseća u nagoveštajima istine i smisla nego u zatvorenom sistemu mišljenja i delanja. Umetnost pokazuje i prikazuje unutrašnju stranu ljudske prirode, koja se dohvata i shvata moćnom metaforom, makar ova i ne bila racionalno proverljiva.

Metafora premošćuje jaz između vidljivog i nevidljivog, sveta pojava i sveta duha. Ona otkriva sličnosti u različitim pojavama. „Budući da premošćuje ponor između vidljivog sveta pojava i unutrašnjih, nevidljivih delatnosti duha, metafora je jamačno nešto najveće što je jezik mogao podariti mišljenju, a samim tim i filozofiji, ali ona je po svom poreklu poetska, a ne filozofska“ (Arent, 2013: 130). Hana Arent, žena mudrih čula, navodi misao zaboravljenog Ernesta Feneloze: „Metafora je sama srž poezije, bez nje ne bi bilo mosta preko kojeg bismo prešli od male istine viđenog ka velikoj istini neviđenog“ (Arent, 2013).¹

¹ „Otkrila su se nevidljiva vrata koja iz jednog sveta, poznatog, vode u jedan drugi svet, nepoznat, fantastičan... u kome važe drugačija pravila“ (Vladušić, 2021: 288).

Metafore su niti pomoću kojih se duh drži sveta, čak i kad se u svojoj odsutnosti izgubi neposredan dodir s njim, i one jemče jedinstvo ljudskog iskustva... da nas svet pojava podseća na one stvari koje nisu pojavne... Ne postoje, dakle, dva sveta, pošto ih metafora sjedinjuje (Arent, 2013: 134, 135).

* * *

Došlo je vreme da ukratko istaknem bar jedan prelazni oblik pisanja, bolje reći mešoviti oblik, u kome je podjednako zastupljen akademski i neakademski rukopis. „Pišući esej, ili razgovarajući, vi se slobodno služite svim žanrovima, sve vam je na raspolaganju i, barem prema mom iskustvu i osećanju, sve izražavate mnogo neposrednije“ (Simović, 2013: 156).

Ogled (esej-pokušaj) nije stroga naučna rasprava gde se nešto *dokazuje* analizom činjenica koje objašnjava teorija, već književni oblik u kome se na nešto *ukazuje*, u kome se više postavljaju pitanja nego što se daju sigurni odgovori, gde se pisac *raspijuje* o različitim gledištima i perspektivama, da bi se uobličilo neko mišljenje bliže istini, ali i dalje otvoreno za dopunu i kritiku. Jer, ako čovek zaboravi da pita i da dovodi u pitanje, zaboraviće i samog sebe. To ne znači da pišući ogled mogu da se oslobodim činjenica i pustim mašti na volju, da se ona igra po vlastitim zakonima slobode. To samo znači da nisam svoje lično uverenje proglasio naučnom istinom, nego da sam naučnu istinu (ma kako relativnu) usvojio kao lično uverenje i obojio ličnim iskustvom. Čuveni antropolog ističe: „Svaki ogled nastoji da izvuče široke generalizacije iz pojedinačnih slučajeva, da dovoljno duboko prodre u pojedinost kako bi mogao da otkrije nešto više od pojedinosti. Usvojene strategije za postizanje ovog cilja opet su različite, ali je svima zajednički napor da lokalna građa ne govori samo o sebi već i nešto više od toga“ (Gerc, 1998: 86). Ogled je *eksperimentalna misao* pogodna za tumačenje kultura i odnosa među njima. To ogled čini *otvorenim* književnim delom u težnji da proizvede širok raspon značenja, premda se prividno radi o unutrašnjem monologu, takoreći ličnoj drami. Ogled, za razliku od naučnog članka, ne mari za veštački povučene granice između nauke, filozofije, umetnosti i religije, ostaje nedovršen, što znači da se ne ukidaju razlike u mišljenju i pored nekih sličnosti u stavovima. Ko pita, taj je u pitanju. *Ko ne pita, njemu se ništa ne otkriva.*

Ogled je neko srednje rešenje između dve krajnosti – racionalizma i intuicionizma, norme i nagona, kulture i prirode. To je pokušaj povezivanja apolonijskog (muškog) i dionizijskog (ženskog) načela u kulturi. Pokušaj koji pokazuje i dokazuje šta pisac ima da kaže i kako on to kaže: sadržaj mu treba da bude istinit, a oblik misli vredan. Dva načela jasno se ističu u kineskoj kulturi: jin i jang. Polovi ne mogu postojati nezavisno jedan od drugoga. Postoje samo kao cjeline poznate pod imenom Tao... U ovoj sferi jin predstavlja kompleksni, intuitivni ženski um. Jang je racionalni i jasni muški intelekt. Jedinstvo suprotnosti“ (Slijepčević, 2018: 114). Mišel Ejkm de Montenj (na starofrancuskom *Montenj* znači „planina“) upozorio je da sama reč *esej* ili *ogled* upućuje na upitnost, spekulativnost, neodređenost. Bio je „šarmantni skeptik, pogrešiv, kolebljiv, ličan, introspektivan pisac“ (Taleb, 2016: 190).

Svet, podeljen na spoljašnji i unutrašnji, čulni i natčulni, vidljivi i nevidljivi, zahteva da se ponovo promisle naviknuti pojmovi prostora, vremena, zavičaja, istine. Mladi istraživači treba da znaju da se danas naučni pojmovi, povezani u hipoteze i teorije, ne odnose samo na fizičke pojave (stvari, bića), nego i na psihičke pojave (osećanja, motive, mišljenje, pamćenje) i idealne pojave (budućnost, beskonačnost, bog). Umberto Eko još jednom ističe da predmet nauke može biti fizički i mentalni. „I kvadratni koren je predmet iako ga niko nikad nije video“ (Eko, 2000: 41). Društvena klasa je predmet, iako bi zdrav razum rekao da postoje samo pojedinci. Prostor, vreme, gen, energija, broj Pi (3,14) i sl. nisu čulni nego natčulni predmeti. Zna se da matematički simboli teorijske fizike slikaju samo ono što je moguće, a ne ono što je stvarno – ističe Verner Hajzenberg u delu *Fizika i Metafizika*. Ovome možemo dodati i činjenicu da se menja rečnik nauke ukoliko se radi o fizičkim, odnosno metafizičkim pojavama. Za prirodne nauke vezani su pojmovi uzrok, uslov i povod, a za metafizičke motiv, razlog, cilj, svrha, značenje, smisao.

Ključni pojmovi nauke nisu iskustveni: nauka govori o materiji, ali sam pojam materije nije materijalan; ako u stvarnosti pojam beskonačno ne objašnjava ništa što se može opažati, ne znači da je ovo neprihvatljiv pojam u matematici. Naučni pojmovi i teorije, koje su najdalje od slike sveta zdravog razuma pokazuju, za divno čudo, najveću moć objašnjenja i razumevanja sveta i omogućuju razvoj primenjene nauke ili tehnologije. *Univerzalni pojmovi pokazuju*

i dokazuju koliko je pojedinac kadar da misli dalje od samoga sebe i grupe kojoj pripada.

Sve što kažem jeste u svakom pogledu ograničeno, ali utoliko više upućuje na neograničenost onoga što nisam uspeo da iskažem. Ono što nije rečeno verovatno je šire i bitnije od onoga što je rečeno: kao da se širi bezdan nerečenog! Kad ponekad uspem da napišem nešto istinito, lepo, vredno i sveto, tad shvatim da sam živ i celovit *čovek*, a ne niko i ništa, običan turista u svetu duha. Istina, lepota, dobrota i svetost života nisu nepomirljive veličine, a smisao nije povezan samo sa jezikom, već pokriva i nejezičko područje. Tako nisam mogao da veujem da su onih nekoliko stranica u svakoj mojoj knjizi zaista moje, jer sam u njima dostigao visine kojima se nisam nadao, dodirnuo svoje nebo i ostvario mogućnosti koje su opravdale mnoge godine manje uspelog pisanja. Samo tih nekoliko stranica doprinele su da poverujem vlastitoj misli i jeziku koji ponekad ne izneveri. Kako će jezik biti iskorišćen i koje mogućnosti će da osvoji, to jest koje će teško shvatljive stvari ipak preneti na dohvatljiv i shvatljiv način, to zavisi od onog ko istražuje i piše, od mene. Pisanje je uglavnom neuspeo prevod misli u pojmove i reči: kad se misli prevode u reči uvek se događa neka izdaja! Reči varaju misli, nikad nisu verna slika misli.

Odnos jezika i sveta upućuje kako na objekt tako i na subjekt. Zar nešto poput objektivnog kvaliteta ne postoji? Oni koji od objektivnosti prave mit, zaobilaze istinu: nema istine bez jezika koji govori istinu, bez subjekta. „Nema istorije bez reči, bez zapisane reči, bez usklađene i otpevane reči“ (Sambrano, 2011: 132).

Ta užasna potreba da sve objasnimo i razumemo, kako bismo živeli u racionalno uređenom svetu, nije ništa drugo do gubitak osećanja za sve ono što ne može stati u naše racionalne pojmove i teorije – gubitak tajne. Prava radost zaobilazi ili čak odbacuje svesno, racionalno znanje. Racionalni pojmovi i teorije suviše su grubi i prosti da dohvate i shvate osobine nečeg tako dubokog i tajnovitog kao što je nesvesni život čoveka. Naučni govor i jezik stvoreni su da opišu i izraze spoljašnji svet i njegove boje, a ne unutrašnje iskustvo i dubine tajne. Unutrašnja stvarnost je teže dohvatljiva i shvatljiva nego što je to spoljašnja realnost, pa je logično da veća opasnost dolazi iznutra nego spolja. Možda je spoljašnja realnost manifestacija unutrašnje stvarnosti. Kad god se nešto kaže, znajte da uvek ima

nešto što nije kazano, nešto svesno ili nesvesno prećutano – nešto je uključeno, a nešto isključeno. Nedorečenost koja obećava nešto, samo ne znamo što. Ponekad samo naš naučni jezik skrene sa putanje iskustva sa stvarima i ulazi u područje naslućenog, nagoveštenog, neimenovanog, koje zahteva da se izrazi na drugi način. Neverbalni jezik je univerzalni jezik ljudske vrste.

U govoru i jeziku nataloženi su drevni glasovi, pojave stare koliko i svet. Reč se kalila kroz iskustva vekova, a u nju su se uselile forme i norme starih mitologija, kultura i tradicija, dok je sadržaj uglavnom uzet iz domaće radinosti, tako da se u svakoj pesmi i priči oseća gusta mreža ukrštenih i neočekivanih značenja, često samo naslućenih, a ponekad i nejasnih. Čovek umire, a reč živi i priča nam o njemu i njegovom vremenu. Naš život je pesma koja se naglo prekine: za tili čas smo prekriveni zemljom i zaboravom! Zato pesnik stvara nešto što ga nadživi, što živi duže od njega, možda nešto što ne prolazi sa vremenom, već prkosi vremenu, što je, po rečima Albera Kamija, šamar vremenu. Vasko Popa bi to rekao na svoj način: „Pesnik putuje bez puta, a put se za njim rađa.“ Pesnikov glas mogu čuti samo oni koji oslušuju šta se događa u dubinama duše i duha. U susretu sa njegovim pesmama osećamo da ostvarujemo susret sa samima sobom. Njegov glas ne može se usaglasiti sa duhom vremena, jer je vreme ispražnjeno od istine i smisla. Gotovo svi su oborili poglede i pognuli glave. Oktavio Paz opominje: „Pesma je uspravan jezik.“ Ona je skok iz jednog zatvorenog sveta u svet slobode. Naš princ poezije, Branko Miljković, u pesmi *Sudbina pesnika*, tim povodom ističe: „Svet se deli na one koji su zapevali i na one koji su ostali robovi“. Ne zna se šta je teže: muka sa rečima ili muka sa ljudima.

* * *

Postoje dva glavna sveta, podjednako snažna, važna i odvažna, spoljašnji i unutrašnji. U skladu sa tim može se govoriti o spoljašnjem i unutrašnjem čoveku. Prvi se troši u odnosima sa stvarima, što možemo smatrati površinskim, drugi je onaj koji se muči sa unutrašnjim nedoumicama, sporovima i sukobima osećanja, verovanja, ideja, vrednosti. Oba sveta su podjednako stvarna. Ovo razlikovanje upućuje na postojanje paralelnih svetova. Ono takođe omogućava da se govori o spoljašnjem i unutrašnjem prostoru, vremenu,

govoru, istini. „A to je verovatno i bila najveća greška verovati da se istina može uhvatiti spolja, samo pogledom, pretpostaviti da postoji jedna jedina shvatljiva istina u datom trenutku koja zatim postaje i ostaje nepomična... Nisu najbitnije činjenice one viđene spolja, već one iznutra... Kadar sam to objasniti... i opravdati, ako ne po istini, ono po tačnosti“ (Saramago, 2020: 74, 169).

Na pitanje zašto biram esej kao pretežan, mešoviti oblik pisanja, odmah odgovaram: zato što se esej temelji na shvatanju te i takve (podeljene) društvene i kulturne stvarnosti (ontološki), na načinima njene spoznaje (gnoseološki), i oblicima istine koja se u njima objavljuje (aksiološki). Akademski svet i njegovo mišljenje i pisanje teži da uvek bude u pravu („proizvodnja izvesnosti i sigurnosti“), neakademski svet i njegovo spontano pismo zadovoljavaju se poznavanjem mogućnosti i da delimično bude u pravu („proizvodnja relativnosti i sumnje“). „Radije ću biti otprilike u pravu nego grešiti sa savršenom preciznošću“ (Taleb, 2016: 283). Gde je on, tu je i svest o granici racionalnog saznanja. „U tom bi društvu ideja vodilja bila svest o neznanju, ne o znanju“ (Taleb, 2016: 191). Nužan uslov da se neko bavi naukom jeste priznanje da postoji neznanje – beskrajna i bezoblična cvetna livada. Sve što uspemo da saznamo od ovog beskrajna nazivamo našim istinama. Ove istine vrede u okviru našeg dostignutog znanja, ali mogu biti i osporene istraživanjima one nepregledne oblasti neznanja.

Ako neka istorijska ličnost izražava stvarnu ili moguću svest i savest svoga vremena, onda analiza onoga što ta ličnost oseća, misli, govori i čini, nije samo analiza pojedinačne, već u isto vreme i analiza kolektivne svesti i savesti. Sada je svejedno da li ćemo se baviti analizom narodne duše ili analizom duha te ličnosti. Istorija društva i biografija pojedinca dodiruju se u bitnom. Kako su pokretljive granice između intelektualne i kolektivne svesti i savesti!

Ako se bolje promisli, ne može biti reči o korenitom rušenju tradicije, već samo o njenom preispitivanju i prevrednovanju, u smislu odbacivanja normativnih zahteva. Stare vrednosti nisu poništene i odbačene, već samo preispitane u odnosu na novo vreme i dotad nepoznata iskustva. Prema tome, avangarda poriče tradiciju, a time je u stvari priznaje, jer bez nje ne bi imala šta da poriče. Na ovaj ili onaj način ona je mora uključiti u svoj pogled na svet, u svoje stvaralaštvo, bar kao nešto što smeta.

Horhe Luis Borhes veli: „Primetio sam da smo nehotice skli-
znuli u jednu vrstu retorike, koja je kao i sve druge retorike vezana
za verbalnu opsenu. Shvatio sam da je naša poezija, za koju smo
mislili da je slobodna i bezbrižna, počela da iscrtava geometrijsku
figuru u vazduhu vremena. Lepo je i tužno iznenađenje čuti da naš
ondašnji čin, tako neusiljen i slobodan, nije ništa drugo do početak
jednog obreda.“

* * *

Ovo je moja istina, a sada je možda i vaša. Meni se sviđa da
budem u miru sam sa sobom. Dobro kaže Etjen Vilson: „Istina nije
lična stvar, ali njeno otkrivanje jeste lično.“ Univerzalne ideje (lju-
bavi) mogu da izrazim na svom nacionalnom jeziku i da je obojim
ličnim iskustvom. „Univerzalno i nacionalno se predstavljaju kao
međusobno isključivi, a oni to nisu. Univerzalno se realizuje u nama,
u meni, u svakom pojedincu, ono se hrani onim što nalazi u nacional-
nom i pojedinačnom“ (Simović, 2013: 21). Istine sećanja nisu naučne
istine, jer se ne mogu proveriti naučnim metodama. Sve je trošno,
sve nestaje, samo sećanje ostaje. Ono što je po prirodi stvari prola-
zno, sećanje čini trajnim: ostaje trenutak života zaštićen od dnevne
prolaznosti. Prijatno je otkriće da se mogu dobro razumeti i sa oni-
ma koji se sa mnom ne slažu. Razumevanje ne podrazumeva slaga-
nje, kao što ni slaganje ne znači uvek i razumevanje.

LITERATURA

- Arent, H. (2013). *Život duha*. Beograd: Službeni glasnik.
- Berlin, I. (2014). *Ruski mislioci*, (autorov predgovor). Beograd: Službeni glasnik.
- Cvajg, Š. (1983). *Erazmo Roterdamski*. Beograd: Rad.
- Eko, U. (2000). *Kako se piše diplomski rad*. Beograd: Narodna knjiga, Alfa.
- Галеано, Е. (2021). *Наопачке: Школа обрнутог света*. Београд: Службени гласник.
- Gerc, K. (1998). *Tumačenje kultura, 2*. Beograd: XX vek.
- Gorder, J. (1996). *Sofijin svet*, Roman o istoriji filozofije. Beograd: Centar za geopoetiku.
- Kompanjon, A. (2001). *Demon teorije*. Novi Sad: Svetovi.

- Makjuan, I. (2019). *Mašine kao ja*. Beograd: Čarobna knjiga.
- Pijaže, Ž. (1979). *Epistemologija nauka o čoveku*. Beograd: Nolit.
- Pinker, S. (2019). *Prosvećeni svet*, Argumenti u korist razuma, nauke, humanizma i napretka. Beograd: Laguna.
- Proust, M. (1965). *U traganju za izgubljenim vremenom*, Sodoma i Gomora, 1–2, knjiga prva. Zagreb: Zora.
- Sabato, E. (2017). *O junacima i grobovima*. Beograd: Plato.
- Sabato, E. (2018). *Pre kraja*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Sambrano, M. (2011). *Vizija i iskustvo*. Beograd: Službeni glasnik.
- Saramago, Ž. (2020). *Priručnik o slikanju i pisanju*. Beograd: Laguna.
- Симовић, Љ. (2013). „Титаник“ у акваријуму. Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.
- Slijepčević, P. (2018). *Svetac i grešnik*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Taleb, N. N. (2016). *Crni labud*. Smederevo: Heliks.
- Vladušić, S. (2021). *Omama*. Beograd: Laguna.

Bibliografija radova Đura Sušnjića

I POSEBNA IZDANJA

1967.

1. **Pojam zakona u sociologiji.** [=The concept of law in sociology. Резюме: Понятие закона в социологии]. – Beograd, Institut društvenih nauka; Centar za istraživanje društvenih odnosa, 1967; str. 231; 24 cm.
* Sadržaj: Predgovor. – Uvod. – Značaj problema. – Glava I. *Sumnje i poricanja* (15–58): a) Dinamički karakter društvenih pojava – nestabilnost veze. b) Složene pojave – složeni zakoni. c) Principijelna nemogućnost eksperimentisanja. d) Istorija – specifična dimenzija društvenog determinizma. – e) Dve osnove – dva tipa nužnih procesa. f) Teškoće predviđanja i usmeravanja. g) Otkriće zakona i klasni interesi. h) Uplitanje vrednosnih sudova – nema etičke neutralnosti. – Glava II. *Neki pokušaji zamenivanja ideje uzročnosti i zakonitosti*. *Neki pokušaji zamenjivanja ideje uzročnosti i zakonitosti* (59–77): a) Funkcionalno objašnjenje umesto uzročnog. b) Teleološko objašnjenje nasuprot uzročnom. c) „Razumevanje“ i „idealni tip“ kao zamena za naučno objašnjenje pomoću zakona. – Glava III. *Pojam sociološkog zakona* (78–108): a) Zakon kao objektivna i subjektivna kategorija. b) Pojam sociološkog determinizma. c) Pojam sociološkog zakona. d) Predmet sociologije – specifično sociološko gledište. – Glava IV. *Klasifikacija socioloških zakona. Klasifikacija zakona s obzirom na stepen opštosti koju izražavaju* (109–120): a) Pojam klasifikacije. b) Problem suopštavanja. c) Kako shvatiti opštost zakona. d) Opšti i posebni zakoni. e) Zakoni pojedinačnog. – Glava V. *Klasifikacija zakona s obzirom na stepen nužnosti koju izražavaju* (121–162): a) Kako shvatiti nužnost u prirodi i društvu. b) Uzrok, uslov i povod. c) Vremenski sled u uzročnom odnosu. d) Istovremenost uzroka i posledice. e) Uzajamno dejstvo uzroka i posledice. f) Uzrok-posledica je u iskustvu dati odnos. h) Uzročno objašnjenje u sociologiji. f) Funkcionalni odnosi – karakteristike funkcionalnih veza. – Glava VI. *Klasifikacija zakona s obzirom na stepen suštine koju izražavaju* (163–178): a) Kako shvatiti suštinu. b) Primarni, sekundarni i tercijarni. – Glava VII. *Klasifikacija zakona s obzirom na konstantnost veza koje izražavaju* (179–190): a) Kako shvatiti konstantnost. b) Zakoni strukture – konstantni zakoni. c) Zakoni razvitka. – Glava VIII (191–231): Zakoni su verovatnoće. – Zaključak. – Summary. – Резюме. – Literatura.

2. **Otpori kritičkom mišljenju. Ideje za sociologiju ideja.** – Beograd, „Vuk Karadžić“, 1971; str. 270; 20 cm

Biblioteka Zodijak; 28.

* Sadržaj: Predgovor. – I. *Organizacija ideja i društvena organizacija* (13–30): Organizacija ideja i društvena organizacija. Udaljenost od osnove društva i stepeni slobode. Dve interpretacije ideja. Manifestne i latentne funkcije ideja. Neke ograničenosti sociologije ideja (saznanja). – II. *Društveni uslovi i naučno stvaralaštvo* (31–50): Društveni sistem. Sloboda misli i kritike. Racionalnost kao vrednost. Razvijena podela rada. Univerzalizam kao vrednost. Javno priznanje značaja naučne delatnosti. Javnost naučnog rada. Autonomija naučnog rada. Autoritet istine i istina autoriteta. – III. *Struktura naučnih revolucija* (51–69): Pojam paradigme. Od kognitivne prema normativnoj funkciji propagande. Odbacivanje stare i prihvatanje nove paradigme. Revolucija u nauci. Ko nudi novu paradigmu. Kritika Kunove paradigme. – IV. *Kritička nauka i društvene institucije* (70–86): Istina kao pretnja. Stats quo i nove ideje. Nove ideje i društvene politike. Nove ideje i stare vrednosti. – V. *Sistemi i kriterijumi* (87–107): Problem kriterijuma. Istinito je ono što je uspešno, korisno, što zadovoljava potrebe. Istinito je ono što shvatamo jasno i razgovetno i o čemu postoji opšta saglasnost. Istinitost u smislu istorijske racionalnosti. Istinito je ono što je koherentno. Istina kao slaganje suda sa realnošću. – VI. *Nauka i ideologija* (108–127): Formiranje i strukturalni elementi ideologije. Metodska sumnja i ideološka dogma. Funkcije ideologije i ideološke dogme. Neke posledice ideološkog načina mišljenja. – VII. *Nauka i politika* (128–147): Imperijalizam politike. Istina – prva žrtva imperijalizma politike: a) Izbor i promocija naučnog kadra. b) Lojalnost umesto objektivnosti. c) Autoritet u politici i nauci. d) Političko a priori. e) Vreme u nauci i politici. Izgledi za saradnju. – VIII. *Nauka i religija* (148–162): Dimenzije religioznosti. Granice nauke u kritici religije. Religijski iskazi nisu besmisleni. – IX. *Nauka i religija – funkcionalni pristup religiji* (163–177): Integrativna funkcija religije. Dezintegrativna funkcija religije. Religija i političke institucije. Samozaborav u akciji. – X. *pozitivna nauka kao sila postvarenja* (178–188): Stvarnost kao stvar. Stvarnost nije (samo) ono što jeste. Scijentizam ili humanizam – svet činjenica i dijalektička metoda. Prema dinamičkom shvatanju nauke. Nauka i humanizam – nesrećno razdvojeni svetovi. Nauka bez vizije – svet bez čoveka. – XI. *Nauka i praksa ili šta znači (ne)angažovanost nauke* (189–201): Nauka bez odnosa prema budućnosti. Neke posledice neangažovanosti. Smisao angažovanosti. Naglasak se premešta sa saznavanja na njegovu praktičnu primenu. – XII. *Funkcionalno društvo i radikalna kritika* (202–215): Sredstva za sprečavanje revolucionarnih začea i radikalnih promena. Udar progresa. Nade u pokretljivost. Manipulisanje potrebama. Neprijatelj kao integrativni princip. Čovek bez alternative. Kritika i jezik kritike. Nauka u službi sistema. – XIII. *Funkcionalno društvo i revolucionarni subjekt* (216–230): Rad i red kao ideali. Funkcije su pojele ljude. Revolucionaran sam dok sam gladan. Nova osnova revolucionarnosti. – XIV. *Istina i klasa – mit i realnost* (231–246): Istina je celina. Istina i podela rada. Kritička pitanja. Ideje i intelektualci. – XV. *Ideja manipulacije i manipulacija idejama* (247–265): Teorijske pretpostavke manipulacije. Definicija manipulacije. Ideje za teoriju manipulacije. Manipulator ili odašiljalac poruke. Masa ili primalac poruke. Neke osobene poruke. Socijalno-psihološki uslovi pogodni za manipulaciju. Tehnički prenosioci poruke – osobine medija. Posledice koje izaziva poruka – ciljevi manipulacije. Ima li nade za spas? – *Beleška o piscu* (266–267).

1973.

3. **Kritika sociološke metode.** *Uvod u metodologiju društvenih nauka.* – Niš, Gradina, 1973; str. 319; 20 cm

Biblioteka Znanje.

* Sadržaj: Predgovor. – Uvod. 1. *Pojam i predmet metodologije.* – II. *Teškoće ispitivanja društvenih pojava.* 1. Društvene pojave – složene i promenljive. 2. Istorija (tradicija) kao osobena dimenzija društvenog života. 3. Teološka priroda društvenih pojava. 4. Istina, interesi i vrednosti. 5. Neke teškoće merenja i eksperimentisanja u društvenim naukama. 6. Predviđanje u prirodnim i društvenim nauka. – III. *Osnovni pojmovi:* 1. Sociološki determinizam. 2. Sociološki zakon. 3. Predmet sociologije. 4. Teorija i njene funkcije u istraživanju. 5. Hipoteza i njene funkcije u istraživanju. 6. Društvena uzročnost. 7. Korelacije. – IV. *Različita shvatanja socioloških metoda:* 1. Pozitivističko shvatanje. 2. Marksističko shvatanje. 3. Funkcionalističko shvatanje. 5. „Razumevanje“ i „idealni tip. – V. *Istraživačke metode (tehnike):* 1. Posmatranje. 2. Intervju. 3. Anketa. 4. Istoriografska metoda. 5. Analiza sadržaja. 6. Eksperiment. 7. Uporedna metoda. 8. Sociometrijski metod. 9. Skaliranje. 10. Osnovne statističke metode – logičke osnove.

1976.

4. **Ribari ljudskih duša.** *Ideja manipulacije i manipulacija idejama.* – Beograd, Mladost, 1976; str. 215; 24 cm

Velika edicija Ideja.

* Sadržaj: Predgovor – buđenje svesti o duhovnom ugnjetavanju. – Uvod – najgore nas savijaju nevidljive ruke. – *Deo I. Pojmovi, pretpostavke, saznanja:* Metodološke napomene – pojmovno tkanje. – Pretpostavke i saznanja: podsvesno, predsvesno, svesno. – *Deo II. Struktura pojma:* Manipulator – zavodnik sa plamenim jezikom. – Poruka – paukova mreža satkana od reči. – Masa – republika pokornih divova. – Uslovi – oni mute bistre vode. – Prenosioci poruke – zatvori bez zidova. – Problem – sve svesti ne trepere u skladu. – Nema saglasnosti – ko nije sa mnom, taj... Motivacija – beda se venčava sa idealom. – Posledice – obaranje vrednosti svim vrednostima. – *Deo III. Oblasti primene:* Osobine građanskog društva – teranje šege s istinom. – Reklama – obnovljeni jezik nagona. – Propaganda – oligarhija u svetu duha. – Indoktrinacija – generacije po narudžbi. – Industrija zabave – varanje čula kao uživanje. – Religiozne propovedi – sada u meni pleše bog. – *Deo IV. Granice i kritika:* Granice manipulacije – nisu svi od meke gline. – Kritika manipulacije sa stanovišta humanizma – čoveče, seti se da si čovek! – *Literatura.*
2. izdanje 1984.
3. izdanje 1990.

1981.

5. **Šanse religijske obnove.** – Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta, 1981; str. 124; 29 cm

Religija i ateizam u samoupravnom socijalističkom društvu.

Studije i izveštaji, 6.

1982.

6. **Cvetovi i tla. Ogledi o ulogama ideja u životu.** – Beograd, Mladost, 1982; str. 296; 24 cm

Velika edicija Ideja; 19.

* Sadržaj: Nisam ono što vi kažete da jesam: „Ja sam svetlo vašoj tami“. „Tajna izlaganja“. „Kritika ispod svake kritike“. „Ustoličeno neznanje“. „Tresu drvo koje rađa“. – Ideje o idejama: Poziv za razmišljanje o idejama. Sociološki pristup idejama. Moć ili nemoć ideja? – Stubovi na kojima počiva zgrada. – *Uloge ideja u životu* (69–244): *Upoznati život*: Priroda pozitivne metode. Stvarnost nije samo stvar. Kritička metoda. Uloga nauke. Jezik kritičke nauke. Granice naučnog razuma. Zašto kidaš sebi krila? – *Prilagoditi se životu*: Vreme mirnog trajanja. Institucionalizacija ideja. Prilagođavanje i predviđanje ponašanja. Vreme društvenih kriza. Rad podzemnog duha. Lična patnja i nove istine. Prilagođavanje na patnju. – *Snači se u šumi života*: Red i nered. Potreba za putokazom. Ideje kao vodiči. Orijentacije u vremenu. Zatvoreni u prošlost. Sadašnjost kao zavičaj. Budućnost kao mogućnost. Izgubljeni u vremenu. Čovek traži smisao. – *Ujediniti sve živo*: Osnova integracije. „Ideja koja spaja“. Idejno srodstvo. Kolektivna svest. Duh u vojsci. Ideologija koja razdvaja. Reč mora postati telo. – *Menjati život*: „Ideje u vazduhu“. „Duh može da ima dete“. „Ideja koja je dospela na ulicu“. „Božja reč trči“. „Ljudi i merila“. „Zarazna ideja“. „Ovi su lavovi – ideje“. „Revolucija duha i politička revolucija“. – *Vladati životom drugih*: „Vođe neistine“. „Mazna reč kosti lomi“. „Teretni konj revolucije“. „Ništa nije sigurno“. „Đubrište reči“. „Potpuno istini slično“. „Ne dopada ti se moja istina“. „Za sazrelo seme svaki je vetar pogodan“. „Narodi uvek počinju pesmom, a završavaju suzama“. – *Poistovetiti se sa životom*: Interes za ličnost. Tri razne analize. Nenadno probuđeni čovek. Čovek traži sebe. Čovek, taj neznanac. „Ja sam mi“. „Oni u nama“. „Sunčana strana ja“. Postvarenje – gubitak identiteta. Suština i oblici. – *Izraziti život*: Reč i iskustvo. Svet simbola. Različiti jezici. – *Proizvoditi za život*: Sredstva za razvoj nauke. Planiranje u nauci. Struktura kadrova i struktura istraživanja. Struktura naučnih ustanova i struktura istraživanja. – *Ideje i intelektualci* (245–275): *Oni žive za ideje*: Šta nekoga čini intelektualcem? Stvaranje. Vrednosti. Odgovori na društvene izazove. Govor. Autoritet i odgovornost. Društvena angažovanost. Klasna pripadnost. U pokretu i partiji. Odnos prema moći. Odnos prema vlasti. Antiintelektualizam. – *Oni žive od ideja*. *Nastavak*: Kritičan položaj ili kritička metoda? Tri alternative. Govor na tri jezika. „Odlazite sa svete zemlje“. – *Zapisi* (277–296): „Otvori oči – zatvori usta“. – *Život za ideje*: *Sokrat*: Život. Metoda. Znanje je vrlina. – *Osuda*. Odbrana i smrt. Sokrat nije mrtav. – *Ideja za život*: Lukač.

1986.

7. **Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma.** I. Dio. *Filozofsko-racionalistički, sociološki i psihološki pristup.* – Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1986.

* Nije viđeno.

1988.

8. **Znati i verovati. Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma.** – Zagreb, Kršćanska sadašnjost; Stvarnost, 1988; str. 290; 24 cm

Biblioteka Religija i društvo.

* Sadržaj: videti br. 15.

1989.

9. **Otpori kritičkom mišljenju. Ideje za sociologiju ideja.** Drugo izdanje. – Zagreb, Radna zajednica Republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1989; str. 279; 22 cm

Udžbenici i priručnici. Sociologija, 2.

* Sadržaj: videti br. 2.

1990.

10. **Metodološki problemi istraživanja religije – pokušaj celovitog pristupa.**

Naučnoistraživački projekat. Nosilac projekta Đuro Šušnjić. – Novi Sad, [b. i.], 1990, str. 30.

11. **Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma. Istorijski i antropološki pristup religiji.** II. Dio. – Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1990; str. 281; 24 cm

* Sadržaj: *Predgovor.* – *Istorijski pristup religiji* (29–164): Filozofija istorije. Struktura istorijske nauke. Svedoci iz daljine – iskopine. Zvanična i nezvanična istorija. Istorijско i mitsko vreme i prostor. (Stvarno i nadstvarno značenje). Stepeni u razvoju religije. Muka naučne misli. Zaključna razmatranja. „A vi, što vi kažete, tko sam ja?” Značenje i okvir – okvir značenja. Jezik svetih knjiga. Tekst i kontekst. Od mita prema istoriji. Izlaz iz zaborava – Herodot. Važnost istorijskog pamćenja. – *Antropološki pristup religiji* (165–281): Osnovna metoda antropologije. Metoda filozofske antropologije. Antropologija religije kao filozofska disciplina. Neke univerzalne osobine (konstante). Kritika psihoanalitičke teorije. Psihoanalitički pojmovi i metode. Psihoanalitički iskazi i merila naučne istine. Bog kao otac. Religija kao neuroza. Bolesno društvo i individualna terapija. Zasluge – psihoanalitičko provetranje duše. Foerbah: sam si bog! Marksisti – bog pun čoveka. Marks: Budućnost religije ili religija bez budućnosti. Društvena uslovljenost svesti. Otudjenje. Niče: najslavniji ubojica boga. E. Bloh: nada ne razočarava. Zaključna razmatranja.

1991.

12. **Dijalog kao metoda mišljenja i način života. Naučnoistraživački projekat.** – Novi Sad, [b. i.], 1991.

13. **Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma.** III. Dio. *Estetički i etički pristup.* – Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 1991; str. 169; 24 cm

* Sadržaj: *Estetički pristup religiji* (1–66): Svetovno i sveto vreme i prostor. Gradnja i nadgradnja. Kuća kao slika svemira. Hram – božja kuća. Slika kao lepa propoved.

Mislioci sna. Sveta glazba. Sklad i skladatelj. Reč i ton. Ritam izaziva pokret. Muzika i nebeski brojevi. Kad se sve sabere. Društvena stvarnost i umetnička stvarnost. Napomene. – *Etički pristup religiji* (67–169): I. *Deo*: Zapovedi ili saveti? Sudbina ili sloboda? Čovek i bog: dva merila? Spor oko izvora. Apsolutni ili relativni moral? Moralne i druge norme. Verske moralne norme. Funkcija verskog morala. Menjanje verskog morala. Neka pitanja za sociologa morala. Tri slike o sebi. Napomene. – II. *Deo*: *Svetac kao metafora*. „Ljudi pod božjom zaštitom“. Obnova etičkog čoveka. „Obucite se u novoga čoveka“. Pobuna snom. „Ljudi će ubiti čoveka“. Usamljenost puna nade. Vajari vlastitog oblika. Raznoseći blagovesti. Sličnosti među svetim ljudima. Molitva Hristu. Napomene.

1994.

14. **Дијалоџи и толеранција.** *Искусџиво разлике.* – Сремски Карловци – Нови Сад, Издавачка књиџарница Зорана Стојановића, 1994; стр. 243; 23 см

Biblioteka Theoria.

* Садрџај: Предџовор (приказивање новог дана). – Уводне речи (разџовор као игра духа). – *Комуникација* (25–57): Разџовор са собом: мишљење. – Разџовор с богом: молитва. – Разџовор с природом: наука. – Разџовор култура: вечни немир. – Разџовор с историјом: и мртви говоре. – *Дијалоџи* (59–194): Онтолошка претпоставка. – Гносеолошка претпоставка. – Аксиолошка претпоставка. – Логичко-језичке претпоставке (речи варају мисли). – Социолошке претпоставке (нужно је ружно). – Психолошке претпоставке за разџовор (упознај себе кроз мене). – Идеолошко-политичке сметње у разџовору (политика је драма). – Дијалог и насиље (кад мудар смета). – Уместо закључка (сабирање плодова). – Умеће вођења разџовора (начела као водичи). – *Толеранција* (195–241): Толеранција (тражење завичаја). – Образовање и васпитање за дијалог и толеранцију (нужни услови за духовни раст).

1995.

15. **Знати и веровати.** *Теоријске оријентације у проучавању религије и атеизма.*

– Београд, Ћигоја штампа, 1995; стр. 312; 23 см

Одabrana dela, knj. 1.

* Садрџај: Предџовор другом издању. – Увод: стара методологија на новом искушењу. – *Структура науке* (19–78): Претпоставке: логика не трпи неред. – Појмови: свакој ствари дати име. – Хипотезе: живот као тражење. – Generalizacije: viseći mostovi nad prazninom. – Теорије: логички снови о свету. – Предмет: опустошен живот. – Metode: izmeriti svoja krila. – Norme: visoka škola za izabrane duhove. – Zadatak: nikad dovršen san. – Smisao: priče o zadnjoj nadi. – *Osnovi teorijske orijentacije* (79–142): Jednostrano tačne teorije: svaki pogled je pitanje. – Теорија о пореклу: кратко је сећање. – Теорија о структури: anatomija verskog života. – Теорија о функцији: потребе су смеле. – Теорија о облику: јад нао има форму. – Теорија о суштини: идите и ослушкujte. – Теорија о значењу: како све slutimo. – Теорија о вредности: не подносим сасвим истину. – Будућем истраживачу: отворен дух за свако искуство. – Структура и култура: игра око дрвета живота. – Napomene. – *Pogledi pojedinačnih disciplina na religiju* (151–202): Filozofsko-racionalistički put: bog je mislilac.

– Predmet filozofije religije: misao kao sudbina. – Šire i dublje od filozofije: srce daje ritam životu. – Razum i vera: reč leđi krv. – Ne/predvidljivost religijskih iskaza: samo ti ime znam. – Kritika racionalističkog pristupa: neka duša govori. – 95 teza od odnosu nauke i religije: zbirka suvišnih uvreda. – Napomene. – *Sociološki pristup religiji* (205–257): Sociološka teorija religije: junaštvo je živeti. – Funkcionalna teorija religije: društvo je bog. – Strukturalistička teorija religije: dubinska organizacija. – Marksistička teorija religije: briga za budućnost. – Teorija socijalizacije: otvoreno uvo za navike. – Teorija lišavanja i nadoknade: kad se broje ožiljci. – Teorija simboličke interakcije: toliko igre u granama. – Teorija urođenosti religije: osuđeni da veruju. – Zvanična religija: vera bez provere. – Nezvanična vera: sam sebi hram. – Napomene. – *Psihološka teorija religije: svako stoji sam* (265–306): Slojevi verskog iskustva: zamršeno tkanje. – Bog i đavo kao psihološke stvarnosti: činjenice duševnog života. – Od vere prema verniku: sam sebi svetilište. – Psihološko čitanje simbola: snivati otvorenih očiju. – „Bog je ljubav“: kad je sve pesma. – Psihološki i sociološki pristup upoređeni: osobno iskustvo i duhovna ustanova. – Stvarni predmet psihologije religije: gde razum ne boravi. – Napomene.

16. **Otpori kritičkom mišljenju.** *Ideje za sociologiju ideja.* – Beograd, Čigoja štampa, 1995; str. 234; 24 cm
*Sadržaj: videti br. 2.
Odabrana dela, knj. 2.
17. **Cvetovi i tla.** *Ogledi o ulogama ideja u životu.* – Beograd, Čigoja štampa, 1995; str. 320; 24 cm
Odabrana dela, knj. 3.
*Sadržaj: videti br. 6.
18. **Ribari ljudskih duša.** *Ideja manipulacije i manipulacija idejama.* 4. izdanje. – Beograd, Čigoja štampa, 1995; str. 244; 24 cm
Odabrana dela; knj. 4.
*Sadržaj: videti br. 4.
5. izdanje 1999.
6. izdanje 2004.
7. izdanje 2008.
8. izdanje 2011.
19. **Dijalog i tolerancija.** *Iskustvo razlike.* – Beograd, Čigoja štampa, 1995; str. 238; 23 cm
Odabrana dela, knj. 5.
*Sadržaj: videti br. 14.
2. izdanje 1997.
3. izdanje 2007.
- 1997.
20. **Molitva.** – Beograd, Čigoja štampa, 1997; str. 18; 20 cm
*Sadržaj: 1. Razgovor s bogom. 2. O, moja tiha molitvo.

21. **Simboli. Zaboravljena značenja.** – Beograd, Čigoja štampa, 1997; str. 56; 20 cm
*Sadržaj: 1. Pretpostavke. 2. Znak i simbol. 3. Krst. 4. Kuća kao simbol svemira. 5. Sve je simbol. 6. Višeznačnost i tumačenje simbola. 7. Bog kao vrhovni simbol.
22. **Svetac kao metafora.** – Beograd, Čigoja štampa, 1997; str. 79; 20 cm
*Sadržaj: 1. Ljudi pod božjom zaštitom. 2. Oblici etičkog čoveka. 3. Obucite se u novog čoveka. 4. Pobuna snom. 5. Ljudi će ubiti čoveka. 6. Usamljenost puna nade. 7. Vajari vlastitog (ob)lika. 8. Raz/nosači blagovesti. 9. Sličnosti među svim ljudima. 10. Molitva Hristu.
23. **Trojica protiv Jednoga. Ogledi iz filozofske antropologije.** – Beograd, Čigoja štampa, 1997; str. 69; 20 cm
*Sadržaj: 1. Uvod ili saznajni interes filozofske antropologije. 2. Marks ili svet bremenit mogućnostima. 3. Niče ili bog je mrtav. 4. Sigmund Frojd ili dobrovoljna jednostranost.

1998.

24. **Religija I. Pojam. Struktura. Funkcije.** – Beograd, Čigoja štampa, 1998; str. 462; 25 cm
Odabrana dela, knj. 6.
*Sadržaj: Predgovor: Prema održivoj sintezi. – Uvod – pretpostavke na kojima sve počiva. – *Pojam* (29–125): Šta Ni/je religija: nemirno pitanje. – Predlog drukčije definicije religije: katedrala pojma. – Obrazlaganje definicije: strateško pitanje. – Tipologija religija: unošenje reda u kaos. – Nauka o religiji: razgraničavanje. – Religija i nereligioznost: teizam i ateizam. – *Struktura* (127–357): Mit: saznajna ravan. – Ritual: delatna ravan (149–167). – Iskustvo: osećajna ravan. – Simboli: značenjska ravan. – Vrednosti: aksiološka ravan. – Norme: moralna ravan. – Svete ličnosti: harizmatska ravan. – Svete zajednice: socijalna ravan. – Sveto vreme: nadistorijska ravan. – Sveto vreme: nadistorijska ravan (nastavak). – Sveto mesto: geografska ravan. – *Funkcije* (359–453): Kognitivna funkcija: od mitosa prema logosu. – Funkcija komunikacije: sva bića kao sabesednici. – Funkcija identiteta i identifikacije: vrtoglavica od ponuda. – Integrativna funkcija: duhovno srodstvo. – Funkcija orijentacije: potreba za putokazom. – Funkcija adaptacije: prilagođavanje na promene. – Funkcija kompenzacije: očekivanje nagrade. – Funkcija legitimizacije: opravdavanje poretka. – Regulatorna funkcija: pounutrenje kontrole. – Profetska funkcija: prodor u vreme. – Ideološka funkcija: svečane laži. – Registar imena.
2. dopunjeno izdanje, 2009.
25. **Religija II. Značenje. Teorije. Preplitanja. Susreti.** – Beograd, Čigoja štampa, 1988; str. 442; 24 cm
*Sadržaj: *Značenja* (9–184): „A vi, što vi kažete, tko sam ja?“ – Pojam strukture: isti zakoni a različita značenja. – Religija i društvena struktura: simbolički red i društveni poredak. – Religija i porodica: crkva i brak. – Religija i politika: crkva i država. – Religija i nacija: klasično i moderno sveto. – Religija i obrazovanje: crkva i škola. – Religija i privreda: crkva i preduzeće. – Obnova religije i društvena kriza. – *Teorija*

(185–245): Jednostrano tačne teorije: nema povlaštene tačke gledišta. – Teorija o poreklu: traganje za početkom. – Teorija o strukturi: sve ima svoje ustrojstvo. – Teorija o razvoju: struktura u pokretu. – Teorija o funkciji: društvena upotreba boga. – Teorija o obliku: ponavljanje istorijskog oblika u različitom sadržaju. – Teorija o značenju: razumemo o čemu je reč. – Teorije o istini: simbol nije veran jednoj stvari. – Teorija o vrednosti: ono što oplemenjuje. – Izlomljeno teorijsko oko: nestalni lik istine. – *Preplitanja* (247–319): Religija i racionalistička filozofija: bog je mislilac. – Religija i nauka: zbirka suvišnih uvreda. – Religija i umetnost: iskustvo sklada. – Religija i moral: biti kao bog. – Religija i ekologija: osveta prirode. – *Susreti* (321–402): Verski dijalog i tolerancija: iskustvo razlike. – Ravnih verskog dijaloga: prolazi lik veka ovoga. – Raskol unutar hrišćanstva: sukob dva krsta. – Ekumenski pokret: ekonomija spasenja. – Religija i nasilje: crkva i rat. – Razgovor o našoj bedi: nacionalni interesi jači od ekumenske svesti. – Izbor iz literature. Odabrana dela; knj. 7. 2. dopunjeno izdanje, 2009.

1999.

26. ***Dialog ši tolerantă. Experiența divergenței.*** Traducere de Nicu Ciobanu. – Pancovia, Libertatea, 1999; 210 p; 19 cm
27. ***Metodologija. Kritika nauke.*** – Beograd, Čigoja štampa, 1999; str. 315; 20 cm
Odabrana dela, knj. 8.
*Sadržaj: Predgovor: raspodela značenja. – *Struktura nauke* (15–206): Pretpostavke: logika ne trpi nered. – Pojmovi: svakoj pojavi dati ime. – Hipoteze: život kao traganje. – Zakoni: viseći mostovi nad prazninom. – Teorija: logički snovi o svetu. – Predmet: opustošen život. – Metode: visoka škola za izabrane duhove. – Zadatak: nikad dovršen san. – Smisao: priča o zadnjoj nadi. – *Nauke o nauci* (207–300): Filozofija nade: izrečene pretpostavke znanja. – Sociologija nade: nada kao socijalni sistem. – Psihologija nade: teren za izbirljivo sećanje. – Logika nade: i laž je logična. – Sociologija saznanja: društveno uslovljeno mišljenje. – Nauka i zdrav razum: pukotina u običnom. – *Odabrana literatura*.
2. izdanje 2002.
3. izdanje 2005.
4. izdanje 2007.
28. ***Орвелијана. Ушћојца коју живимо.*** – Београд, Чигоја штампа, 1999; стр. 30; 21 cm
*Садржај: Вероисповест моћи. Монопол на истину – олигархија у свету духа. Државни језик – новогovor. Прекрајање прошлости – прекинуто сећање. Непријатељ као интегративно средство – ко није са мном... Орвел – растрзан и распет. Кад се сабере и одузме.

2000.

29. ***Fuqia dhe pafuqia a shkebcës në kritikën e religjionit.*** Perkt. Nexhat S. Ibrahim. – Prizren, Penda, 2000, 48 str. 1z cm.
*Prevod članka: *Moć i nemoć nauke u kritici religije.*

2003.

30. **Sokrat. Život za istinu.** – Beograd, Čigoja štampa, 2003; str. 108; 20 cm
Edicija Posebna izdanja.
*Sadržaj: Život. – Od kosmologije prema antropologiji. – Spor sa sofistima. – Metode: ironija, majeutika, dijalog, indukcija. – Vrlina je znanje. – Osuda. – Odbrana i smrt. – Sokrat nije mrtav. – Sokrat i Isus. – Granice Sokratove misli.

2004.

31. **Drama razumevanja. Od kulture govora prema kulturi razgovora.** – Beograd, Čigoja štampa, 2004; str. 246; 21 cm
Biblioteka Poenta; 2.
*Sadržaj: Predgovor: za tihi različitost. – Razgovor sa prirodom (13–33): Priroda je dostojna obožavanja. – Priroda nije riznica za pljačkanje. – Živeti u skladu sa prirodom. – *Ribari ljudskih duša* (35–58): Nužni uslovi za duhovni rast. – Plameni jezici manipulacije. – Sudbina jezika u političkom društvu. – *Susret razlika*. Razgovori između vernika i vera (59–102): Razgovori kao igra pitanja i odgovora. – Dijalog između vernika iste veroispovesti. – Dijalog između pripadnika različitih hrišćanskih veroispovesti. – Dijalog između hrišćana i nehrišćana. – Dijalog vernika sa onima koji ne veruju. – Kuća od predrasuda. – *Oblici vere u spasenje* (103–131): Hram kao božiji stan. – Slika kao nema propoved. – Duhovna pesma – moć svetih reči. – Muzika – zvučni oblik vere u spasenje. – *Red i obred* (133–154): Mit i zajednica. – Red i obred. – Suočimo se sa posledicama. – *Priroda i kultura* (155–187): Jedinka i ličnost. – Zvanična i nezvanična kultura. – Red i nered. – Društveni karakter i kulturni obrazac. – Religija i kultura. – *Filozofija i život* (189–221): Čuđenje je buđenje. – Aristokrate duha. – Sokrat – život za istinu. – Značaj i značenje antropologije danas. – *Intelektualci i inteligencija* (223–246): Moje carstvo nije od ovoga sveta. – Duhovni odgovori na društvene izazove. – Na strani istine. – Antiintelektualizam.

2005.

32. **Žetva značenja. Simboli. Svetac. Molitva. Trojica.** – Beograd, Čigoja štampa, 2005; str. 177; 24 cm
*Sadržaj: Predgovor. – *Simboli – zaboravljena značenja* (15–53): 1. Pretpostavke. 2. Znak i simbol. 3. Krst. 4. Kuća kao simbol svemira. 5. Sve je simbol. 6. Višeznačnost i tumačenje simbola. 7. Bog kao vrhovni simbol. – *Svetac kao metafora* (57–110): 1. Ljudi pod božjom zaštitom. 2. Oblici etičkog čoveka. 3. Obucite se u novog čoveka. 4. Pobuna snom. 5. Ljudi će ubiti čoveka. 6. Usamljenost puna nade. 7. Vajari vlastitog (ob)lika. 8. Raz/nosači blagovesti. 9. Sličnosti među svim ljudima. 10. Molitva Hristu. – *Molitva* (111–119): 1. Razgovor sa bogom. 2. O, moja tiha molitvo. – *Trojica protiv Jednoga*. Oglеди iz filozofske antropologije (121–176): 1. Uvod ili saznajni interes filozofske antropologije. 2. Marks ili svet premeniti mogućnostima. 3. Niče i bog je mrtav. 4. Sigmund Frojd ili dobrovoljna jednostranost. Odabrana dela; knj. 8.
32a. **Molitva.** – [U: Jovan Pejčić: *Antologija srpskih molitava (XIII–XX vek)*] – Beograd, Draslar Partner, 2005.

2008.

33. **Nedovršen razgovor. Ogledi iz teorije istorije.** – Beograd, Čigoja štampa, 2008; str. 279; 23 cm
*Sadržaj: Predgovor – najava sporova (7–20). – Istorija. Nepresušan izvor raznovrsnih poruka i pouka (21–49). – Pojmovna mreža. Svaka teorija je siva, samo je drvo života zeleno (51–77). – Zvanična i nezvanična istorija. Dva glasa u igri značenja (79–97). – Istorija kao priča. Ne ići u susret zlu (99–113). – Istorijski izvori – svedoci iz daljine (115–132). – Istorijski zakoni: za i protiv (133–149). – Istorijski zakoni. Nastavak kretanja po nesigurnom (151–166). – Istorija, tradicija i tradicionalizam. Opterećeni prošlošću (167–183). – Važnost istorijskog pamćenja. Stvarnost je ono čega se sećamo (185–202). – Razlika između stare i nove istorije. Istorija puna pitanja (203–217). – Krajnji smisao istorije. Istorija nema kraja (219–238). – Postmoderno mišljenje. Kriza istine i morala (239–263). – Odabrana literatura. – Beleška o piscu. – Nema prošlosti bez sećanja (*Ratko Božović*). – Značaj i značenje istorijske nauke (*Čedomir Čupić*).

2012.

34. **Ogledi o skrivenoj strani stvari.** – Beograd, Službeni glasnik, 2012; str. 356; 20 cm
Biblioteka Umetnost i kultura.
Kolekcija Proplanci eseja.
*Sadržaj: Reč unapred (1–17). – *Prvi deo*: Duhovna pesma – moć svetih reči (21–85). – Hram kao božji stan (87–108). – Slika (ikona) kao nema propoved (108–137). – Duhovna muzika – zvučni oblik vere u spasenje (139–167). – Govor i ćutanje (169–188). – Ispunjen je prazan prostor (189–195). – Slika i pozadina (199–204). – Zvuk i tišina (205–214). – *Drugi deo*: Binarne podele (217–227). – Red i nered (218–249). – Sukob i saradnja (251–265). – Identitet i promena (267–277). – Igra kao telesni nagon i duhovna potreba (279–295). – Otvoreno ili demokratsko društvo? (297–312). – Klio, muza istorije (313–322). – Smeh kroz suze ili najkraće priče o našoj bedi (323–347). – Literatura.

2014.

35. **Teorije kulture. Predavanja.** – Podgorica, Fakultet umjetnosti, 2014; str. 533; 23 cm
Biblioteka Diafora.
*Sadržaj: videti br. 36.

2015.

36. **Teorije kulture. Predavanja.** – Beograd, Zavod za udžbenike, 2015; str. 510; 24 cm
*Sadržaj: Reč unapred (9–20). – *Prvi deo*: Širok i otvoren pojam kulture (23–45). – Strukturalistička teorija kulture (47–60). – Funkcionalistička teorija kulture (61–74). – Psihoanalitička teorija kulture (75–93). – Kritička teorija kulture (95–115). – Hermeneutička teorija kulture (117–136). – Postmoderna teorija kulture

(137–149). – Ciklične teorije kulture (151–161). – Evolucionistička teorija društva i kulture (163–171). – Difuzionistička teorija kulture (173–180). – Teorija o poretku kulture (181–185). – Izlomljeno teorijsko oko – nestvaran lik istine (187–199). – Ideje za dijalošku teoriju kulture (201–221). – *Drugi deo*: Priroda i kultura (225–243). – Društvena struktura i simbolička kultura (245–254). – Kultura i civilizacija (255–268). – Zvanična i nezvanična kultura (269–283). – Kulturni determinizam, etnocentrizam, relativizam i multikulturalizam (285–298). – Simboli – zaboravljena značenja (299–306). – Veličine duha – vrednosti i norme (307–332). – Funkcija mita u politici (333–354). – Magija i religija (355–366). – Religija i nauka (367–378). – Masovna kultura (379–398). – Javna glasila – poželjne i stvarne funkcije (399–413). – Sudbina jezika u političkom društvu ili govor mržnje (415–422). – Intelektualci i inteligencija (423–437). – Dijalog kultura i kultura dijaloga. Neke prepreke razumevanju (439–460). – Društveni karakter i kulturni obrazac (461–476). – Misliti za kraj i oproštaj (477–494). – *Knjige bez kojih ne bi bilo ove knjige*. – *Indeks*.

2017.

37. **Peskatarët e shpitrave njerëzorë.** *Ideja e manipulimit dhe manipulimi i ideve*. Perk. Skënder Latifi. – Shkup; Prishtine; Tiranë, Logos-A, 2017; str. 371; 21 cm.

*Prevod dela: *Ideja manipulacije i manipulacija idejama*.

2018.

38. **Metodologija. Kritika nauke.** – Podgorica, Univerzitet Donja Gorica, Fakultet umjetnosti, 2018; str. 390; 24 cm

Biblioteka Diafora.

*Sadržaj: Predgovor crnogorskom izdanju. – Predgovor – raspodela značenja. – *Struktura nauke* (25–253): *Pretpostavke nauke*. Logika ne trpi nered. *Pojmovi*. Svakoj stvari dati ime. *Hipoteze*. Život kao traganje. *Naučni zakoni*. Viseći mostovi nad prazninom. *Teorije*. Logični snovi o svetu. *Predmet nauke*. Opustošen život. *Metode*. Izmeriti svoja krila. *Norme nauke*. Visoka škola za izabrane duhove. *Zadatak nauke*. Nikad dovršen san. *Smisao nauke*. Priča o zadnjoj nadi. – *Nauke o nauci ili nauka kao predmet ogovaranja* (255–369): *Filozofija nauke*. Neizrečene pretpostavke znanja. *Sociologija nauke*. Nauka kao socijalni sistem. *Psihologija nauke*. Osamljen na svojoj visini. *Istorija nauke*. Teren za izbjrljivo sećanje. *Logika nauke*. I laž je logična. *Sociologija saznanja*. Društveno uslovljeno mišljenje. *Nauka i zdrav razum*. Pukotina u običnom. – *Odabrana literatura*.

2019.

39. **Sjaj odlomka. Prilozi otvorenoj antropologiji.** – Podgorica, Univerzitet Donja Gorica, Fakultet umjetnosti, 2019; str. 317; 23 cm

Biblioteka Diafora.

*Sadržaj: Pre svega ovo. – Uvod. – *Priroda ljudske prirode* (49–170): Čovek, taj neznamac. Metoda otvorene antropologije. Značaj i značenje otvorene antropologije. – U potrazi za sličnostima. Traganja za sličnostima II. Antropologija religije i sociologija religije. Nedovršeni razgovor. Prezir prema naučnom uopštavanju.

– *Razgovori o čoveku* (171–251): Fizička ili biološka antropologija. – Religijska (reološka, teocentrična, biblijska, hrišćanska) antropologija. Filozofska antropologija. Kulturna antropologija. – Socijalna antropologija. – Sabiranje plodova. – *Mit, san i kultura* (253–307): Mit i kultura. Mit i san. Kultura reda i nered u kulturi. – *Literatura*.

2020.

40. **Sećanje i zaboravljanje.** *Lično i zvanično.* – Podgorica, Univerzitet Donja Gorica, Fakultet umjetnosti, 2020; str. 357; 23 cm
Biblioteka Diafora.

*Sadržaj: Seti se! – Lično sećanje – prvo pismo sebi. – Lični zaborav – drugo pismo sebi. – Zvanično pamćenje – treće pismo sebi. – Zvanični zaborav – četvrto pismo sebi. – Pomama i poplava sećanja – peto pismo sebi. – Kultura sećanja i podsećanja – zanimljivi ali nepouzdani svedoci. – Sažimam – zaključujem – ponavljam. – Šesto pismo vama ili tišina istine. – *Prilog*: Slučaj – nepredviđeni gost.

2021.

41. **Metode i pismo.** – Podgorica, Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, 2021; str. 452; 24 cm
Biblioteka Društvena misao.

*Sadržaj: Predgovor. – *Kritika sociološke metode*. Uvod u metodologiju društvenih nauka (11–379): Predgovor. – Uvod. – I. *Deo. Pojam i predmet metodologije* (25–42). – II. *Deo. Teškoće ispitivanja društvenih pojava* (43–99): Društvene pojave – složene i promenjive. – Istorija (tradicija) kao osobena dimenzija društvenog života. – Teleološka priroda društvenih pojava. – Istina, interesi i vrednosti. – Neke teškoće merenja i eksperimentisanja u društvenim naukama. – Predviđanje u prirodnim i društvenim naukama. – III. *Deo. Osnovni pojmovi* (101–182): Sociološki determinizam. – Sociološki zakon. – Predmet sociologije. – Teorija i njene funkcije u istraživanju. – Hipoteza i njene funkcije u istraživanju. – Društvena uzročnost. – Korelacija. – IV. *Deo. Različita shvatanja sociološkog metoda* (183–248): Pozitivističko shvatanje. – Marksističko shvatanje. – Funkcionalističko shvatanje. – Strukturalističko shvatanje. – „Razumevanje“ i „Idealni tip“. – V. *Deo. Istraživačke metode (tehnike)* (249–379): Posmatranje. Intervju. Anketa. Istoriografska metoda. Analiza sadržaja. Eksperiment. Upporedna metoda. Sociometrijski metod. Skaliranje. Osnovne statističke metode – logičke osnove. – *Akademsko pisanje* (381): Akademsko pisanje. Neakademsko pisanje. Uputstvo za izradu akademskih radova. – Faze istraživačkog procesa.

II STUDIJE. ČLANCI. POGLAVLJA U POSEBNIM IZDANJIMA. PREDGOVORI I POGOVORI. INTERVJUI. PRIKAZI

1960.

42. Georges Friedemann: *Razmravljeni rad*, Zagreb, 1959. – *Student*, Beograd, 24/1960, (15. 2), 4.

*Prikaz.

43. Antonio Gramši: *Izabrana dela*, Beograd, 1959. – *Student*, Beograd, 24/1960, (1. 3), 6.

*Prikaz.

1961.

44. Izvodi iz diskusije na Bledskom savetovanju Udruženja za sociologiju. (Diskusiju obradio Đuro Šušnjić) [=Excerpts from the Discussion at the Consultation of the Yugoslav Sociological Society, held at Bled]. – *Sociologija*, Beograd, 3/1961, 2, 35–45.

*Izlaganje druga Borisa Zihlerla str. 41–45.

45. „Kongres radničkih savjeta Jugoslavije, 25–27. jun 1957“. Redaktori Ašer Deleon i Ljuba Mijatović, Beograd, IP „Rad“, 1957. – *Sociologija*, Beograd, 3/1961, 1, 153–161.

*Prikaz.

46. Neki rezultati analize sadržaja dnevnog lista „Borba“. – *Sociologija*, 3/1961, 1, 110–119.

*Izvod iz ovećeg rada.

1963.

47. Predmet sociologije – specifično sociološko gledište [=Subject of Sociology – a Specifically Sociological Point of View]. – *Sociologija*, Beograd, 5/1963, 3-4, 73–82.

48. Radničko samoupravljanje – problemi, razvitak, ocene. – *Sociologija*, Beograd, 5/1963, 1-2, 105–126.

1964.

49. Sumnje i poricanja zakonitosti u društvenim naukama. – *Sociološki pregleđ*, Beograd, 1964, 1, 3.27.

*Sadržaj: a) Dinamički karakter društvenih pojava – nestalnost veza. b) Složene pojave – složeni zakoni. c) Principijelna netačnost merenja. d) Istorija – nova dimenzija društvenog determinizma. e) Teleološko objašnjenje nasuprot uzročnom

(teleologija – bitno svojstvo društvenog determinizma). f) Dva osnovna tipa društvenih procesa. g) Teškoće predviđanja i usmeravanja. h) Otkriće zakona i klasni interesi. i) Uplitanje vrednosnih sudova – nema etičke neutralnosti.

50. Druga godina rada „Korčulanske ljetnje škole“. – *Sociološki pregled*, Beograd, 1964, 2-3, 137–145.

*Na temu *Smisao i perspektive socijalizma*. Popis osnovnih referata i pregled osnovnih problema: Da li je moguć socijalizam u nerazvijenim zemljama? Može li se govoriti o socijalizmu u industrijski razvijenim zemljama? Socijalizam i alijenacija. Socijalizam i kultura: a) Položaj inteligencije. b) Kritika u socijalizmu. c) Filozofija i politika u socijalizmu. d) Socijalizam i masovna kultura. e) Socijalizam i etika. Teorija društvenog sukoba. Socijalizam i komunizam, čovek i ideal. Umesto zaključka.

51. Uzročno objašnjenje u sociologiji [=Causal Explanation in Sociology]. – *Sociologija*, Beograd, 6/1964, 1-2, 69–84.

52. Budućnost nije zagantovana. – *Odjek*, Sarajevo, 17/1964, (15. 11), 22.
*O planiranju društvenog razvoja.

1965.

53. Društveni zakoni kao zakoni verovatnoće [=Social Laws as Probability Laws]. – *Sociologija*, Beograd, 7/1965, 1, 133–136.

54. Savetovanje o problemima empirijskih istraživanja u društvenim naukama. – *Sociološki pregled*, Beograd, 1965, 1, 91–96.

*Sadržaj: 1. Društveni značaj empirijskih istraživanja. 2. Odnos teorije i empirije – teorijska zasnovanost empirijskih istraživanja. 3. Kompleksno istraživanje – potreba za interdisciplinarnom saradnjom. 4. Elementi društvene kritike u našim istraživanjima – problem objektivnosti. 5. Metodološka korektnost i raznovrsnost empirijskih istraživanja. 6. Problem organizacije i finansiranja empirijskih istraživanja. Osvrt na savetovanje koje je održano u Ohridu od 5. do 9. maja 1965. godine.

55. Praxis, br. 2, 1964. – *Sociološki pregled*, Beograd, 1965, 1, 109–114.
*Prikaz.

56. Rudi Supek – „Sociologija“ (udžbenik za gimnazije), Školska knjiga, Zagreb, 1964. – *Sociologija*, Beograd, 7/1965, 1, 170–173.
*Prikaz.

1967.

57. Da li je nauka sama sebi sudija? – *Gledišta*, Beograd, 8/1967, 11, 1541–1550.

*Sadržaj: Materijalni položaj nauke i naučnika – premalo za živeti i previše za umreti. Dok stari poumiru mladi će uspeli da ostare – malo brige o naučnom podmlatku. Neorganizovanost naučnih organizacija. Pragmatiski stav prema nauci – istinito je ono što je nekorisno.

58. Mit o vrednosno neutralnoj sociologiji. – *Gledišta*, Beograd, 8/1967, 4, 489–505.
59. Sociologija i predviđanje [=Sociology and Anticipation]. – *Sociologija*, Beograd, 9/1967, 3-4, 127–139.
60. Sve je propaganda što nije dijalog. – *Odjek*, Sarajevo, 20/1967, (1. 2), 3.
61. Intimni odnos bez intimnosti. – *Odjek*, Sarajevo, 20/1967, (15. 2), 4.
62. Funkcionalizam i marksizam. – *Sociologija*, Beograd, 9/1967, 3-4, 167–195.
* Učešće u diskusiji, str. 188–191.
63. Есад Ћимић: *Социјалистичко груштво и религија*, Сарајево, 1966. – *Политика*, Београд, 64/1967, 19186, Култура – уметност – наука, XI, 508.
* Приказ.

1968.

64. Međunarodna naučna konferencija „Dinamika društvene strukture socijalističkog društva i problemi humanizma“. – *Praxis*, Zagreb, 5/1968, 1-2, 201–207.
* Sadržaj: a) Opšti problemi društvenih promena u socijalizmu. b) Socijalizam i humanizam. c) Problemi posebnih društvenih slojeva. d) Istraživanja društvene strukture socijalističkih zemalja.
Prikaz konferencije održane u Herceg Novom od 25. do 28. 9. 1967. godine.
65. Neke sociopsihološke posledice vertikalne pokretljivosti. – *Sociologija*, Beograd, 9/1968, 2, 185–200.
66. Mihailo Popović: *Problemi društvene strukture*, Kultura, Beograd, 1967. – *Gledišta*, Beograd, 9/1968, 3, 481–486.
* Prikaz.
67. Nauka i religija. Funkcionalni pristup religiji [=A Science and Religion. A functional Approach to Religion]. – *Sociološki pregled*, Beograd, 3/1968, 3, 145–161.
* Sadržaj: Integrativna funkcija religije. Dezintegrativna funkcija religije. Religija i političke institucije. „Ja živim u društvu, ali umirem sam“.
68. Neznanje u akciji. – *Književne novine*, Beograd, 20/1968, 328 (25. 5), 6. i 12.
* Polemika sa stavovima Oskara Daviča u članku objavljenom u listu *Komunist*, Beograd, 1968.
Datovano: U Beogradu, 9. maja 1968.
69. Otpori kritičkom mišljenju. – *Književne novine*, Beograd, 20/1968, 322 (2. 3), 9.
* Članak na koji je reagovao Oskar Davičo o listu *Komunist* 4.4, 28. 4. i 25. 4. 1968. godine.

1969.

70. Filozofija i etika u izdavačkoj praksi. – *Gledišta*, Beograd, 10/1969, 1, 87–95.
* Polemika sa stavovima Radoslava Đokića u članku „Suvi racionalizam Đure Šušnjića“, *Gledišta*, 1/1969.
71. Čovek bez alternative. – *Gledišta*, Beograd, 10/1969, 2, 274–283.
* Osvrt na delo Herberta Marksuzea: *Čovjek jedne dimenzije*, Veselin Maleša, Sarajevo, 1968.
72. Sakaiteki jooshoidoo no sakai shinritekikeka nicuite – Shakaigaku hyoron, vol. 20, No 20, October, 1969.
* Transkripcija sa japanskog pisma na latinicu.

1970.

73. Ideje manipulacije i manipulacija idejama. – *Praxis*, Zagreb, 7/1970, 1-2, 191–196.
74. The Idea of manipulation and manipulations of Ideas. – *Praxis*, ed. international, Zagreb, 6/1970, 1-2, pp. 150–156.
75. Nauka i društvene institucije. – *Kamov*, Zagreb, 19/1970, 3, 6–8.
76. Идејата за манипулације и манипулација со идеите. Прев. Н. Ш. – *Поллегу*, Скопје, 7/1970, 3, 223–312.
77. Ideja manipulacije i manipulacije idejama. – *Gledišta*, Beograd, 11/1970, 1, 57–71.
* Sadržaj: Teorijske pretpostavke manipulacije. Definicija manipulacije. Ideje za teoriju manipulacije. Manipulator ili odašiljalac poruke. Masa ili primalac poruke. Neke osobine poruke. Socijalno-psihološki uslovi pogodni za manipulaciju. Tehničke prednosti poruke – osobine medija. Posledice koje izaziva poruka. – ciljevi manipulacije. Ima li nade za spas?
Poglavlje iz knjige *Otpori kritičkom mišljenju*.
78. Nauka i religija. Granice nauke u kritici religije [=Science and Religion. The Limitations of Science in Criticism of Religion]. – *Sociološki pregled*, Beograd, 4/1970, 1, 21–33.
* Poglavlje iz autorove knjige *Otpori kritičkom mišljenju* (str. 152–159).
79. Zbornik radova 1960–1970. (Institut za društveno upravljanje, Zagreb) [=Anthology of Works 1960–1970]. – *Sociološki pregled*, Beograd, 4/1970, 2-3, 369–374.
* Sadržaj: Pretpostavke. Teorijska shvatanja samoupravljanja – neposredni stavovi. Samoupravljanje – revolucija u organizovanju rada. Samoupravljanje u oblastima vanmaterijalne proizvodnje. Samoupravljanje u osnovnoj društveno-političkoj zajednici (komuni). Svojstva informacije u samoupravljanju.
Prikaz.

1971.

80. Idejni i ideološki sukobi [=Conflict of Ideas and Ideological Conflicts]. – *Sociološki pregled*, Beograd, 5/1971, 2, 161–166.
81. Moć i nemoć nauke u kritici religije [=The Strength and Weakness of Science in the Criticism of Religion]. – *Kultura*, Beograd, 1971, 13–14, 59–72.
*Poglavlje iz autorove knjige *Otpori kritičkom mišljenju* (str. 152–159).
82. Stvarna uloga ideja u istoriji. – *Naše teme*, Zagreb, 15/1971, 4, 635–652.
83. Društveni uslovi i kulturno stvaralaštvo. – *Encyklopaedia moderna*, Zagreb, 6/1971, 6, 17–20.

1972.

84. Идеје и интелектуалци. – *Књижевна реч*, Београд, 10/1972, 1, 1. и 7.
85. Idejni i ideološki sukobi. – VI. *Naučno savetovanje „Društveni konflikti i socijalistički razvoj Jugoslavije“*, III deo, 1972, 101–107.
86. Opasno je biti marksista. – *Savremenik*, Beograd, 18/1972, 35/5, 400–403.

1973.

87. Diskusija o referatu Dragoljuba Mićunovića. – *Filozofija*, Beograd, 17/1973, 1-2, 18–43.
*Na temu „Filozofija i istorija“.
Učesnik prof. dr Đuro Šušnjić.
88. „Funkcija istorijske svesti“. – *Treći program Radio Beograda*, 4/1972, 2, 188–314.
*Učešće u diskusiji.
89. Ideje i život. – *Odjek*, Sarajevo, 26/1973, 23, 9; 24, 14–15.
*Esej nagrađen prvom nagradom na konkursu *Odjeka*.
90. Strukturalizam i marksizam. – [U]: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu*, Niš, 1973, 1, 57–71.
91. Nauka kao sistem. – *Encyklopaedia moderna*, Zagreb, 8/1973, 25, 18–13.

1974.

92. Ideje u akciji. – *Umjetnost i dijete*, Zagreb, 5/1974, 28, 70–71.
93. Идеје и време. – *Књижевна реч*, Београд, 3/1974, 25.
94. Ideje i vreme. – [U]: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Nišu*, Niš, 1974, II, 79–87.

95. O pretpostavkama sociologije nauke. – *Gledišta*, Beograd, 1974, 11–12, 1083–1094.

*Sadržaj: Osnovne teorijske pretpostavke sociologije nauke, Odnos sociologije nauke prema nekim srednjim disciplinama. Zaključak.

96. Razvoj nauke i kriza školskog sistema. – *Traženja*, 5/1974, 8, 7–20.

1975.

97. Istorija nauke i sociologija nauke [=The History of Science and the Sociology Science]. – *Sociologija*, Beograd, 17/1975, 4, 627–638.

*Sadržaj: Kako je moguća istorija nauke? Susreti dveju nauka. Od racionalnosti pojedinca prema racionalnosti organizacije.

98. Otkrića u nauci i naučne revolucije [=Inventions in Science and Scientific Revolutions]. – *Sociološki pregled*, Beograd, 9/1971, 2-3, 25–35.

*Sadržaj: Razlika između otkrića i revolucije. Mladi i stari u nauci. Za i protiv logike otkrića. Spor oko prevođenja otkrića.

99. Društvena i umetnička stvarnost. (Mogućnosti i granice sociologije umetnosti). – *Naše teme*, Zagreb, 19/1975, 2, 267–286.

100. Otuđenje. – [U]: *Politička enciklopedija*, Beograd, Savremena administracija, 1975, str. 697–698.

1976.

100a. Seikacu ni okeru kannen no yakuwari – Gandai to šiso, No 26, 12/1976, str. 151–161.

*Transkripcija sa japanskog pisma na latinicu.

1977.

101. Integrativna funkcija ideja. – *Sociologija*, Beograd, 19/1977, 4, 621–639.

102. Teritorijalno politički sistemi. „Prilozi izučavanju društvenog sistema“, Zagreb, 1975. – *Sociologija*, Beograd, 19/1977, 2-3, 495–499.

*Prikaz.

103. Goreči jezik manipulacije. Je danes res nevarno biti marksist? Poslovenil Andrej Fištravec. – *Katedra*, 18/1977/78, 14-15, 4–5.

1978.

104. Ideje i vreme. – *Naše teme*, Zagreb, 32/1978, 6, 1266–1291.

105. Plameni jezik manipulacije. – *Student*, Beograd, 1978, 10 (12. 4).

*Intervju saradniku lista.

105a. Nasilje sa smeškom – *Oko*, Zagreb, 1978, 26 (veljača), str. 9.

* Intervju Zoranu Sekuliću.

1979.

106. Ideas and Life. – [In]: *Praxis*, Yugoslav Essays in the Philosophy and Methodology of the Social Sciences, Boston Studies in the Philosophy of Science vol. XXXVI, edited by Robert S. Cohen and Marx W. Wartofsky, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht: Holland/Boston: U.S.A., London: England.

107. Religija i znanost. – [U]: *Religija i ateizam u samoupravnom socijalističkom društvu*, Zagreb, Centar za društvena istraživanja Sveučilišta, 1979, str. 1–139.

1980.

108. Predviđanje, red i igra. – *Umjetnost i dijete*, Zagreb, 12/1980, 69, 20–24.

109. Religija i inteligencija. – [U]: *Neke odrednice religijskog fenomena*, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta, 1980, str. 1–76.

Studije i izvještaji.

Religijski fenomen u svijetu, 5.

110. Religija i inteligencija. – [U]: *Religija i ateizam u samoupravnom socijalističkom društvu*. Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta, 1980.

111. Ideje kao sredstvo vladanja masama. – *Savremenost*, Novi Sad, 10/1980, 3, 142–165.

1981.

112. Šta je religija? – *Gledišta*, Beograd, 11/1981, 1-2, 93–103.

* Sadržaj: Različite razine – različita pitanja. Radna definicija religije.

113. Ko sam ja, zapravo? (Kriza identiteta). – *Ideje*, Beograd, 12/1981, 5, 53–72.

114. Šanse religijske obnove. – [U]: *Religijski fenomen u svijetu*, VI, Zagreb, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta, 1981, str. 1–124.

1982.

115. Ideje i intelektualci. – *Ideje*, Beograd, 13/1982, 3-4, 19–46.

116. Nauka kao sistem. – *Argumenti*, Rijeka, 1982, 3-4, 64–88.

1983.

117. Интелектуалац данас. – *Књижевна реч*, Београд, 11/1983, (лето), стр. 20–21.

*Интервју сараднику листа Зорану Секулићу.

117a. Intelektualci stvaraju ideje, ali ih ne ostvaruju – *Književne novine*, Београд, 667/1983, стр. 32–33.

*Интервју Вуку Драškovićу.

1984.

118. Znati i verovati. (Razgovor Branke Trivić sa dr Đurom Šušnjićem). – *Gledišta*, Београд, 25/1984, 1-2, 93–102.

119. [Devedeset pet] 95 teza o odnosu religije i nauke [=Religion and Science – 95 Theses]. – *Kultura*, Београд, 1984, 65–67, 239–264.

1986.

120. Govor ili razgovor – pitanje je sad. – *Gledišta*, Београд, 27/1986, 3-4, 3–30.

1987.

121. A tudomány és a vallás viszonya. Ford. László Gari. – *Létűnk*, Нови Сад, 17/1987, 5, 660–670.

122. Filozofsko-racionalistički pristup religiji. – *Kulturni radnik*, Загреб, 40/1987, 3, 142–179.

123. Katarina Prpić: „Marginalne grupe u znanosti“, Загреб, 1987. – *Kulturni radnik*, Загреб, 40/1987, 4, 162–167.

*Приказ.

124. Odnos nauke i religije. – *Revija za sociologiju*, Загреб, 17/1987, 1-2, 3–10.

1988.

125. Jednostrano tačne teorije [=Partly correct Theories]. – *Sociologija*, Београд, 30/1988, 2-3, 225–243.

*Садржај: Теорије о пореклу. Теорије о развоју. Теорије о функцији. Теорије о облику. Теорије о суштини (истини). Теорије о значењу. Теорије о вредности. Изломљено теоријско око. Уврштено у књигама: *Religija II*, стр. 187–192; *Znati verovati*, стр. 81–86.

1989.

126. Esad Ćimić: *Ateizam kao povijesni humanizam*, Загреб, 1988. – *Kulturni radnik*, 42/1989, 1, 119–124.

*Приказ.

127. Nikola Dugandžija: Kriza i religija. – *Revija za sociologiju*, Zagreb, 20/1989, suplement 1-2, str. 234–235.

1990.

128. Otvoreno i prikriveno nasilje. – [Predgovor u]: Dragan Koković: *Doba nasilja i sport*, Novi Sad, OKO, Sports World, 1990, str. 7–15.

1991.

129. Pogovor. – [U]: Nikola Dugandžija: *Starost i religija*. Zagreb, Školske novine, 1991, str. 97–98.

130. Nauka kao sistem. – [U]: *Prirodne nauke danas*. Filozofsko-sociološki i metodološki problemi. Priredili Milan T. Antić, Dragoljub B. Đorđević i Katica R. Stevanović-Hendrik. Niš, Izdavačka jedinica Univerziteta, 1991, str. 21–47.

1992.

131. Oblici postojanja religije. – *Sociologija*, Beograd, 34/1992, 2, 187–191.

132. Милка Ољача: *Самообразовање и саморазвој ограслих*, Нови Сад, 1992. – *Насџава и васџиџање*, 42/1992, 3-4, 247–252.

*Приказ.

1993.

133. Предговор. – [У]: Ненад Станковић, вајар: *Госџоге!* Изреке и поуке о умјетности и живљењу вајара Ненада Луке Станковића, Београд, 1993, стр. 5–6.

134. Дијалог. – [У]: *Енциклопедија политичке културе*. Београд, Савремена администрација 1993, стр. 233–239.

135. Идеологија. – [У]: *Енциклопедија политичке културе*. Београд, Савремена администрација 1993, стр. 373–381.

136. Индоктринација. – [У]: *Енциклопедија политичке културе*. Београд, Савремена администрација 1993, стр. 399–405.

137. Интелектуалци. – [У]: *Енциклопедија политичке културе*. Београд, Савремена администрација 1993, стр. 416–428.

138. Теорија. – [У]: *Енциклопедија политичке културе*. Београд, Савремена администрација 1993, стр. 1170–1179.

139. Толеранција. – [У]: *Енциклопедија политичке културе*. Београд, Савремена администрација 1993, стр. 1184–1195.

140. Utopija. – [U]: *Enciklopedija političke kulture*. Beograd, Savremena administracija 1993, 1224–1235.

140a. Izvan svakog nasilja – *Politika*, Beograd, 34, 20.11.1993, str. 15.

1994.

141. Предговор, [у]: др Драган Коковић, *Социологија образовања*. Друштво и едукацијски изазов. Нови Сад, Матица српска, 1994, стр. 7–15.

142. Дијалог као метода мишљења и начина живљења. – [У]: *Религија и душевни животи човека*. Зборник радова, Нови Сад, Филозофски факултет, Институт за филозофију и социологију, 1994, 2, 163–172.

1995.

143. Хришћанске вредности и норме. – [У]: *Моралност и друшћивена криза*. Уредник Стеван Крњајић. Београд, Институт за педагошка истраживања, 1995, стр. 348–355.

144. Владета Јеротић: *Вера и нација*, Београд, 1995. – *НИН*, Београд, 1995, 2328 (11. 8), 29.

*Приказ.

145. Јаков Јукић: *Будућност религије*. Свето у времену свјетовности, Сплит, 1991. – *Теолошки јоиледи*, Београд, 27/1995, 1-4, 207–208.

*Приказ.

146. Криза i одговори на њу. – [У]: *Interkulturalnost i tolerancija*. Међународни научни skup, одржан 22–24. маја 1995, Београд, приредио Боžидар Јакшић, стр. 265–271.

147. Pogovor. – [U]: Džefri B. Rasel: *Princ tame*. Prevela Milena Petrović-Radulović Beograd, PONT, 1995, str. 263–264.

148. Razgovor o našoj bedi. – [U]: *Ka jeziku mira*. Prilozi za Međunarodni naučni skup „Ka jeziku mira“, Beograd, 17–18. mart 1995, priredio Božidar Jakšić, Beograd, Forum za etničke odnose, str. 199–203.

*Uvršteno u knjigu: *Religija II*, Beograd, 1998, str. 393–402.

1996.

149. Bog [=God]. – *Sociološki pregled*, Beograd, 30/1996, 4, 415–421.

*Sadržaj: Ontološko značenje simbola. Gnoseološko značenje simbola. Aksiološko značenje simbola. Estetičko značenje simbola. Sociološko značenje simbola. Psihološko značenje simbola.

150. Миша Јелић или духовна лепота православне уметности. – [У каталогу]: Миодраг Д. Јелић: *Ћушање као живописно поље*, Београд (1996), 2–3.
151. Владета Јеротић: *Вера и нација*, Београд, 1995. – *Српска полишичка мисао*, Београд, 1995. – Српска политичка мисао, Београд, 3/1996, 1-4, 324–330.
*Приказ.
152. Дијалог и толеранција. – *Српска полишичка мисао*, Београд, 3/1996, 1-4, 261–303.
*Учешће у дискусији.
153. Моћ и немоћ науке у критици религије. – *Gledišta*, Београд, 37/1996, 3-4, 31–39.
*Poglavlje iz knjige *Otpori kritičkom mišljenju* (str. 152–159).
154. Religija [=Religion]. – *Sociološki pregled*, Београд, 30/1996, 4, 423–428.
155. Živan Ristić: *O istraživanju, metodi i znanju*, Београд, 1994. – *Gledišta*, Београд, 37/1996, 1-2, 179–184.
*Prikaz.
156. Зорица Кубурић: *Религија, породица и млади*, Београд, 1996. – *Зборник Машице српске за друштвене науке*, Нови Сад, 1996, 100, 335–338.
*Приказ.
157. Džefri Bertone Rasel: *Princ tame*, Београд, 1995. – *Gledišta*, Београд, 37/1996, 3-4, 242–246.
*Prikaz.
- 1997.**
158. Recenzija, [U]: Brankica Čigoja: *Zelena čoja sna*. Pesme. Београд Čigoja štampa, 1997, str. 87–96.
2. izdanje 2003.
3. izdanje 2007.
159. Ekologija i religija. – [U]: *Ekologija i religija*. Zbornik. Priredio Vukašin Pavlović. Београд, Eko centar, 1997, str. 9–14.
*Uvršteno u knjigu *Religija II*, Београд, 1998, str. 307–319.
160. Религија и нерелигиозност. Теизам и атеизам. – *Градина*, Ниш, 32/1997, 9–10, 28–40.
*Уврштено у књигу: *Religija I.*, str. 111–125.
161. Станковић – вајар властитог облика. – *Ишака*, Београд, 1997, 1, 257.
*О Ненаду Станковићу.

1998.

162. Светица тишине, [У]: Радмила Ивковић: *Крлешка*. Песме. Београд, Чигоја штампа, 1998, стр. 9–15.
163. Večno vraćanje istog. Ratko Božović: „Nulta tačka“. – *Naša Borba*, Београд, 4/1998, 1220–1221 (13–14. 6), II–III.
*Приказ.

1999.

164. Pogovor. – [У]: Zoran Jovanović: *Na rubovima svesti*. (kulturološko-politički esej). Niš, Niški kulturni centar, 1999, str. 177–178.
165. Orvelijana. Utopija koju živimo. – [Predgovor u]: Džordž Orvel: 1984. Preveo Vlada Stoiljković, Београд, Чигоја Штампа, 1999, str. 5–19.
166. Моћ и немоћ науке у критици религије. – *Letopis Studeničke akademije*, Нови Сад, 1999, 2, 80.
*Поглавље из књиге *Otpori kritičkom mišljenju* (str. 152–159).
167. Kriza i odgovori na nju. – [У]: *Interkulturalnost i tolerancija*. Zbornik radova. Београд, Република; Земун, Библиотека XX век, 1999, str. 265–271.
168. Слободан Вукићевић: *Миш о науци и образовању*, Обод, Цетиње, 1998. – *Зборник Машице српске за друшћивене науке*, Нови Сад, 1999, 106–107, 256–258.
*Приказ.

2000.

169. Antropološki pristup religiji. – *Matica*, Cetinje, 1/2000, 1, 145–164.
170. Dela humanističkih nauka i problem njihovog vrednovanja [=Panel: Humanitarian Sciences – Works and Problem of their Evaluation]. – *Kultura*, Београд, 2000, 100, 97–143.
*Учеšће у дискусији на трибини под горњим насловом.
171. Домети Петог октобра. (Јовица Тркуља, уредник, *Биланс ѓромена*. Србија годину дана после). – *Нова српска ѓолишћичка мисао*, Београд, 7/2000, 3-4, 290–294.
*Приказ.
172. Vojislav Stanovčić: *Političke ideje i religija*, knj. 1-2, Београд, 1999. – *Sociologija*, Београд, 42/2000, 1, 149–152.
*Приказ.

173. Predgovor. – [U]: Miloš Bešić – Borislav Đukanović: *Bogovi i ljudi*. Religioznost u Crnoj Gori, Podgorica, CID, SoCEN, 2000, str. 5–9.
174. Obrazovanje i vaspitanje za dijalog i toleranciju. – [Predgovor u]: Dragan Koković: *Sociologija obrazovanja*. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Novi Sad, Filozofski fakultet, 2000, str. 9–16.
175. Зоран Видојевић: *Сїокој и ошїор*, Београд, 1999. – *Зборник Машице срїске за грушївене науке*, Нови Сад, 2000, 108, 275–276.
*Приказ.
176. Радован Биговић: *Црква и грушїво*, Београд, 2000. – *Зборник Машице срїске за грушївене науке*, Нови Сад, 2000, 109, 239–241.
*Приказ.
Штампано и као засебан отисак.

2001.

177. Антропологија српских ритуала. – *Књижевносї*, Београд, 56/2001, 107/1-2, 119–125.
178. Bojan Jovanović: *Tajna lapota* [=The Secret of „Lapot“]. Novi Sad – Beograd, 1999. – *Kultura*, Beograd, 2001, 101, 196–199.
*Prikaz.
179. Verski dijalog i tolerancija – drama razumevanja. – [U]: *Religije Balkana*. Susreti i prožimanja. Prired. Milan Vukomanović i Marinko Vučinić, Beograd, BOŠ, 2001, str. 17–35.
180. Значај и значење дијалога за васпитање и образовање. – *Учишїель*, Београд, 19/2001, 71–72(1-2), 42–47.
181. The meaning and significance of dialogue. – [In]: *Interreligijski dijalog kao vid pomirenja u Jugoistočnoj Evropi* [=Inter-Religious dialogue as a Way of Reconciliation in South Eastern Europe], Priredili Milan Vukomanović i Marinko Vučinić. Beograd, Beogradska otvorena škola, 2001, str. 13–21.

2002.

182. Svedočanstvo o besputnom vremenu. – [Pogovor u]: Jovica Trkulja: *Kroz bespuće*. Ogledi i hronike, 2. Beograd, Dosije, 2002, str. 239–246.
183. Смех кроз сузе или Најкраће приче о нашој беди. – [Поговор у]: Илија Марковић: *Ваше земље нема*, Нови Сад, Илијада, 2002, стр. 187–204.
*Уврштено у књигу: *Ogledi o skrivenoj strani stvari* (323–347).

184. Религија и наука. Збирка сувишних увреда. – [У]: *Наука, религија, груштво*. Београд, Богословски факултет СПЦ, 2002.
*Садржај: Питања за чуђење. Одговори. Вера заснована на сумњи. Закључак. Увршено у књигу: *Religija II*, Београд, 1998, стр. 259–272.
185. Three Reasons for Dialogue and Tolerance. Belgrade, Published by Federal Ministry of National Ethnic Communities, 2002, pp. 11–17.
186. Антропологија религије. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 72–73.
187. Атеизам у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 114.
188. Бог. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 210–212.
*Садржај: Онтолошко значење. Гносеолошко значење. Аксиолошко значење. Естетичко значење. Социолошко значење симбола. Психолошко значење.
189. Верске заједнице. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 356.
- 189а. Врата. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 402.
190. Вредности. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 409.
191. Време. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 410.
192. Екуменизам, социолошки. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 643–644.
- 192а. Елементи религије, у социологији. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 645.

193. Жена, у социологији. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 1: А–З. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 671–672.
194. Јасност. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 850.
195. Јединство. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 853.
- 195а. Крв, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1046.
196. Крст, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1059–1060.
197. Кућа. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1081.
198. Лутеранизам. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1131.
- 198а. Магија. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1141–1142.
199. Мистика, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1231–1232.
200. Мит. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1232–1233.
201. Морал и право. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1260.
202. Насиље. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1286.

203. Ненасилје. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1303.
204. Норме. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1347.
205. Оснивачи религија. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 2: И–О. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1385.
206. Пантеизам. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1422.
207. Политеизам, онтолошки. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1511.
208. Преобраћање, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1565.
- 208а. Прозелитизам. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1565.
209. Религија, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1617–1619.
210. Сазнање, религиозно. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1666.
211. Сакрализација. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1667.
212. Секта. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1725–1726.
213. Секташтво. – [У]: *Енциклопедија православаља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1726.

214. Секуларизација, у социологији. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1726–1727.
215. Символ. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1739–1740.
216. Социологија религије. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1796.
217. Схоластик. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1886.
218. Табу. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1887–1888.
219. Тело, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1897.
220. Толеранција. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1932.
221. Философија религије. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 1994–1995.
222. Ходочашће, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 2019.
223. Хришћанин, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 2031–2032.
- 223а. Хришћанство, у социологији религије. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 2035–2036.
- 223б. Чист морално. – [У]: *Енциклопедија ѓравославља*. Књига 3: П–Ш. Главни уредник Димитрије М. Калезић. Београд, Савремена администрација, 2002, стр. 2096.

2003.

224. Поговор. – [У]: Миленко Каран: *Чулно, чедно, чудно*. Психолошки огледи. Подгорица, Октоих, 2003, стр. 233–254.
225. Поговор. – [У]: Душан Војводић: *Грјеч*. Афоризми, Нови Сад – Невкош, 2003, атр. 96–105.
226. Интелектуалци и интелигенција. – [У]: *Интелектуалци у транзицији*. Zbornik radova sa okruglog stola pod gornjim naslovom, Kikinda, 19. i 20. septembra, 2002, Skupština opštine Kikinda, Narodna biblioteka „Jovan Popović“, 2003, str. 13–28.
*Sadržaj: Sporovi oko definicije. Smisao poziva – odbrana univerzalnih vrednosti. Značenje društvenopolitičke angažovanosti. Duhovni odgovori na društvene izazove. Jezik intelektualaca – kultura kritičkog mišljenja. Odnos prema moći i vlasti. Odnos prema pokretu i partiji. Socijalno poreklo intelektualaca. Odgovornost i autoritet. Antiintelektualizam. Budućnost intelektualaca. Inteligenција – „obrazovani dvojници“.
Uvršteno u knjigu *Teorije kulture* (423–437).
227. Nužni uslovi za duhovni rast. – [У]: *Religijski dijalog. Drama razumevanja*. Priredili Milan Vukomanović i Marinko Vučinić. Beograd BOŠ, 2003, str. 90–98.
228. Од свести до савести. Ђорђе Д. Сибиновић: *Закон и групи есеји*. Светови, Нови Сад, 2003. – *Злаћина трега*, Нови Сад, 3/2003, 23, 67–68.
*Приказ.
229. Čitanje i učitanje misli. Danas ljudi daju svoj pristanak na tuđi izbor. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13436 (10. 5), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.
230. Sudbina jezika u političkom društvu. Jezik je bojno polje za moć i vlast. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13450 (24. 5), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.
231. Gradnja kao ponavljanje božjeg čina. Hram ne čine zidovi već sveti poradak u nama. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13463 (7. 6), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.
232. Umjetnost ikonopisanja. Nijema propovjed. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13477 (21. 6.), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.
233. Duhovna pjesma. Moć svetih riječi. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13491 (5. 6), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.

234. Poslije svega. Uz knjigu Milenka Karana „Isključivo lično“. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13498 (12. 6), 38.
*U rubrici Kultura i društvo.
235. Muzika kao oblik vjere u spasenje. Otkrovenje veće od riječi i mudrosti. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13505 (19. 6), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.
236. Nužni uslovi za duhovni rast. Mudrost je više od učenosti. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13519 (2. 8), 31.
*U rubrici Kultura i društvo.
238. Obred kao stvaranje reda. Molitva ljudskim tijelom. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13583 (16. 8), 31.
*U rubrici Kultura i društvo.
239. Priroda kao persona. Uništenje sopstva. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13549 (30. 8), 31.
*U rubrici Kultura i društvo.
240. Opasne igre protiv prirode. Naše drugo ja. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13563 (13. 9), 31.
*U rubrici Kultura i društvo.
241. Živjeti u skladu s prirodom. Bića koja tvore svijet. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2002, 13577 (27. 9), 31.
*U rubrici Kultura i društvo.
242. Opšte istine i univerzalne vrijednosti. Slom velikih priča. – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13591 (11. 10), 31.
*U rubrici Kultura i društvo.
243. Značaj i značenje antropologije danas. Put do drugog. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2003, 13605 (25. 10), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.
244. Mit i zajednica. Prva povijest. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2003, 13619 (8. 11), 31.
*U rubrici Kultura i društvo.
245. Zablude o nama i drugima. Kuća od predrasuda. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2003, 13633 (22. 11), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.
246. Radost otkrivanja. Igra pitanja i odgovora. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2003, 13647 (6. 12), 35.
*U rubrici Kultura i društvo.

247. Vjerski dijalog i tolerancija. Drama razumijevanja. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2003, 13661 (20. 12), 31.

*U rubrici Kultura i društvo.

2004.

248. Metodika verske nastave profesora Zoriце Кубурић и Снежане Дачић, Предговор, [У]: Кубурић – Снежана Дачић: *Методика верске наставе*, Нови Сад, Центар за емпијска истраживања религије, 2004, стр. 7–8.

*Коаутор Драгољуб Б. Ђорђевић.

249. Religija i nauka [Religion and Science]. – *Religija i tolerancija*. Centar za empirijsko istraživanje religije, Beograd, 2004, 2, 7–15.

250. Granice tolerancije. – *Religija i tolerancija*, Beograd, 2004, 1, 7–16.

251. Dijalog između pripadnika različitih hrišćanskih vjeroispovijesti. Tumačenja istine. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13679 (10. 01), 35.

*U rubrici Kultura i društvo.

252. Dijalog između hrišćana i nehrišćana. Duhovni susret. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13693 (24. 01), 2004), 31.

*U rubrici Kultura i društvo.

253. Dijalog vjernika sa onima koji ne vjeruju. Dva odgovora na isti izazov. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13707 (7. 02), 26.

*U rubrici Kultura i društvo.

254. Intelektualci i inteligencija: kada je interes za istinu iznad svih drugih. Moje carstvo nije od ovoga svijeta. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13721 (21. 02), 26.

*U rubrici Kultura i društvo.

255. Duhovni odgovori na društvene izazove. Kraj velikih priča. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13735 (6. 3), 28.

*U rubrici Kultura i društvo.

256. Intelektualci i inteligencija: odnos prema moći vlasti. Na strani istine. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13749 (20. 3), 34.

*U rubrici Kultura i društvo.

257. Mudrost upravljanja ljudima i stvarima. Riječ uz knjigu Čedomira Čupića „Politika i zlo“, Čigoja štampa, Beograd. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13756 (27. 3), 32.

*U rubrici Kultura i društvo.

258. Intelektualci i njihov pogled na svijet. Avantura duha. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13763 (3. 4), 30.
*U rubrici Kultura i društvo.
259. Sokrat: neponovljivi svijet grčke mudrosti. Život za istinu. – *Pobjeda*, Podgorica, 60/2004, 13777 (17. 4), 26.
*U rubrici Kultura i društvo.
- 259a. Istina je poslednja zabluda nauke – *Narodne novine*, Niš, Vol. 60, 28. 9. 2004, str. 13.
*Intervju Dragoslavu Deviću.

2005.

260. Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja. – [U]: 21 priča o demokratiji. Urednik Daliborka Uljarević, Podgorica, Centar za demokratsko obrazovanje, 2005, str. 9–13.
261. Recenzija. – [U]: Mirko Blagojević: *Religija i crkva u transformacijama društva*. Sociološko-istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu, Beograd, Institut za filozofiju i društvenu teoriju; „Filip Višnjić“, 2005, str. 415.
262. *Dijalogom do mira*. Zbornik u čast dr Željku Mardešiću, Split, Franjevački institut za kulturu mira, 2005.
*Učešće u dijalogu.

2006.

263. Predgovor. – [U]: Slavka Gvozdrenović: *Metodika nastave sociologije*, Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2006, str. 7–12.
264. Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja. – *Religija i tolerancija*, Beograd, 2006, 5, 7–14.
265. Svet igre Ratka Božovića. – [Pogovor u]: Ratko Božović: *Ludost uma*. Beograd, Čigoja štampa, 2006, str. 411–418.
266. Metodika verske nastave. (Zorica Kuburić, Snežana Dačić: *Metodika verske nastave*, Novi Sad, 2004). – *Religija i tolerancija*, Novi Sad, 2006, 5, 121–125.
*Prikaz.
267. Čovek nemira, – predgovor [u]: Branko Sbutega: *Kurosavin nemir svijeta*. Treće izdanje, Beograd, Plavi jahač, 2006, str. 13–17.
4. izdanje 2007.
5. izdanje 2007.
6. izdanje 2009.

2007.

268. Verski dijalog i tolerancija – drama razumevanja. – [U]: *Muke sa svetim*. Pripredio Dragoljub B. Đorđević, Niš, Niški kulturni centar, 2007, str. 165–177.
269. Izvod iz recenzija. – [U]: Milan Stanivuković: *Rad u postsocijalizmu*. Između dehumanizacije i profita. Banja Luka, Litera, 2007, str. 9–10.
* Koautor Božo Milošević.
270. Родослов браће Лечића (Бериловац–Пирот), [У]: Јордан Ђ. Андрејевић, Драгољуб К. Андрејевић: *Родослов браће Лечића. Бериловац–Пирош*, Пирот, Музеј Понишавља, 2007, стр. 9–12.
* Предговор.
271. Религија и наука. – *Гласник Одјелјења грушшвених наука*, ЦАНУ, Подгорица, 2007, књ. 18, стр. 191–202.
* Штампано и као посебан отисак.
272. Predgovor. – [U]: Milan Stanivuković: *Rad u postsocijalizmu*. Između determinacije i profita, Banja Luka, Litera, 2007, str. 9–10.
273. Naučni zakon. – [U]: *Sociološki rečnik*. Urednici Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2007, str. 356–357.
274. Naučno objašnjenje. – [U]: *Sociološki rečnik*. Urednici Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2007, str. 357–358.
275. Naučne hipoteze. – [U]: *Sociološki rečnik*. Urednici Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2007, str. 353–354.
276. Razumevanje. – [U]: *Sociološki rečnik*. Urednici Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2007, str. 480–481.
277. Religija. – [U]: *Sociološki rečnik*. Urednici Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2007, str. 488–490.
278. Sociologija. – [U]: *Sociološki rečnik*. Urednici Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2007, str. 562–563.

279. Teorije. – [U]: *Sociološki rečnik*. Urednici Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2007, str. 615–616.

2008.

280. Od jednakosti prema raznolikosti ili od sličnosti prema razlikama. – *Religija i tolerancija*, Novi Sad, 6/2008, 9, 7–21.

* Proširena verzija saopštenja na naučnom skupu posvećenom akademiku Vladeti Jerotiću, Novi Sad, decembar 2005.

281. Dijalog i tolerancija [=Dialogue and Tolerance – meeting of Differences]. – *Kultura*, Beograd, 2008, 120, str. 19–34.

282. Introduction Ratko Bžovich's World of Play. – [In]: Ratko Božović: *Play. The foundation of culture*. Transl. From Serbian Katarina Tucakovic, Bloomington, Universe, 2008.

283. Obrazovanje i vaspitanje za dijalog i toleranciju. – [Predgovor u]: Dragan Koković: *Socijalna antropologija sa antropologijom obrazovanja*, Banja Luka, Nezavisni univerzitet, 2008, str. 9–15.

284. Pogovor. – [U]: Danijela Gavrilović: *Moral i religija u savremenom društvu*. Niš, Filozofski fakultet, 2008, str. 137–144.

285. Prenošenje religijskih vrednosti. (Zorica Kuburić: *Religija, porodica, mladi*, Novi Sad, 2007). – *Religija i tolerancija*, Novi Sad, 6/2008, 9, 141–145.

* Prikaz.

- 285a. Istinska demokratija je vladavina vrline – *Danas*, 4095, 15. 12. 2008, str. 6.

* Reč na dodeli nagrade „Vitez poziva“.

2009.

286. Mišljenje i pevanje. – Predgovor [U]: Zoran Vidojević: *Brod i nebo*, Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 7–24.

287. Obrazovanje i vaspitanje za dijalog i toleranciju. (Nužni uslovi za duhovni rast). – Pogovor [u]: Dragan Koković: *Društvo i obrazovni kapital*. Novi Sad, Mediterans publishing, 2009, str. 317–325.

288. Reč unapred ili o čemu peva Anamarija. – [U]: Anamarija Zakanj: *Pred rečju kao pred oltarom*, Pesme, Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 7–25.

2010.

289. Освета природе. – *Панонска зора*, 2010, 60–61, 54–55.

290. Otvoreno i prikriveno nasilje. – Predgovor [u]: Dragan Koković: *Društvo, nasilje i sport*. Novi Sad, Mediteran publishing, 2010, str. 15–25.
291. Pogovor. – [U]: Ratko R. Božović: *Izazovi kulture*, Sremski Karlovci – Novi Sad, Knjižarnica Zorana Stojanovića, 2010, str. 236–253.
292. Istine imaju heroje, interesi – robove. – [Pogovor u]: Čedomir Čupić: *Medijska etika i medijski linč*. Beograd, Čigoja štampa, 2010, str. 369–377.
293. Рецензија, [у]: Мира Јовановић: *Поезија живоџа*. Инђија, Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић“, 2010, стр. 9–11.
*Коаутор: Томислав Милошевић.
294. Reč povodom dodele nagrade „Vitez poziva“. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 237–242.

2011.

295. Ratko Nešković: *Renesansna filozofija*, Beograd, 2009. – *Anali Filološkog fakulteta u Beogradu*, Beograd, 2011, knj. 23, sv. 1, str. 65–68.
*Prikaz.
296. Predgovor. – [U] Šerbo Rastoder: *Buduća prošlost*. Uvod u istoriju sa osnovama istorije historiografije, Podgorica, CID; Nikšić, Filozofski fakultet, 2011, str. 11–32.

2012.

297. Intelektualci i inteligencija. – *Pravo & društvo*, Beograd, 2012, 2, 23–36.
*Sadržaj: Sporovi oko definicije. Smisao poziva – odbrana univerzalnih vrednosti. Značenje društvenopolitičke angažovanosti. Duhovni odgovori na društvene izazove. Jezik intelektualaca – kultura kritičkog mišljenja. Odnos prema moći i vlasti. Odnos prema pokretu i partiji. Socijalno poreklo intelektualaca. Odgovornost i autoritet. Antiintelektualizam. Budućnost intelektualaca. Inteligencija – „obrazovani dvojnici“.
Uvršteno u knjigu *Teorije kulture* (423–437).
298. Smeh kroz suze ili Najkraće priče o našoj bedi. – [Predgovor u]: Dušan Vojvodić: *Gara rufa*. Izabrani i novi aforizmi. Novi Sad, Orpheus, 2012, str. 7–47.
299. Hram kao božji stan. – *Religija i tolerancija*, Novi Sad, 10/2012, 17, 5–22.
*Sadržaj: Trostruko značenje: sveto, lepo i korisno. Prostor i oblici u njemu. Građevine u kulturi smrti. Induski hram – slika tela. Grčki hramovi – po meri boga i čoveka. Vizantijski hram – crkva kao ikona. Gotska crkva – građevinski oblik bez težine. Kad se sve sabere.
*Uvršteno u knjigu *Ogledi o skrivenoj strani stvari* (88–108) i knjigu *Drama razumevanja* (105–110).

300. Pogovor. – [U]: Bogoljub Šijaković: *O patnji i pamćenju*. Izabrani „antropološki“ eseji, Beograd, Čigoja štampa, 2012, str. 159–171.

2013.

301. Из архиве остарелог искуства. – *Теме*, Ниш, 34/2013, 4, 1091–1098.
*Изолагање на округлом столу поводом књиге *Изван ипре, на љуцу*.

302. Друштвени карактер и културни образац. – *Kultura*, Beograd, 2013, 140, 24–42.

*Uvršteno u knjige *Teorije kulture* (461–476) i *Drama razumevanja* (174–181).

303. Religija i ekologija. – [U]: *Ekologija, religija, etika*. 2013, str. 179–183.

304. Јавно гласило. Пожељне и стварне функције. – *Књижевност*, Београд, 68/2013, 1, 10–25.

*Uvršteno u knjigu *Teorije kulture* (399–413).

305. A Restless Man. – [In]: Branko Sbutega: *Kurosawa and his Restless World*, Beograd, Plavi jahač, prevela Nataša Marković, 2013, str. 15–42.

306. Svetozar Livada: *Stradanja i nadanja*. Грађанска страна рата. (Sombor, Garden print, 2013). – [U]: *Грађански рат у Хрватској, 1991–1995*. Зборник радова, 2013, str. 226–246.

307. Predgovor. – [U]: Svetozar Livada: *Stradanja i nadanja*. Грађанска страна рата. (Sombor, Garden print, 2013), str. 11–31.

2015.

308. Judaizam, хришћанство, ислам – pluralizam monoteizama. – *Religija i tolerancija*, Novi Sad, 13/2015, 24, 201/207.

309. Милован Витезовић – витез духа. – [Поговор у]: Милован Витезовић: *Вишешки кодекс*. Афоризми, Београд, Завод за уџбенике, 2015, стр. 315, 323.

310. Muke izbora i osećanje krivice i greha. – [U]: *Socijalni problemi krivice*, 2015, str. 7–12.

311. О роману „Целат“ Слободана Гавриловића. – [У]: *Целаш њог лујом*, Београд, 2015, стр. 9–16.

312. Stvaranje poezije kao rekonstrukcija sveta, vanvremenost, svestremenost, istovremenost, smislenost–besmislenost. – [Pogovor u]: Sanja Klisarić: *Epiziotomija razuma*, Istočno Novo Sarajevo, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2015, str. 113–115.

2016.

313. Kultura reda i nered u kulturi. – *Kultura*, Beograd, 2016, 153, 243–248.
*Povodom knjige Bojana Jovanovića *Antropologija zla*.
Uvršteno u knjigu *Sjaj odlomka. Prilozi otvorenoj antropologiji* (sr. 297–307).
314. Pet ključnih pitanja kulture. – *Humanističke studije*, 2016, 2, 9–18.
*Referat na međunarodnom naučnom skupu UDG „O humanizmu“, Bar, 27–29. maj 2016.
315. Mit i san. – [U]: *Aktuelnost Frojdove misli*. Zbornik radova. Urednici Žarko Trebješanin i Slobodan T. Marković. Beograd, Institut za evropske studije; Informatika AD, 2016, 177–185.
*Uvršteno u knjigu *Sjaj odlomka. Prilozi otvorenoj antropologiji* (str. 273–295).
316. O duhu otvorenosti. Dimenzije misaonog nasleđa Radomira Konstantinovića. – [U]: *O duhu otvorenosti*. Dimenzije misaonog nasleđa Radomira Konstantinovića. Zbornik radova. Urednik Aleksandra Đurić Bosnić. Subotica, Gradska biblioteka; Sarajevo, University Press, Magistat, 2016, str. 99–104.

2017.

317. Pogovor. – [U]: Milovan Vitezović: *Ispit kod profesora Miloša N. Đurića*. – Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 2017, str. 191–257.
318. Ratko – osobena pojava u našoj kulturi. – [U]: *Ideje i ideali Ratka Božovića*. Beograd, Fakultet političkih nauka, 2017, str. 10–57.
*Sadržaj: Ratko kao kritički mislilac. Ratko kao dete duhovnih igara. Ratko u potrazi za dokolicom. Ratko zaljubljenik u aforizam. Ratko kao učitelj. Ratko kao prijatelj. Ratko i kultura otpora. Za kraj i oproštaj.

2018.

319. Religija i religijska ideologija. – [U]: *Mir i pomirenje*. Zbornik radova, 2018, str. 11–16.

2019.

320. Recenzija. – [U]: Ilija Kajtez: *Smisao i trag*. Čovek razapet između tvrde Zemlje i hladnih Zvezda. (Filozofski eseji). Beograd, Dobrotoljublje, 2019, str. 547–560.

2020.

321. Predgovor. – [U]: Brankica Bojović: *Savremene studije kulture*, 1, Beograd, Štampar Makarije, 2020, str. 7–27.

2021.

322. Recenzija. – [U]: Ilija Kajtez: *Smisao i trag*. Čovek razapet između tvrde Zemlje i hladnih Zvezda. (Filozofski eseji). Drugo dopunjeno izdanje, Beograd, Dobrotoljublje, 2021, str. 565–578.
323. Uvodno slovo prof. dr Đura Šušnjića o dr Svetozaru Livadi. – [U]: Svetozar Livada: *Mali prilog iznimnom životnom profilu*. Beograd, Krajiški kulturni centar, 2021, str. 39–50.

III PREVODI

324. Svizi, Pol: Prilog kritici ekonomije. Preveo Đuro Šušnjić. – *Gledišta*, 11/1970, 5, 832–838.
*Iz *Monthly Review*, 1/1970.

IV LITERATURA O RADOVIMA ĐURA ŠUŠNJIĆA

1968.

325. ДАВИЧО, Оскар: Уместо дневника. Дигнути визире. – *Комунист*, Београд, 26/1968, 572 (4. 4), 30.
*Полемички осврт на неименовани чланак Ђура Шушњића.
326. ДАВИЧО, Оскар: Уместо дневника. Др Ђ. Шушњићев вид хуманистичке критике. – *Комунист*, Београд, 26/1968, 575 (25. 4), 30.
*Полемички осврт на чланак Ђура Шушњића „Отпори критичком мишљењу“ објављеном у *Књижевним новинама* бр. 322/1968.
327. ПРОНИЋ, Kasim: Теоријски смисао социологије. Ђуро Шушњић *Pojam zakona u sociologiji*, Београд, 967. – *Odjek*, Сарајево, 21/1968, 10, 8.
*Prikaz.
328. IKONOMOVA, Vera: Dr Đuro Šušnjić. *Pojam zakona u sociologiji*. – *Gledišta*, Београд, 9/1968, 12, 1763–1767.
*Prikaz knjige u izdanju Instituta društvenih nauka u Beogradu, 1967.

1969.

329. ĐOKIĆ, Radoslav: Suvi racionalizam Đure Šušnjića. – *Gledišta*, Beograd, 10/1969, 1, 96–106.
*Sadržaj: Odnos društva prema nauci i filozofiji. Filozofija iznad interesa i institucija. Obični ljudi i filozofi.

1972.

330. IVANOVIĆ, Stanoje: Mišljenje između kritike i otpora. Đuro Šušnjić: *Otpori kritičkom mišljenju*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1971 [=Opinion between Criticism and Resistance]. – *Kultura*, Beograd, 1972, 18, 210–219.
*Prikaz.
331. NEŠKOVIĆ, Ratko: Prilog sociologiji nauke. – *Gledišta*, Beograd, 1972, 5-6, 885–891.
*Prikaz knjige Đura Šušnjica *Otpori kritičkom mišljenju*, „Vuk Karadžić“, Beograd, 1971.
332. NOVAKOVIĆ, Staniša: Đuro Šušnjić, *Otpori kritičkom mišljenju*. Ideje za sociologiju ideja, Beograd, Vuk Karadžić, 1971. – *Filozofija*, Beograd, 16/1972, 4, 195–201.
*Prikaz.

1973.

333. VUJEVIĆ, Miroslav: Dr Đuro Šušnjić, *Kritika sociološke metode*, Niš, Gradina, 1974. – *Politička misao*, Zagreb, 10/1973, 4, 481/483.
*Prikaz.

1974.

334. BJELOBABA, A[nka]: Promašena kritika sociološkog metoda. (Dr Đuro Šušnjić: *Kritika sociološke metode*, Niš, Gradina, 1973 [=Đ. Šušnjić: Critic of Methodology of Sociology]). – *Sociološki pregled*, Beograd, 8/1974, 1, 183–186.
*Prikaz.
335. JOVANOVIĆ, Radiša: Đuro Šušnjić: „Kritika sociološke metode“, Niš, Gradina, 1973. – *Sociologija*, Beograd, 16/1974, 2, 342–345.
*Prikaz.
336. SEKULIĆ, Duško: Dr Đuro Šušnjić, *Kritika sociološke metode*, Niš, Gradina, 1974. – *Naše teme*, Zagreb, 18/1974, 6, 1149–1156.
*Prikaz.
337. TIMČENKO, Nikolaj: Đuro Šušnjić: Kritika sociološke metode (Gradina, Niš, 1973). – *Gledišta*, Beograd, 15, 1974, 5–6, 679–683.
*Prikaz.

338. ĆIMIĆ, Esad: Dr Đuro Šušnjić, Kritika sociološke metode, Niš, Gradina, 1974. – *Odjek*, Sarajevo, 5/1974, 3, 104–112.

*Prikaz.

339. ĆIMIĆ, Esad: Dr Đuro Šušnjić, Kritika sociološke metode, Niš, Gradina, 1974. – *Ideje*, Beograd, 5/1974, 3, 109–112.

*Prikaz.

1975.

340. УЛЕДОВ, А. К.: *Социологические законы*. – Москва, Мысль, 1975.

*Аутор посвећује читаво поглавље књизи проф. Ђура Шушњића *Појам закона у социологији*, Београд, 1967.

Није виђено.

1977.

341. ALEKSIĆ, Vojko: Đuro Šušnjić: „Ribari ljudskih duša”, Beograd, 1976.

– *Naučni podmladak*, 1977, 1-2, 151–154.

*Prikaz.

341a. BOŽOVIĆ, Ratko. Zagonetka zavodljive poruke – *Politika*, Beograd, 1. 9. 1977, str. 9.

*Prikaz knjige Đura Šušnjića *Ribari ljudskih duša*.

342. BROČIĆ, Manojlo: Manipulacija kao oblik postvarenja društvenih odnosa. Osvrt na knjigu Đure Đušnjića „Ribari ljudskih duša”. – *Theoria*, Beograd, 20/1977, 3-4, 165–168.

343. DRAKULIĆ, Slavenka: Đuro Šušnjić: „Ribari ljudskih duša”, Beograd, 1976. – *Pitanja*, Zagreb, 9/1977, 4-5, 112–113.

*Prikaz.

344. KLOPČIČ, Joco: Đuro Šušnjić: „Ribari ljudskih duša”, Beograd, 1976.

– *Teorija in praksa*, Ljubljana, 14/1977, 4, 435–437.

*Prikaz.

345. КУЛЕНОВИЋ-ГРУЈИЋ, Емина: Ђуро Шушњић: *Рибари људских душа*, Београд, 1976. – *Сиварање*, Титоград, 32/1977, 5, 818–820.

*Приказ.

346. MILANOVIĆ, Vladimir: Đuro Šušnjić: „Ribari ljudskih duša”, Beograd, 1976. – *Sociologija*, Beograd, 19/1977, 1, 215–219.

*Prikaz.

347. PETRIĆ, Silvija: Đuro Šušnjić: „Ribari ljudskih duša”, Beograd, 1976.

– [U]: *Zbornog Pravnog fakulteta u Splitu*, Split, XIV, 1977, 263–267.

*Prikaz.

348. ČUPIĆ, Čedomir: Đuro Šušnjić: *Ribari ljudskih duša*, Beograd, 1976.
– *Student*, Beograd, 41/1977 (11. 5), 14.
*Prikaz.

1981.

349. ČUPIĆ, Čedomir: Jezik paradoksalne misli. (Povodom knjige Đura Šušnjića „Cvetovi i tla“). – *Gledišta*, Beograd, 22/1981, 11–12, 177–186.
*Prikaz knjige u izdanju Mladosti, Beograd, 1982.

1982.

350. VEJNOVIĆ, Miloš: Đuro Šušnjić: *Cvetovi i tla*, Beograd, 1982. – *Psihologija*, Beograd, 15/1982, 4, 124–130.
*Prikaz.
351. GRLIĆ, Danko: Šušnjić, Đuro, filozofski i sociološki pisac (Rudopolje, 1934). – [U]: *Leksikon filozofa*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb, Naprijed, 1982, str. 407.

1983.

352. ALIĆ, Sead: Đuro Šušnjić: *Cvetovi i tla*, Beograd, 1982. – *Naše teme*, Zagreb, 27/1983, 4, 559–562.
*Prikaz.
353. ESEŠ, Slavko: Đuro Šušnjić: *Cvetovi i tla*, Beograd, 1982. – *Marulić*, Split, 16/1983, 3, 290–294.
*Prikaz.
354. JANŽIČ, Primož: Đuro Šušnjić: *Cvetovi i tla*, Beograd, 1982. – *Teorija in praksa*, Ljubljana, 20/1983, 11, 1577–1579.
*Prikaz.

1987.

355. SAFRANY, Ferenc: Đuro Šušnjić: *Ribari ljudskih duša*, Beograd, 1984.
– *Létünk*, Novi Sad, 17/1987, 5, 797–802.
*Prikaz.

1988.

356. VRCAN, Srđan: Dva pristupa istraživanju religije. Đuro Šušnjić: *Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma*, Esad Ćimić: *Marks i marksisti o religiji*. – *Gledišta*, Beograd, 29/1988, 9-10, 313–335.
*Prikaz.
357. JUKIĆ, Jakov: Đuro Šušnjić, *Znati i verovati*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost i Stvarnost, 1988. – *Ctkva u svijetu*, Zagreb, 23/1988, 2, 173–177.
*Prikaz.

358. RAZGOVOR o knjizi *Znati i verovati*, (Teorijske orijentacije u proučavanju religije i ateizma) Đure Šušnjića 5. 5. 1988 [To know and to believe]. – *Gledišta*, Beograd, 29/1988, 5-6, 153–213.

* Učesnici: Čedomir Čupić (153–154, 213), Vjekoslav Bajsić (171–174), Ratko Božović (16–171, 196–197), Irinej Bulović (163–167), Božo Rudež (160–163, 194–196), Josip Turčinović (174–176), Esad Čimić (154–160, 190–194, 197–198, 208–213), Draginir Pantić (176–184), Đuro Šušnjić (198–208, 209, 211–213), Jakov Jukić (184–190).

1989.

359. VOLF, Miroslav: Đuro Šušnjić, *Znati i verovati*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost i Stvarnost, 1988. – *Crkva u svijetu*, Zagreb, 24/1989, 4, 304–320.

*Prikaz.

360. VUKOREPA, Darko: Đuro Šušnjić, *Znati i verovati*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost i Stvarnost, 1988. – *Odjek*, Sarajevo, 42/1989, 2, 23–24.

*Prikaz.

361. RISTIĆ, Sanja: Đuro Šušnjić, *Znati i verovati*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost i Stvarnost, 1988. – *Sociologija*, Beograd, 31/1989, 4, 677–680.

*Prikaz.

362. SKLEDAR, Nikola: Đuro Šušnjić: Znati i verovati, Zagreb, Kršćanska sadašnjost i Stvarnost, 1988. – *Filozofska istraživanja*, Zagreb, 9/1989, 1, 323–235.

*Prikaz.

363. CVJETIČANIN, Marinko: Đuro Šušnjić, *Znati i verovati*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost i Stvarnost, 1988. – *Kulturni radnik*, Zagreb, 42/1989, 4, 157–166.

*Prikaz.

1990.

364. ЂОРЂЕВИЋ, Радомир: Ђуро Шушњић: *Знаџи и вероваџи*, Загреб, Кршћанска садашњост и Стварност, 1988. – *Марксистичка мисао*, Београд, 1990, 3-4, 359–362.

*Приказ.

- 364a. VUKOREPA, Darko, Stvarnost ispražnjena od istine – *Slobodna Dalmacija*, Split, 18. 2. 1990, str. 40.

*Osvrt na knjigu Đura Šušnjića *Otpori kritičkom mišljenju*.

1995.

365. БИГОВИЋ, Радован: Човек – биће дијалога. – *Теолошки ѿоѿлеги*, Београд, 27/1995, 1-4, 211–213.
*Излагање на трибини у Београду 21. 12. 1994. године о књизи Ђура Шушњића *Дијалој и ѿолеранција*.
366. ПАУНИЋ, Станислав М.: *Дијалој и ѿолеранција*. Искуство разлике Ђура Шушњића. – *Физичка кулѿура*, Београд, 49/1995, 1, 83–84.
*Приказ.

1996.

367. ДИЈАЛОГ и толеранција. – *Срѿска ѿолиѿичка мисао*, Београд, 3/1996, 1-4, 261–303.
*Дискусија поводом истоимене књиге Ђуре Шушњића. Учесници: Чедомир Чупић, Андреј Митровић, Јован Н. Стриковић, Радован Биговић, Ратко Божовић, Милан Подунавац, Михаило Марковић, Владета Јеротић, Амфилохије Радовић, Александар Бривиш и аутор.

1999.

368. VUKOMANOVIĆ, Milan: Katedrala znanja. (Ђуро Ђушњић, *Religija I*, II, Београд, Ћгоја штампа, 1998). – *Danas*, Београд, 1999 (20. 21. 2).
*Прештампано у зборнику: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Ђура Ђушњића, Београд, Ћгоја штампа, 2009, str. 149–154.

2000.

369. VUKOMANOVIĆ, Milan: Cathedral of Learning: Ђуро Ђушњић, *Religija*, Vols I–II. Ћгоја штампа, Београд, 1998. – *Facta Universitatis. Sciences. Philosophy and Sociology*, Niš, 2/2000, 7, 399–401.
*Приказ.
370. VUKADINOVIĆ, Srđan: Ђуро Ђушњић, *Metodologija*, Београд, 1999. – *Sociologija*, Београд, 42/2000, 4, 667–670.
*Приказ.
371. ЂОРЂЕВИЋ, Jelena: Ђуро Ђушњић: *Religija I* i II. Sinteza značenja i mogućnosti. [Religion I and II. Synthesis of Meanings and Possibilities]. – *Kultura*, Београд, 2000, 100, 201–208.
*Приказ.
372. ЈЕВТИЋ, Миролѿуб: Ђуро Шушњић: *Релиѿија*, I–II, Чигоја штампа, Београд, 1998. – *Социолошки ѿреѿег*, Београд, 34/2000, 1-2, 155–157.
*Приказ.

373. FLERE, Sergej: Đuro Šušnjić. *Religija*. Pojam. Struktura. Značenja. Teorije. Preplitanja. Susreti. Funkcije, knj. I-II, Beograd. – *Sociologija*, Beograd, 42/2000, 1, 144–146.

*Prikaz.

2001.

374. ЈАКОВЉЕВИЋ, Драган: О једном теоријски неуспелом и садржајно проблематичном виђењу толеранције. Научна критика књиге Ђуре Шушњића *Дијалог и толеранција*, Нови Сад, 1994. – *Социолошка препис*, Београд, 35/2001, 1–2, 149–161.

*Садржај: 1. Каква врста ствари је толеранција. 2. Садржинска карактеристична својства толеранције. 3. Још једном о природи толеранције. 4. Сневани и неиспуњени методолошки програм. 5. Од неукуса самохвалисања до клизања у правцу социјал-расизма.

2003.

375. JELUŠIĆ, Siniša: Tihi poziv na dijalog. (Đuro Šušnjić: *Sokrat, život za istinu*). – *Pobjeda*, Podgorica, 59/2003, 13526 (9. 8), 41.

*Prikaz.

2008.

- 375a. ZEČEVIĆ, Slobodan: Đuro Šušnjić: „*Nedovršen razgovor*“, Beograd, Čigoja štampa, 2008. – *Sociološka luča*, 2/2008, 2, 111–114.

*Prikaz.

376. БЛАГОЈЕВИЋ, Јелисавета: Ђуро Шушњић: *Дијалог и толеранција*, Београд. – *Историјски записи*, Подгорица, 81/2008, 1–4, 357–361.

*Пристава.

377. BOŽOVIĆ, Ratko: Nema prošlosti bez sećanja. – [U]: Đuro Šušnjić: *Nedovršen razgovor*. Oglеди из теорије историје. Београд, Чигоја штампа, 2008, стр. 275–276.

378. ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B.: Đuro Šušnjić. – [U]: Dragoljub B. Đorđević: *Uzornici i prijani*. Београд, Чигоја штампа, Београд, 2008, стр. 113–123.

379. КУБУРИЋ, Зорица: Моћ идентификације [=The Power of Indification]. – *Религија и толеранција*, Нови Сад, 6/2008, 10, 11–19.

*О Ђури Шушњићу.

380. ČUPIĆ, Čedomir: Značaj i značenje istorije nauke. – [U]: Đuro Šušnjić: *Nedovršen razgovor*. Oglеди из теорије историје. Београд, Чигоја штампа, 2008, стр. 277–278.

381. BAŠIĆ, Goran: O dijalogu i toleranciji. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 155–166.
* Sadržaj: Liberalizam i tolerancija. Predstavljanje tolerancije – pozitivna i negativna tolerancija. Šta nas je Đuro poučio o toleranciji?
382. BIOGRAFIJA profesora Đura Šušnjića. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 243–244.
383. BLAGOJEVIĆ, Mirko: Šušnjićeva (prihvatljiva) definicija religije. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 99–135.
* Sadržaj: 1. Prihvatljiva definicija religije. 2. Dva pristupa religiji. 3. Vrcanov pristup religijskom fenomenu. 4. Sociologističko shvatanje religije. 5. Klasična religioznost.
384. BOŽOVIĆ, Ratko: Đurologija. (Skica za stvaralački portret). – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 13–41.
385. VIDOJEVIĆ, Zoran: Čovek koji određuje i živi merila. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 57–69.
386. VUKMANOVIĆ, Milan: Predgovor. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 7–10.
387. VUKOMANOVIĆ, Milan: Katedrala znanja. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 149–154.
388. VUKČEVIĆ, Dragan K.: Riječ Đura Šušnjića. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 183–184.
389. VUČINIĆ, Marinko M.: Od kulture govora ka kulturi razgovora. Đuro Šušnjić i njegovo shvatanje alternativnog obrazovanja. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 177–181.
390. GAVRILOVIĆ, Danijela: Funkcije religije u društvu u sociološkoj koncepciji Đure Šušnjića. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 167–175.

391. DUGANDŽIJA, Nikola: Dojam o djelima Đure Šušnjića. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 43–55.
392. ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B.: Sociolog religije osobenog dela. Skica za portret Đure Šušnjića. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 71–86.
*Sadržaj: Služba. Poznanstvo. Njegov i moj izbor. Rukopisna saradnja. Knjiga miljenica. Domet. Kritika. „Zavodljiv“ čovek. Poslednje viđenje. Šušnjićeva skica za sociologe religije.
393. KUBURIĆ, Zorica: Moć identifikacije. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 137–147.
*Sadržaj: Susret. Religija. Molitva. Identifikacija.
394. LAZIĆ, Mladen: O klasi kao temeljnoj kategoriji istraživanja istorijskih sistema. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 185–204.
*Sadržaj: Stanovišta o klasama. Opšti pristup određenju pojma klase.
395. PETROVIĆ, Sreten: Šeling i Hajdeger na „šumskim putevima“ Bavarske. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 219–229.
396. RADISAVLJEVIĆ-ĆIPRIZOVIĆ, Dragana: Sekularizacija – sporni pojam u sociologiji religije. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 205–218.
397. RADISAVLJEVIĆ-ĆIPRIZOVIĆ, Dragana: Selektivna bibliografija radova profesora dr Đura Šušnjića. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 245–253.
*Sadržaj: Knjige, monografije. Poglavlja u knjigama. Radovi u stručnim časopisima. Predgovori, pogovori, recenzije u knjigama.
398. CVITKOVIĆ, Ivan: Sociološka časkanja o Đuri Šušnjiću. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 87–98.
399. ČIGOJA, Brankica: Stari kaput profesora Đure. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 235–236.
*Pesma.
400. ČIGOJA, Žarko: Reč izdavača. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 11–12.

401. ČUPIĆ, Čedomir: Đuro Šušnjić – vitez poziva i dostojnog života. – [U]: *Izvan igre, na putu*. Zbornik u čast profesora Đura Šušnjića. Beograd, Čigoja štampa, 2009, str. 231–234.
- 401a. DUGANDŽIJA, Nikola, *Izvan igre na putu – Prosvjeta*, Zagreb, 2009, str. 38–39.
*Prikaz zbornika posvećenog Đuru Šušnjiću *Izvan igre na putu*.

2010.

402. АНТОЛОВИЋ, Михаел: Шта је историја? (Ђуро Шушњић: *Неговршен разговор*, Београд, 2008). – *Лешојис Машице српске*, Нови Сад, 186/20210, 485/4, 759–764.
*Приказ.
403. VASIĆ, Slobodan: Teorijski pristupi religijskoj toleranciji. – *Kultura*, Beograd, 2010, 129, 349–368.
*Sa osvrtom na stavove Đura Šušnjića.

2011.

- 403a. BOŽOVIĆ, Ratko, Traganje za slobodom, istinom i ljepotom – skica za stvaralački portret Đura Šušnjića: Đurologija – *Pobjeda*, Podgorica, 7. 3. 2011, str. 9.

2013.

404. BAKIĆ, Sarina: Vratiti sociologiji kritički pristup društvu (Đuro Šušnjić: *Otpori kritičkom mišljenju*). – *Pregled*, Sarajevo, 54/2013, 3, 185–188.
*Prikaz.

2017.

405. IVANOVIĆ, Vesna: Teorije kulture. (Đuro Šušnjić, *Teorije kulture*, predavanja, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2015). – *Kultura*, Beograd, 2017, 154, 441–452.
*Prikaz.

2019.

406. RAKOJEVIĆ, Luka – VUKČEVIĆ, Nikola: *Sjaj odlomka*. Prilozi otvorenoj antropologiji, Humanističke studije, 2019, 5, 107–110.

2022.

407. СИМИЋ, Драгослав: Лепа и мудра мисао. – *Полишика*, Београд, 120/2023 (11. 3); Култура, уметност, наука, LXVI, 48, 2–3.
*Ђуро Шушњић о дијалогу и толеранцији.
Из књиге: *Век сликан микрофоном*. Књига за читање и слушање, Београд, 2022.

V REGISTRI

1. Registar bibliografskih jedinica na stranim jezicima

- Na albanskom jeziku 29, 37
- Na engleskom jeziku 72, 74, 106, 181, 185, 282, 305
- Na japanskom jeziku 72, 100a
- Na mađarskom jeziku 121
- Na makedonskom jeziku 76
- Na rumunskom jeziku 26
- Na ruskom jeziku 340
- Na slovenačkom jeziku 103

2. Registar periodičnih publikacija u kojima je sarađivao Đuro Šušnjić

- Анали Филолошкої факултетеїа у Београу* (2011)
- Argumenti*, Rijeka (1982)
- Гласник Огђељења умјеїносїи ЦАНУ*, Подгорица (2007)
- Gledišta*, Beograd (1967–1969, 1974, 1981, 1984, 1986, 1996)
- Градина*, Ниш (1997)
- Encyclopaedia Moderna*, Zagreb (1971, 1973)
- Зборник Маїице срїске за друїївене науке*, Нови Сад (1996, 1999, 2000)
- Зборник Филозофскої факултетеїа у Нишу*, Ниш (1973, 1974)
- Злаїїна грана*, Нови Сад (2003)
- Ideje*, Beograd (1982)
- Иїїака*, Београд (1997)
- Japanese Sociological Review* (1969)
- Катов*, Zagreb (1970)
- Katedra* (1977/78)
- Књижевна реч*, Београд (1972, 1974, 1983)
- Књижевне новине*, Beograd (1968)
- Књижевносїи*, Београд (2001, 2013)
- Kultura*, Beograd (1971, 1984, 2000, 2008, 2013, 2106)
- Kulturni radnik*, Zagreb (1987, 1989)
- Letopis Studeničke akademije*, Novi Sad (1999)
- Letiink*, Novi Sad (1987)
- Matica*, Cetinje (2000)
- Насїава и васїиїање*, Београд (1992)
- Naša Borba*, Beograd (1998)
- Naše teme*, Zagreb (1971. 1975. 1978)
- НИН*, Београд (1995)

Нова српска ђолиђичка мисао, Београд (2000)
Одјек, Сарајево (1964, 1967, 1973)
Панонска зора (2010)
Побједа, Подгорица (2003, 2004)
Пођлеги, Скопје (1970)
Политика, Београд (1967)
Pravo & друштво, Веоград (2012)
Praxis, Загреб (1968, 1970)
Revija za sociologiju, Загреб (1989)
Religija i tolerancija (2004, 2006, 2008, 2012, 2015)
Savremenik, Београд (1972)
Savremenost, Нови Сад (1980)
Sociologija, Веоград (1961. 1963–1965, 1967, 1968, 1975, 1977, 1988, 1992, 2000)
Sociološki pregled, Веоград (1964, 1965, 1970, 1971, 1975, 1996)
Српска ђолиђичка мисао, Београд (1996)
Student, Веоград (1960, 1978)
Теме, Ниш (2013)
Теолошки ђођлеги, Београд (1995)
Тражења (1974)
Трећи програм Радио-Београда, Веоград (1972)
Умјетност и дијете, Загреб (1974, 1980)
Учиђелъ, Београд (2001)
Filozofija (1972)
Humanistiђke studije (2016)

3. Registar imena

Aleksić, Vojko 341
Andrejević, Dragoљjub K. 270
Andrejević, Jordan Đ. 270
Antić, Milan T. 130
Antolović, Mihael 402

Bajsić, Vjekoslav 358
Bakić, Sarina 404
Bašić, Goran 381
Bešić, Miloš 173
Bigović, Radovan 176, 365, 367
Bjelobaba, Anka 334
Blagojević, Jelisaveta 376
Blagojević, Mirko 261, 383
Bloh, Ernst (Bloch, Ernst) 11

Bogdanović, Marija 273–279
Božović, Ratko 33, 163, 265, 282, 291, 318, 341, 358, 367, 377, 384, 403a
Bojović, Brankica 321
Briviš, Aleksandar 367
Bročić, Manojlo 342
Bulović, Irinej 358

Cvitković, Ivan 398
Cvjetičanin, Marinko 363
Conabu, Nicu (Čobanu, Niku) 26
Cohen, Robert S. (Koen, Robert S.) 106

Ćimić, Esad 63, 126, 338, 339, 356, 358

Čigoja, Brankica 158, 399
Čigoja, Žarko 400
Čupić, Čedomir 33, 257, 292, 348, 349, 358, 367, 380, 401

Davičo, Oskar 68, 69, 325, 326
Dačić, Snežana 248, 266
Deleon, Ašer 45
Dević, Dragoslav 259a
Drakulić, Slavenka 343
Drašković, Vuk 117a
Dugandžija, Nikola 127, 129, 391

Đokić, Radoslav 70, 329
Đorđević, Dragoljub B. 130, 248, 268, 378, 392
Đorđević, Jelena 371
Đorđević, Radomir 364
Đukanović, Borislav 173
Đurić, Miloš N. 317
Đurić-Bosnić, Aleksandra 316

Eseš, Slavko 353

Fištravec, Andrej 103
Flere, Sergej 373
Friedmann, Geroges (Fridman, Žorž) 42
Frojd, Sigmund (Freud, Sigmund) 23, 32, 315

Gavrilović, Danijela 284, 390
Gavrilović, Slobodan 311
Gari, Lazsló 121
Gvozdrenović, Slavka 263
Gramsci, Antonio (Gramši, Antonio) 43

Grlić, Danko 351

Hajdeger, Martin (Heidegger, Martin) 395

Herodot 11

Ivanović, Vesna 405

Ivanović, Stanoje 330

Ivković, Radmila 162

Ikonova, Vera 328

Ishikava, Yasuko 72

Ibrahimi, Nexhat S. 29

Jakovljević, Dragan 374

Jakšić, Božidar 146, 148

Janžič, Primož 354

Jevtić, Mirosljub 372

Jelić, Miša D. 150

Jelušić, Siniša 375

Jerotić, Vladeta 144, 151, 280, 367

Jovanović, Bojan 178, 313

Jovanović, Zoran 164

Jovanović, Mira 293

Jovanović, Radiša 335

Jukić, Jakov 145, 357, 358

Kajtez, Ilija 320, 322

Kalezić, Diitrije M. 186

Karan, Milenko 224, 234

Klisarić, Sanja 312

Klopčič, Joco 344

Koković, Dragan 128, 141, 174, 283, 287, 290

Konstantinović, Radomir 316

Kuburić, Zorica 156, 248, 266, 285, 379, 393

Kulenović-Grujić, Emina 345

Lazić, Mladen 394

Latifi, Skender 37

Livada, Svetozar 306, 307, 323

Mardešić, Željko 262

Marković, Ilija 183

Marković, Mihailo 367

Marković, Slobodan T. 315

Marks, Karl (Marx, Karl) 3, 11, 23, 32

Markuze, Herbert (Marcuse, Herbert) 71

Mijatović, Ljuba 45
Milanović, Vladimir 346
Milošević, Božo 269
Milošević, Tomislav 293
Mimica, Aljoša 273–279
Mitrović, Andrej 367
Mićunović, Dragoljub 87
Nešković, Ratko 295, 331
Niče, Fridrih (Nietzsche, Friedrich) 23, 32
Novaković, Staniša

Oljača, Milka 132
Orvel, Džordž (Orwel, Geroges) 28, 165

Pavlović, Vukašin 159
Pantić, Dragomir 358
Paunić, Svetislav M. 366
Pejčić, Jovan 32a
Petrić, Silvija 347
Petrović, Sreten 395
Petrović-Radulović, Milena 147
Podunavac, Milan 367
Popović, Mihailo 66
Prohić, Kasim 327
Prpić, Katarina 123

Radović, Amfilohije 367
Radosavljević-Čiprizović, Dragana 396, 397
Rakojević, Luka 406
Rasel, Džefri Berin (Russel, Jeffrey B.) 147, 157
Rastoder, Šerbo 296
Ristić, Živan 155
Ristić, Sanja 361
Rudež, Božo 358

Safrany, Ferenz 355
Sbutega, Branko 205, 267
Svizi, Pol M. 324
Sekulić, Duško 336
Sekulić, Zoran 117, 105a
Sibinović, Đorđe D. 228
Simić, Dragoslav 407
Skledar, Nikola 362

Sokrat 30
Stanivuković, Milan 269, 272
Stanković, Nenad 133, 161
Stanovčić, Vojislav 172
Stevanović-Hendrik, Katica R. 130
Stoiljković, Vlada 165
Striković, Jovan N. 367
Supek, Rudi 56

Šeling, Vilhem Fridrih (Schelling, Georg Friedrich) 395
Šijaković, Bogoljub 300

Timčenko, Nikolaj 337
Trebješanin, Žarko 315
Trivić, Branka 118
Trkulja, Jovica 171, 182
Turčinović, Josip 358
Tucaković, Katarina 282

Uledov, A. K. 340
Uljarević, Daliborka 260

Wartovsky, Marx S. 106
Vasić, Slobodan 403
Vejnović, Miloš 350
Vidojević, Zoran 175, 286, 385
Vitezović, Milovan 309, 317
Vojvodić, Dušan 225, 298
Volf, Miroslav 359
Vrcan, Srđan 356
Vujević, Miroslav 333
Vukadinović, Srđan 370
Vukićević, Slobodan 168
Vukomanović, Milan 179, 181, 227, 368, 286, 387
Vukorepa, Darko 360, 364a
Vukčević, Dragan K. 388
Vukčević, Nikola 406
Vučinić, Marinko 179, 181, 227, 389

Zakanj, Anamarija 288
Zečević, Slobodan 375
Ziherl, Boris 44

Prilog

Mentorstvo ili članstvo u komisijama za odbranu doktorskih i magistarskih disertacija

Miodrag Milenković: **Odnos egzistencije i mišljenja**. *Osnovni problem sociologije saznanja*. Magistarski rad.

Univerzitet u Nišu, 1984.

Filozofski fakultet.

Mladen Lazić: **Procesi podruštvljanja u kasnom kapitalizmu (SAD)**. *Doktorska disertacija*.

Sveučilište u Zagrebu, 1984.

Filozofski fakultet.

Vjekoslav Afrić: **Teorija strukturacije u savremenoj sociologiji**. *Doktorska disertacija*.

Sveučilište u Zagrebu, 1985.

Filozofski fakultet.

Katarina Prpić: **Marginalne grupe u znanosti**. *Doktorska disertacija*.

Sveučilište u Zagrebu, 1987.

Filozofski fakultet.

Hrvoje Batinić: **Tri aspekta sociološkog pristupa „Pravoslavlju“ i „Glasu Koncila“**. *Magistarski rad*.

Sveučilište u Zagrebu, 1989.

Filozofski fakultet.

Odsjek za sociologiju.

Radoš Radivojević: **Osnovne društvene potrebe i sistemska ograničenja razvoja nauke u Jugoslaviji**. *Doktorska disertacija*.

Novi Sad, 1989.

Bez bližih podataka.

Želimir Kešetović: **Cenzura u izdavačkoj delatnosti u Republici Srbiji posle Drugog svetskog rata**. *Magistarski rad*.

Beograd, 1994.

Bez bližih podataka.

Gordana Tripković: **Materinstvo kao kulturni obrazac**. *Doktorska disertacija*.

Novi Sad, 1995.

Bez bližih podataka.

Aleksandar S. Bogdanić: **Razvoj i granice vodećeg pravca teorije komuniciranja u SAD.** Doktorska disertacija.

Beograd, 1995.

Bez bližih podataka.

Zorica S. Kuburić: **Slika o sebi adolescenata u protestantskoj porodici.** Doktorska disertacija.

Univerzitet u Beogradu, 1995.

Filozofski fakultet.

Jelena B. Đurić: **Promene vrednosti i društvene promene s osvrtom na raspad jugoslovenskog društva.** Magistarski rad.

Beograd, 1996.

Bez bližih podataka.

Slobodan Lazarević: **Stvaralačko prisustvo mita u savremenoj srpskoj stvarnosti i literaturi.** Doktorska disertacija.

Univerzitet u Beogradu, 1999.

Filozofski fakultet.

Miloš Bešlić: **Istraživanje klasičke religioznosti u Crnoj Gori.** Magistarski rad. Nikšić, 2001.

Filozofski fakultet

Dušan Marinović: **Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji i ideologiji.** Doktorska disertacija.

Univerzitet u Novom Sadu, 2002.

Filozofski fakultet.

Mirko Lj. Blagojević: **Religijske promene u postsocijalizmu.** (Komparativna analiza na primeru Jugoslavije i Rusije). Doktorska disertacija.

Univerzitet u Beograd, 2002.

Filozofski fakultet.

Slobodan G. Marković: **Pesimistička shvatanja ljudske prirode.** Istorijsko-anthropološki pristup. Doktorska disertacija.

Univerzitet u Beograd, 2004.

Fakultet političkih nauka.

Velibor Lalić: **Trgovina ljudima u BiH – uzroci, stanje i socijalne posledice.** Magistarski rad.

Univerzitet u Banja Luci, 2006.

Filozofski fakultet.

Žolt Lazar: **Sociokulturni i antropološki značaj magije**. Doktorska disertacija.
Univerzitet u Novom Sadu, 2006.
Filozofski fakultet.

Nataša Ristić-Dorđević: **Dekonstrukcija pojma kulture i fenomena psihoanalitičke paradigme kao modernog kulta**. Magistarski rad.
Univerzitet u Beograd, 2010.
Fakultet političkih nauka.

Danijela Vuković-Čalasan: **Politika multukulturalizma u vreme globalizacije**.
Doktorska disertacija.
Univerzitet u Beogradu, 2013.
Fakultet političkih nauka.

Luka Radojević: **Zemlja stripa (iz)van sebe**. Doktorska disertacija.
Univerzitet Donja Gorica.
Fakultet umjetnosti.

Biografija Đura Šušnjića

Rođen je u ličkom selu Rudopolje, 2. maja 1934. godine. Posle Drugog svetskog rata Šušnjićeva porodica se doseljava u Novo Selo kod Vinkovca. Gimnaziju završava u Vinkovcima 1954. godine. Iste godine upisuje se na Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu (grupa: Filozofija i ruski jezik). Diplomirao je 10. jula 1959. godine.

U decembru 1959. godine primljen je kao naučni stipendista u Institut društvenih nauka u Beogradu. U Institutu je 1961. godine izabran za asistenta u

Odeljenju za sociologiju. Doktorirao je 24. decembra 1965. godine na Katedri za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, odbranivši doktorsku disertaciju „Pojam zakona u sociologiji“ pred Komisijom u sastavu: prof. dr Mihajlo Marković (mentor), prof. dr Vojin Milić, prof. dr Veljko Korać i prof. dr Mihajlo Popović.

Školske 1965/1966. godine boravi u SAD-u kao stipendista Fordove stipendije.

U zvanje naučnog saradnika Instituta društvenih nauka izabran je 29. marta 1971. godine. Iste godine odlazi iz Instituta i zapošljava se na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu. Za vanrednog profesora Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu izabran je 1. oktobra 1971. godine, gde je radio do kraja 1977. godine, kada gubi posao zbog političke nepodobnosti. Posle niza pokušaja i konkurisanja na univerzitetima u Srbiji i nedobijanja posla odlazi u Zagreb, gde je za naučnog savetnika Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu izabran 21. decembra 1977. godine.

Za redovnog profesora na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru izabran je 24. oktobra 1979. godine, gde je radio deset godina kao gostujući profesor. Na Filozofski fakultet Univerziteta

u Novom Sadu prelazi 1989. godine, gde biva izabran za redovnog profesora. Zapošljava se na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde je ponovo biran u zvanje redovnog profesora 1. jula 1993. godine.

Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu predavao je predmete *Uvod u metodologiju društvenih nauka* i *Sociologija saznanja*. Iste predmete predavao je i na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu predavao je na postdiplomskim studijama *Sociologiju religije*. Dolaskom na Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu predavao je *Uvod u metodologiju društvenih nauka*, *Sociologiju ideja i verovanja* i *Sociologiju religije*. Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu predavao je *Sociologiju religije*. Kao gost predavač petnaest godina je predavao na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu na poslediplomskim studijama predmete *Kulturna antropologija* i *Moral i politika*, a na doktorskim studijama *Politička antropologija, istorijsko nasleđe i modernizacija Balkana*.

Metodologiju društvenih nauka predavao je i dve školske godine na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu i niz godina na Fakultetu za fizičku kulturu i sport Univerziteta u Beogradu.

Od 1988. godine predavao je kao gostujući profesor predmet *Sociologija religije* na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore u Nikšiću. Takođe, niz godina u prvoj deceniji 21. veka predavao je na poslediplomskim studijama na Pravnom i Ekonomskom fakultetu Univerziteta Crne Gore predmet *Uvod u metodologiju društvenih nauka*. Od 2006. do 2012. godine predavao je kao gostujući profesor na Fakultetu političkih nauka Univerziteta Crne Gore predmet *Politika i religija*. Od osnivanja Univerziteta Donja Gorica na Fakultetu humanističkih studija i Fakultetu umjetnosti predavao je sve do 2019. godine na osnovnim, postdiplomskim i doktorskim studijama predmete *Dijalog i tolerancija*, *Teorije kulture* i *Metodologija*.

Šušnjić je učestvovao i na brojnim domaćim i međunarodnim skupovima, održao je niz predavanja na javnim tribinama u gradovima širom Jugoslavije. Dobitnik je i nagrada „Vitez poziva“ 2008. godine, dodeljena mu je Povelja za predavačku delatnost – na Kolarčevom narodnom Univerzitetu u Beogradu i nagrada za životno delo Srpskog sociološkog društva za 2020. godinu. Služi se ruskim, engleskim i nemačkim jezikom, a dobar je poznavalac i latinskog jezika.

Autori

Prof. dr Čedomir Čupić, redovni profesor Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Ratko Božović, redovni profesor Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Dragan K. Vukčević, akademik, predsednik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti

dr Goran Bašić, naučni savetnik, direktor Instituta društvenih nauka u Beogradu

Prof. dr Slavo Kukić, akademik Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, redovni profesor Univerziteta u Mostaru

Prof. dr Dragoljub B. Đorđević, redovni profesor Univerziteta u Nišu

Prof. dr Milan Vukomanović, redovni profesor Univerziteta u Beogradu

dr Mirko Blagojević, naučni savetnik Instituta društvenih nauka u Beogradu

Prof. dr Ivan Cvitković, akademik Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, redovni profesor Univerziteta u Sarajevu

dr Dražen Pavlica, sociolog i religiolog

mr Slobodan Gavrilović, sociolog i književnik

ma Sara Piletić, doktorand Humanističkih studija UDG

Prof. dr Milan Marković, dekan Fakulteta političkih nauka Univerziteta Crna Gora

CIP – Каталогizacija u publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

316:929 Шушњић Ђ.(082)

ŽIVOT za ideju : misao i delo Đura Šušnjića / priredio
Čedomir Čupić. – Beograd : Institut društvenih nauka,
2023 (Beograd : RIC Grafičkog inženjerstva Tehnološko-
metalurškog fakulteta). – 317 str. : ilustr. ; 22 cm. –
(Edicija Zbornici / Institut društvenih nauka, Beograd)

Slike Đ. Šušnjića. – Tiraž 150. – Str. 7–8: Uzor i orijentir /
Čedomir Čupić. – Biografija Đura Šušnjića: str. 317–318.
– Autori: str. 319. – Napomene i bibliografske reference
uz tekst. – Bibliografija uz pojedine radove.

ISBN 978-86-7093-261-6

а) Шушњић, Ђуро (1934–) – Зборници

COBISS.SR-ID 115187209

